جاھالەت پەرلىرى شىنجاڭدا

(تارىخىي ئوبزور)

ئىسلامىيەتتىكى سوپىزمنىڭ ئىلاھىيەت قارىشى ۋە ماھىيىتى توغرىسىدا

سوپىزم (تەسەۋۋۇپ) ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىنى ۋە كائىناتنىڭ مەۋجۇد بولۇشىنى يەككە مەۋجۇدىيەت چۈشەنچىسى بىلەن بايان قىلىدىغان مۇرەككەپ، دىنىي پەلسەپىۋى ئېقىمدىن ئىبارەتتۇر... كېيىنكى زامانلار چۈشەنچىسىدىكى ئۆلىمالىرىمىزدىن موللا مۇھەممەد ھۈسەيىن كۇچارى بىلەن موللا توختى خەلىپەت قەشقەرىلەرنىڭ ھىجرىيە ***1226***- يىلى قەشقەردە بىرلىشىپ يېزىپ قالدۇرغان «تەزكىرە پىر ياران» (پىر يارانلار بايانى) دېگەن پارچە قول يازمىسىدا بۇ ئېقىمنىڭ كېيىنكى زامان يەشمە تەرىپىنى مۇنداق تەپسىر قىلغان (چۈشەندۈرگەن): «سوپى يارانلار: بۇ ئالەم جۇملىدىن بۇ ئالەمدىكى جەمىكى مەۋجۇدات (جانلىق، جانسىز تەبىئەتنى دېمەكچى - ئا) شەك - شۈبھىسىز ئاللاھقىلا خاستۇر، ئىنسان ئەنە شۇ مەۋجۇداتتىكى تىرىكلىكتىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ يارىتىلىشى بىلەن تىرىكلىك جەريانى پەقەت ئۇلۇغ ئاللاھقا بىرىكىپ كېتىش، ھەمدۇ سانا ئېيتىش، مۇتلەق، دائىما، شەك - شۈبھىسىز قۇللۇق قىلىپ تۇرۇش، تەۋبە - ئىستىغياردىن خالىي بولماسلىق ئۈچۈندۇر... ھەر بىر بەندىنىڭ تەقدىرى ئۇلۇغ ئاللاھنىڭ ئىلكىدىن ھاسىل بولىدۇ. يەنى «ئەتتەقدىرو ۋەل قەلەم» (بەندىنىڭ تەقدىرى، ۋۇجۇدىسى ئۆزى يارىلىشتىن بۇرۇن ئاللاھ تەرىپىدىن ئاللىقاچان پېشانىسىگە پۈتۈپ قويۇلغان بولىدۇ، دېمەكچى - ئا) دۇر. «ئاللاھتىن بىئىزنى (ئاللاھنىڭ دىققىتىسىز) قىل تەۋرىمەيدۇ...» دېگۈچى ماشايىخلار (چوڭ ئىشانلار - ئا) دۇر..»

دېمەك، سوپىزم ئېقىمى - شەك - شۈبھىسىز بىر يۈرۈش خۇداگۆيلۈك نۇقتىئىنەزەرلەر ئېقىمىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ مۇسۇلمانلار ئارىسىدا يولغا قويىدىغان ۋە داۋام ئەتكۈزىدىغان ھەرىكەت قىبلىنامىسى: مۇسۇلمانلارنى دائىما ئاللاھ تەرەپكە، ئاللاھقا مەنسۇپ ئىشلار تەرەپكە تەكەللۇپسىز مايىل قىلىش، ئاللاھنىڭ ئەمرىگە، ئاللاھ ئاتا قىلغان تەقدىرى ئۆلچەملەرگە بويسۇندۇرۇش، دائىما ئاللاھنى ئەسلەپ تۇرىدىغان، ئاللاھقا مەنسۇپ بولمىغان مۇھەببەت ۋە ھەرىكەتنى قوزغايدىغان ھەر قانداق ئامىل ۋە ھەۋەسلەردىن خالىي، پاك تۇرىدىغان، شەخسىي راھەت، مەنپەئەتنى ئويلىمايدىغان، شەخسىي غەرەزلەردە بولمايدىغان قىلىپ تەربىيەلەش، ئادەتلەندۈرۈشتىن ئىبارەتتۇر.

سوپىزمنىڭ تارىختىكى ئىجادچىلىرىدىن بىرى مىلادى ***12***- ئەسىردە ياشىغان بەلخلىق مەشھۇر سوپى خوجا ئەھمەد يەسەۋىنىڭ «... دۇنيانىڭ نازۇ نېمەتلىرىنى ئىزدىگەن سوپى ئەمەس، ئۆز ھاياتىنى بەختسىزلىك ۋە غۇربەتتە تائەت - ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزگەن كىشى ھەقىقىي سوپىدۇر...» دېگەن تەلىمى بۇ پىكرىمىزنىڭ تارىخىي مىسالىدۇر.

بۇ مەزھەپنىڭ تۈپ ماھىيىتى توغرىسىدا تارىخشۇناس ئى. ئا. كرىۋلوۋ «دىن تارىخى» دېگەن كىتابىدا توختىلىپ مۇنداق يازغان: «بۇ سىستېما شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن تەشكىللەنگەنكى، ئۇنىڭدا بىرلا مەقسەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ، يەنى مىڭلىغان، يۈز مىڭلىغان قارىسىغا ئىشىنىدىغانلار ۋە چوقۇنىدىغانلارنى تەربىيەلەش ۋە ئۇلارنى

ئۆزلىرى تېپىنغان ئىمامغا ھەم ئۇنىڭ قەۋملىرىدىن بولغان تەرغىباتچىلىرىغا ھېچقانداق شەرتسىز ئىتائەت قىلىدىغان قىلىپ ئادەتلەندۈرۈش. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلارغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئامما بىر ئوچۇم ۋىجدانسىز شۆھرەتپەرەسلەر قولىدىكى قارىغۇ قورالغا ئايلاندۇرۇلدى.» شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، بۇ مەزھەپ تەلىماتى ۋە ئۇنىڭ تەشكىلى ئاپپاراتى تۆۋەن تەبىقىدىكىلەرنى ۋىجدانسىزلارچە ئالداشتىن ئىبارەتتۇر.

شۇنداق ئىكەن، سوپىزم ئىنسانلارنى بۇ ئالەمدىن مەڭگۈ تەركى دۇنيا ۋە ئەبەدىي مۇتەئەسسىپ ئۆتۈشكە دالالەت قىلىدىغان، باشلايدىغان، مەۋجۇد ئالەم مۆجىزىلىرىنى، ئىجتىمائىي تىرىكچىلىك ۋە ئىجتىمائىي ھەقىقانىيەتنى ئاتالمىش «ئاخىرەت» «مىزانى» بىلەنلا ئۆلچەيدىغان، ھاياتقا، پەنگە زىت، تارىختا پەيدا بولۇپ، تارىختا يوقالغان خىيالىي خۇدايى قۇلچىلىق تەسەۋۋۇرەت ئېقىمىدىن ئىبارەتتۇر.

سوپىزمنىڭ تارىختا پەيدا بولۇش جەريانى توغرىسىدا

سوپىزم مەزھىپىنىڭ ئىسلامىيەت دۇنياسىغا پەيدا بولۇش، تارقىلىش، كېڭىيىش جەريانلىرىنى بىلىش ئۈچۈن ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇنىڭ پەيدا بولۇش جەريانىغا ئائىت تارىخىي ۋەقەلەرنى قىسقىچە ئەسلەشكە توغرا كېلىدۇ.

مىلادى ***632*** - يىلى مۇھەممەد پەيغەمبەر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ساھابىلىرى بىلەن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئارىسىدا پەيغەمبەرنىڭ ئورنى (ئىز باسارلىق) نى يەنى خەلىپىلىكنى تالىشىش كۈرىشى كېلىپ چىقىدۇ. بۇ كۈرەشلەر نەتىجىسىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ دەسلەپكى ساھابىلىرىدىن بولغان ئابابەكرى بىرىنچى قېتىم خەلىپىلىكنى ئىگىلەيدۇ. بۇ چاغدا مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ كۈيئوغلى ھەم بىر نەۋرە ئىنىسى ھەزرىتى ئەلى: «پەيغەمبىرىمىزگە ئۇنىڭ ئۆز ئەۋلادلىرى ۋارىسلىق قىلىپ خەلىپىلىككە ئولتۇرۇشى كېرەك» دەپ قاراپ، ئابابەكرىنىڭ خەلىپە بولۇشىغا قارشى چىقىدۇ ۋە ئاخىرى ئۈچىنچى قېتىم خەلىپىلىككە ئولتۇرغان ساھابە ئوسمانىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، خەلىپىلىكنى ئىگىلەيدۇ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئەڭ يېقىن ساھابىلىرىدىن بولغان ئابابەكرى، ئۆمەر، ئوسمانلارنىڭ (ئۇلار مۇھەممەد پەيغەمبەر بىلەن بىر نەسىل نەسەب ئەمەس ئىدى) تەرەپدارلىرىغا قارشى ئەلى پەرەسلەرنىڭ «شىئە ئەلى» تەشكىلاتىنى قۇرىدۇ. بۇ تەشكىلات پەيغەمبەر ھايات ۋاقتىدا «چاھاريار»لىق سالاھىيىتىدە بولغان تۆت ساھابىدىن ئابابەكرى، ئۆمەر، ئوسمانلارنىڭ «چاھار يار» لىقىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. يۇقىرىقى ئۈچ ساھابىنىڭ تەرەپدارلىرىمۇ مىلادى ***661*** - يىلى كۇفە دېگەن يەردە ھەزرىتى ئەلىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، «شىئە»چىلەرگە قارشى ئۆزلىرىنى «سۈننىي» نامىلىق تەشكىلاتىنى قۇرىدۇ. ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئورنىنى تالاشقان ئوغلى ئىمامى ھۈسەيىنمۇ يەزىد تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. يۇقىرىقى ۋەقەلەردىن ئېتىبارەن بۇ ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدا خەلىپىلىك تالىشىشنى چۆرىدىگەن مەزھەپ كۈرىشى شەكىللىنىپ بارغانسېرى ئۆلغىيىپ كېتىدۇ، مۇرەسسەسىزلىشىدۇ. بارا - بارا بۇ ئىككى تەشكىلاتنىڭ يۇقىرى قاتلام دىنىي يېتەكچىلىرى ئارىسىدا مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى تەلىماتى (قۇرئان) بىلەن ئىسلامنىڭ پەيغەمبەر تەكىتلىگەن ئەھكام، ئۇقۇم، پرىنسىپ، ئەنئەنىلىرىنى ھەر كىم ئۆز مەۋقەلىرىنى چىقىش قىلىپ بىر - بىرىگە زىت تەپسىرلەيدىغان، چۈشەندۈرىدىغان، ئەمەل قىلىدىغان چوڭ مەسىلە كېلىپ چىقىدۇ. «شىئە ئەلى» چىلەرنىڭ ئۆلىمالىرى قۇرئاننى شەرھلەشتە؛ قۇرئاننىڭ «باتىن» (ئاخىرەتلىك، يوشۇرۇن) ھەم «زاھىر» مەنىلىرى بار. «باتىن» مەنىسى بەندىلەرنىڭ شەرتسىز، شەك - شۈبھىسىز ئەمەل قىلىشىغا قارىتىلغان، دەپ دەۋا قىلىشىپ، بۇ قاراشلىرىنى مۇستەھكەم، مەڭگۈ «ھەقىقەت» سۈپىتىدە ئاساسلاش ئۈچۈن مۇھەممەد

پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادلىرىنى ھەزرىتى ئەلى قاتارلىقلارنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى سۆز ـ ھەرىكەتلىرىدىن «ئەخبار» ناملىق چوڭ كىتابنى تۈزۈپ چىقىپ، قۇرئان بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ دىنىي پرىنسىپلىرىنى مۇشۇ نۇقتىغا مەركەزلەشتۈردى. «سۈننىي» لەرنىڭ چوڭ ئۆلىمالىرىمۇ قۇرئاننى شەرھلەشتە: قۇرئاننىڭ «زاھىر»، «باتىن» مەنىلىرى بار، «زاھىر» مەنىسى بەندىلەرنىڭ شەرتسىز ھەم شەكسىز ئەمەل قىلىشىغا قارىتىلغان، دەپ دەۋا قىلىشىپ، بۇ قاراشلىرىنى مۇستەھكەم، مەڭگۇ ھەقىقەت سۈپىتىدە ئاساسلاش ئۈچۈن، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ساھابىلىرىنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرىدىن «سۈننىي» ناملىق چوڭ كىتاب (قۇرئان تەپسىرى) نى تۈزۈپ چىقىپ، قۇرئان بىلەن يانداش ئورۇندا قويۇش ئارقىلىق ئۆلىمالىرى ئەقىدىلىرىنى ئەنە شۇ نۇقتىغا يىغىنچاقلايدۇ. شۇنداق قىلىپ «شىئە ئەلى» لەرنىڭ ئۆلىمالىرى قۇرئاننىڭ «باتىن» مەنىسىنى ئاساس قىلىپ «زاھىرى» دۇنيادىكى ئىجتىمائىي بارلىقنى (ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي، ئىجتىمائىي كۈرەش، پائالىيەتلىرىنى) «باتىن ئالەم» ئۈچۈن، ئۇ «دۇنيا» ئۈچۈن بولغان خۇدايى قۇلچىلىق دائىرىسىدىن چىقىپ كەتمەسلىكى كېرەك، دەپ بىلىپ ئىنسانلارنى ئاللاھنىڭ ئىختىيارىدىكى بىقۇۋۋەل ئۆتكۈنچى مەخلۇق دېگەن دەۋالىرىدا چىڭ تۇرۇش يولى ئارقىلىق، ئۆز مەۋقەلىرى بويىچە تۇتقان يولىنى «ئەھلىي تەرىقەت» (تەركىي دۇنيالىق يولى) دەپ ئاتاشقا باشلايدۇ. «سۈننىي» چىلەرنىڭ پېشۋالىرىمۇ قۇرئاننىڭ مەۋجۇد ئالەم توغرىسىدىكى ھەقىقىي، يېگانە دەستۇر ئىكەنلىكىدە چىڭ تۇرۇپ، كائىنات ھادىسىلىرىنى، ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي، ئىجتىمائىي غايە، كۈرەش ئىنتىلىشلىرىنى (ئاللاھنىڭ مەۋجۇد دۇنيانى بەندىلەر ئۈچۈنلا ياراتقانلىقىنى)، ئاخىرەتنىڭ («باتىن» ئالەمنىڭ) «زاھىرى» ئالەم ئۈچۈن قوشۇمچە ئۇقۇم ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇقىم مەۋقەلىرىنى (يولىنى) «ئەھلى شەرىئەت» (زاھىرى ئالەم يولى) دەپ ئاتايدىغان بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىسلام ـ «شىئە»، «سۈننىي» مەزھەپلىرى بويىچە ئىككىگە پارچىلىنىپ كېتىدۇ. ئۆز ۋاقتىدا مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئىسلام بايرىقى ئاستىغا جەملەشكەن مۇسۇلمان قەۋملىرى بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىككى بايراق ئاستىغا بۆلۈنۈپ (ئۇيۇشۇپ) ئىچكى جاڭجال، مەزھەپ ئۇرۇشلىرىنىڭ قۇربانلىرىدىن بولۇشقا يۈزلىنىدۇ. بۇ ئىككى مەزھەپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى ئۆتكۈرلىشىپ قانلىق ئۇرۇشلارغا سەۋەب بولىدۇ.

تۈنجى تۈركۈم «سوپى ـ زاھىت» لار گۇرۇھىنىڭ ئىراندا پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدا

مىلادى 8 ـ ئەسىرگە كەلگەندە «شىئە ئەلى» لەرنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئىراندا تۈنجى قېتىم مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى ـ بەشىنچى ئىمام زەيد ئىبنى ئەلىنى بايراق قىلغان بەنى ھاشىم خەلىپىلىكى (پادىشاھلىقى) تىكلىنىدۇ. بۇ ھاكىمىيەت ھۆكۈمرانلىرى ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئىلاھىي ۋە دۇنياۋى ھاكىمىيەت ھېسابلايدۇ ھەم خەلىپىنى «ئىلاھىي شەخس» دەپ بىلىدۇ. ئۇ، مەيلى زالىم بولسۇن، مەيلى ئىستىبدات بولسۇن خەلق ئۇنىڭغا ھامان شەرتسىز بويسۇنۇشى كېرەككى، ھېچ كىمنىڭ ئۇنىڭغا قارشى چىقىشىغا ھەققى يوقلۇقى توغرىسىدا تەقىب خاراكتېرلىك پەرمانلار چىقىرىلىدۇ. خەلىپىلىك پەۋقۇلئاددە ئىستىبداتلىشىدۇ. خەلق ئۈستىدە زۇلۇم كۈچىيىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن بۇ ھاكىمىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلام پېشۋالىرى ئارىسىدا ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەۋلادلىرىنىڭ كۆپىيىپ كېتىشى، تارقىلىش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە پەيغەمبەر ئەۋلادلىرىدىن چوڭ ھوقۇقنى يەنىلا كىم ئىگىلەش مەسىلىسى كېلىپ چىقىپ، «شىئە» لەر ئارىسىدىكى دەسلەپكى بىر مەزگىللىك بىرلىك پارچىلىنىپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كېلىدۇ. بەنى ھاشىم بۇ خىل ۋەزىيەت ئىچىدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئەبەدى ساقلاپ تۇرۇش مەقسىتى بىلەن ئۆز قەۋملىرى ئارىسىدىن (ئۆزىگە شان ـ شەرەپ

كەلتۈرگۈچى «ئىشان» ۋە قەيسەر تەقۋادار «شىئە» لەر) دىن «سوپى - زاھت» (تەرىقەت تەقۋادارلىرى) «پىرقە» سى (پارتىيىسى) نى تەشكىل قىلدۇ.

بۇ «پىرقە» نىڭ ئەزالىرى تارىختا «بەنى ھاشىم سوپى - زاھىدلىرى» ياكى «سوپى ھاشىمىلەر» نامى بىلەنمۇ ئاتىلىپ كەلمەكتە. «تەزكىرە پىر ياران» دا «سوپى - زاھت» لار توغرىسىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ھەزرىتى بەنى ھاشىم - ھەزرىتى خوجام روسۇلىللا (مۇھەممەد پەيغەمبەر - ئا) نىڭ بۇ ئالەمدىكى ئۈممەتلەرگە قالدۇرۇپ كەتكەن بىردىنبىر ئەۋلادى، بەرھەق ۋەكىلى ئىدى، ئەھلى ئىسلامنىڭ پاناھى، ئىقلىمگىرى (جاھانگىرى - ئا) ۋە نىجادچىسى ئىدى. شۇڭا خوجام، رەسۇلۇللاھنىڭ مۇبارەك ئىسىم - سۈپەتلىرىنى ئۆزىگە خاس تۇتۇپ، لىباس ئېھرام (مۇھەممەد پەيغەمبەر ھايات ۋاقتىدا ئىمامەتچىلىك قىلغاندا تاشقى كىيىمى ئۈستىدىن يۆگىنىپ ئالىدىغان ئاق رەخت - ئا) كىيىپ، مۇرىتلىرى بولسا «لىباس تەۋەرۇكات» كىيىشىپ، باشقىلاردىن ئەليار، تۇرۇق، سالايەت، سۈپەت پەرقلىرى بىلەن پەرقلىنىپ، ھۆرمەت دەرىجىلىرى بويىچە سوپىزاتلىق تەلقىنلىرى (ئىبادەت مەۋقەلىرى) دە تۆۋە ئىستىغپارنى تىللىرىدىن چۈشۈرمەيتتى...»

بىزگە مەلۇمكى، بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان «لىباس تەۋەرۇكات»، «ئەليار»، «تۇرۇق»، «سالايەت»، «سۈپەت» دېگەن سۆزلەر مۇھەممەد پەيغەمبەرچە كىيىنىپ، سالاپەتلىنىپ ئۆزىنى تۇتۇپ، يۈرۈش - تۇرۇش، مەشغۇلات قىلىپ (پەيغەمبەرگە ئوخشاپ) تۇرغۇچىلار دېگەنلىكتۇر. بەنى ھاشىم سوپىلىرى مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەينى چاغلاردا (مىلادى 600- يىلدىن 632- يىلغىچە) تىجارەت ۋە پەيغەمبەرلىك پائالىيەتلىرىدە بولغاندا كىيىپ يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن تۆگە چەكمەندىن تەييارلانغان ياقىسىز، قوش ئېتەكلىك ئۇزۇن مەللە تونىنى «لىباسى تەۋەرۇكات» دەپ ئاتىشىپ، شۇ خىل رەختتە، شۇ خىل كىيىنىشنى ئۆزلىرىنىڭ سوپىلىق بەلگىسى قىلىپ ئېلىشقان ھەم ئۆزلىرىنىڭ مىجەز، تۇرۇق ۋە تۇرمۇش شەكىللىرىنىمۇ ئۆزلىرىچە «پەيغەمبەرچە ئەخلاق»، «پەيغەمبەرچە ئەليار - مىجەز»، پەيغەمبەرچە «تۇرۇق - سالايەت» تە «بولغۇچىلار» قىلىپ كۆرسىتىشكە ئۇرۇنغۇچى تۇنجى سوپىلار تۈركۈمىدۇر. تارىختا بىرىنچى قېتىم شۇ شەكىلدە پەيدا بولغان، ئۆزلىرىنى «بەرھەق پەيغەمبەر ئەۋلادى - سەئىد» نامى بىلەن نىقابلىغان بۇ كىشىلەر ئەمەلىيەتتە كېيىنكى زامانلارغىچە ھەتتا ھازىرقى زامانلارغىچىمۇ پەيغەمبەرنىڭ نام، سۈپەتلىرىنى ئەكسىچە سۈيئىستېمال قىلدىغان، ئىشلەمەي چىشلەش (دىنىي نىقاب بىلەن دۇئا كويلۇق، ئالدامچىلىق، ھىيلىگەرلىك بىلەن تىرىكچىلىك قىلىش) نى كەسىپ قىلىۋالغان، ئىسلام ئەقىدىلىرىنى دەپسەندە قىلىپ يۈرۈۋاتقان ھارام تاماق سوپىلارنىڭ تۇنجى «پىرى» (ئۇستاز) لىرىدىن ئىبارەتتۇر.

مىلادى 9- ئەسىردە بەنى ھاشىم خەلىپىلىكى مۇسۇلمان قەۋملىرى (ئاساسەن «سۈننىي» لەر) نى ئۆز بايرىقى ئاستىغا توپلىغان ئەرەب پادىشاھى خەلىپە ئابدۇل مۇلۇك قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلىنىدۇ. بەنى ھاشىم گۇرۇھىغا ئەگەشكەن مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى بىلەن ئەلى ئەۋلادلىرى قىرغىن قىلىنىدۇ، زىندانلارغا تاشلىنىدۇ، تەقىب ئاستىغا ئېلىنىدۇ. بۇ خىل پاجىئەلىك قىرغىندىن چۆچۈگەن بەنى ھاشىم سوپىلىرى ئىراندىن دۇنيانىڭ ھەر قايسى مۇسۇلمان رايونلىرىغا جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇسۇلمان ئەللىرىگە قېچىپ كېتىشىدۇ. بۇ خىل ھالەت، مەزھەپ ئۇرۇشلىرى توختىماي، يېڭىش - يېڭىلىش، چېقىش - چۈشۈش بويىچە دائىم تەكرارلىنىپ تۇرغان تارىخىي زامانلار جەريانىدا تەكرارلىنىۋېرىدۇ. ئۆز ھەرىكەتلىرىدە مەغلۇپ بولغان تەرسا

سوپىلارنىڭ قېچىپ كېتىش نۇقتىلىرى يەنىلا يۇقىرىقى جايلاردىن ئىبارەت بولۇپ تۇردى. لېكىن قاچقان سوپىلار بارغان - تۇرغان يەرلىرىدە يەنىلا ئۆز ھەرىكەتلىرىنى زادىلا توختاتمايدۇ.

8- ئەسىردىن 10- ئەسىرگىچە بولغان تارىخىي جەريانلاردا شىرۋان (ئىراننىڭ ھازىرقى ئەزەربايجان رايونى)، بەسىرە (ئىراقنىڭ بىر رايونى)، پارس (ئىراننىڭ بىر ئۆلكىسى)، شىراز (ئىراننىڭ قەدىمكى شەھەرلىرىدىن بىرى)، ھەمەدان (ئىراننىڭ غەربىدىكى بىر شەھەر)، ھىرات (ئافغانىستاننىڭ بىر شەھىرى)، ھازىرقى سۈرىيە، لىۋان، پەلەستىن، مىسىر، سەئۇدى ئەرەبىيە، ماراكەش، بەھرەيىن، بۇخارا، سەمەرقەند... قاتارلىق جايلاردا ئاشكارا، يوشۇرۇن، ھەر خىل نام، شەكىللەر بىلەن ھەرىكەت قىلىۋاتقان نۇرغۇن چوڭ - كىچىك سوپى - زاھىدلار گۇرۇھلىرى پەيدا بولدى ۋە بارا - بارا بىر بىرىگە قوشۇلۇپ (مەلۇم چوڭ ماشايىخلار يېتەكچىلىكىگە بىرىكىپ) دىنىي، ئىجتىمائىي كۈچلەر سۈپىتىدە سوپىلىق تەرىقىتىنى كېڭەيتىش كۈرەشلىرىنى قانات يايدۇرۇشدۇ. بەزى ئىسلام تارىخلىرىدا «قەۋمى سۇلۇك داھىلىرى» نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن سوپى ھۆسەيىن ئىبنى مەنسۇر ھەللاج، شەيخ نەجمىددىن باغدادى، يۈسۈپ ھەمەدانى، خوجا ئابدۇخالىق، سانايى، ئەتتارى، رۇمىي... پىرقىلىرى ئەنە شۇ خىل سوپى - زاھىدلار گۇرۇھلىرىنىڭ بۆلۈنمە نامىلىرىدۇر. بەزى مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، مىلادى 8- ئەسىردىن 12- ئەسىرگىچە خاس ئاسىيالىق مۇسۇلمانلار ئارىسىدىلا بىر - بىرىگە باغلانمىغان چوڭ - كىچىك سوپى - زاھىدلار گۇرۇھلىرىنىڭ يوشۇرۇن، ئاشكارا سۇلۇكلىرى 99 غا، «پىر» لىرى 101 گە يەتكەنلىكى مەلۇمدۇر.

سوپىزم ئىسلامىيەت دۇنياسىدا مەنئى قىلىنغان مەزھەپتۇر

مىلادى 8- ئەسىردىن 12- ئەسىرلەرگىچە بولغان تارىخىي زامانلار ئىچىدە بەزى مۇسۇلمان يۇرتلىرى (تۇنجى قېتىم ئىران) دا پەيدا بولۇپ، تەدرىجىي سىيستېمىلىشىش، جامائەتلىشىش ئارقىلىق ئىسلام مەزھەپلىرى تەركىبىگە قىستۇرۇلۇپ، ئايرىم مۇسۇلمان قەۋملىرىنىڭ سەجدە ئىخلاسلىرىدا ئېتىقاد شەكلىگە كىرگەن سوپىزم - كېيىنكى چاغلار (تەخمىنەن مىلادى 12- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان چاغلار) دا ئايرىم مۇسۇلمان يۇرتلىرىدا ئىسلامىيەتنىڭ بىر پۈتۈن ئومۇمىي ئىناۋىتىگە، بىرلىكىگە ۋە قۇرئان ئەقىدىلىرىگە زىد سادىر قىلغان بەزى قىلمىشلىرى بىلەن ئاشكارىلىنىپ دۇنياۋى ئىسلام مەھكىمىلىرى بىلەن ئىسلام دىن ئۆلىمالىرىنىڭ قاتتىق ئەيىبلەشلىرىگە دۇچ كەلگەن ھەم قارىلانغانىدى.

سوپىزم شۇ زامانلاردىكى ئىسلام ئىناۋىتىگە، بىرلىكىگە، قۇرئان ئەقىدىلىرىگە زىد سادىر قىلغان قىلمىشلىرى ئومۇمەن مۇنۇ نۇقتىلارغا مەركەزلىشەتتى:

سوپىزم يېتەكچىلىرى ئەزەلدىن بېرى ئۆزلىرىنىڭ «پەيغەمبەر ئەۋلادى (ئىمام)» دېگەن تەمەننا ۋە نوقۇل تەرىقەت بېكىنمىچىلىكى مەۋقەلىرىنى چىقىش قىلىپ، قۇرئاننىڭ «باتىن» مەنىسى بويىچە ئىسلامنى تەرىقەتلەشتۈرۈش، مۇسۇلمانلارنى سوپىلاشتۇرۇش مەقسىتى يولىدا شۇ زامانلاردىكى ئىسلامىيەتنىڭ قانۇنلۇق داھىلىرى (ئىسلامغا قۇرئان بويىچە يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان يېتەكچى ئۆلىمالار) قولىدىن ئىسلامىيەت ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش كۈرەشلىرىنى زادىلا توختاتمىغانىدى. بۇ كۈرەشلەردە ئۇتۇپ چىقىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇلار مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئورنىنى كۆتۈرۈش («دىنىي داھىي» لىق، «پىر» لىق مەرتىۋىلىرىنى

تەكلەش)، ئۇلارنى چۆرىدىگەن «دىنىي مەركەز» لەرنى بەرپا قىلىش ئارقىلىق ئۆز ئارقىلىرىدىن ئەگەشكۈچى كۆرەشچى مۇسۇلمان گۇرۇھلىرى (سوپى مۇرىتلىرى) نى ئۇيۇشتۇرۇش ھەم بۇ كۈچلەردىن ئۆز مەقسەتلىرىنى ئورۇنلاش يولىدا ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلار يەنە «دىنىي داھىي» لىق، «پىر» لىق دەرىجىلىرىگە كۆتۈرۈلۈش مۇددىئالىرى بىلەن ئۆزلىرىچە قۇرئان ۋە ئىسلام شەرىئىتىدە ئاللىقاچان مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈپ، پۈتۈن مۇسۇلمانلارنىڭ ئورتاق ئەمەل قىلىش مىزانى، ئەنئەنە پرىنسىپى بولۇپ كەتكەن بەزى دىنىي ئەھكام، ئەركانلار (دىنىي پرىنسىپ، مەجبۇرىيەت، قائىدە، ئەنئەنىلەر) دىن ۋە قۇرئاندا تەكىتلەنگەن ئايەتلەردىن چەتنەپ، بەزى غەيرىي دىنلارنىڭ يەنى بۇددا، ھىندى ـ بىراھمان، يەھۇدىي دىنلىرىغا مەنسۇپ سوپىزمچىلارنىڭ () نەرسىلىرىنىمۇ ئىسلام دىنىغا ئارىلاشتۇرۇۋېلىپ ياكى ئىسلامدا يوق نەرسىلەرنى بار قىلىپ، بار نەرسىلەرنى يوق قىلىپ (قۇرئاننىڭ نۇرغۇن ئايەت، ھەدىسلەرگە ئۆز قاراشلىرى بويىچە مەنە بېرىپ ۋە ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنىڭ يېڭىچە نۇقتىئىنەزەرلىرىنى سىڭدۈرۈپ)، ئۇنى بىر خىل «دىنىي تەلىمات» شەكلى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىرىش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ «دىنىي مەركەز» لىكىنى تىكلەش ھەرىكەتلىرىدە بولۇشقانىدى.

19 ـ ئەسىردە ياشاپ ئىجاد قىلغان مەشھۇر شەرىئەتشۇناس ئالىم سۇلتان بايى ھاجىم (قاغىلىق ناھىيە گوساس ئازغانساللىق ئۇيغۇر) ئىسلام دۇنياسىدا تۇنجى قېتىم سوپىلىق «تەلىمات» نى ئوتتۇرىغا چىقارغان «خوپىيە سۇلۇكى» نىڭ ئىجادچىسى، شاملىق مەشھۇر سوپى بەنى ھاشىم «سۇلۇكى» توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق يازغان: «... تارىختا سۇلۇك يولىدا يۈرگەن (سوپىلىق يولىنى تۇتقان دېمەكچى ـ ئا) تەرىقەتچى ماشايىخلار ئۆزلىرىنى <پىر> (دىنىي يېتەكچى ـ ئا) دەپ ئاتىشاتتى. ئۇلار قۇرئان كەرىمنىڭ <... مۇسۇلمان بەندىلەر ئاللاھنىڭ بىرلىكى، پەيغەمبىرىمنىڭ بەرھەق ئىكەنلىكىگە ئەقىل ـ پاراسەتلىرى بىلەن قايىل بولۇشى، ئىمان كەلتۈرۈشى، ئىبادەت بىجا قىلىشلىرى زۆرۈردۇر...> دېگەن تەلىمىنى <... ئىمان ـ تىل ھەم دىل بىلەن تەستىقلاش، بەدەن بۆلۈكلىرى بىلەن ئورۇنلاش يەنى ئىمانغا بەدىنى بىلەن كىرىشتۇر...> دېگەن «تەلىم» گە ئۆزگەرتىپ، «ئىنسان پەقەت جىسمانىي بەدىنى (مەۋجۇدلۇقى) بىلەنلا ئىنساندۇر، ئىنسان بەدىنىنىڭ ھەر بىر بۆلۈكى ھەر ئىككىلا ئالەمدە ئىنسان ۋابال ـ ساۋابىنىڭ شاھىتى، ئاجرالماس ھەمراھىدۇر» دېگەن كۆز قاراشلىرىنى ئاساس قىلىپ، «پەتىۋا» لىرىنى يەنى «ئۇلۇغ» لىرىنىڭ (يېتەكچىلىرىنىڭ) مېيىت ـ جەسەتلىرىنى «تەن ئاساس»، «تەن مەڭگۈ»، ئۆزلىرى ئۈچۈن «مۇقەددەس مازار»، «مۇقەددەس ئۇلۇغ مۆجىزات» قىلىپ تۇرغۇزۇپ، ئاللاھقا بولغان مۇسۇلمانچىلىق قەرزلىرىنى شۇ خىل «مازار»، «مۆجىزات» لارغا سەجدە قىلىش، ئۆز مۇرىتلىرىنى سەجدە قىلدۇرۇش، بىلەنلا تۈگىگەن قىلىشاتتى. بۇ خىل قىلمىش تۈپ نىيەتتىن ئالغاندا «خۇدادىن خۇدالىق»، «پەيغەمبەردىن پەيغەمبەرلىك» دەۋا قىلغانلىق، ئاللاھ بىلەن بەندىلە ئوتتۇرىسىدا مۇھەممەد پەيغەمبەردىن باشقا يەنە بۆلەك «ۋاسىتچى زات» پەيدا قىلغانلىق ئىدى... بۇ بىر «كاززاپ» لىق بولاتتى.» (مۇئەللىپ بۇ سۆزنى مۇھەممەد پەيغەمبەر ھايات ۋاقتىدا «كاززاپ» ئىسىملىك بىر ئەرەبنىڭ پەيغەمبەردىن «پەيغەمبەرلىك» دەۋاسى قىلغان قىلمىشنى نەزەردە تۇتۇپ قىلغان ـ ئا).

بىزگە مەلۇمكى، قۇرئان: ئاللاھ بىلەن بەندە ئوتتۇرىسىدا «يەنە بىر زات بار» دېگەننى قەتئىي رەت قىلىدۇ. بارلىق «مۇقەددەس مۇرىت»، «مۇقەددەس مازار»، «مۇقەددەس مۆجىزات» دېگەنلەرگە «تاۋاپ» قىلىشقا قارشى تۇرىدۇ. بۇ خىل «تاۋاپ» قىلىشلارنى ـ بۇتقا سەجدە قىلىشنىڭ دەل ئۆزى، ئاللاھنىڭ مۇتلەق نوپۇزىنى تۆۋەنلەتكەنلىك، ئەۋلىيالار، ساھابىلەر، دانىشمەنلەرنىڭ تويا ـ تۇپراقلىرىغا بېرىپ تاۋاپ قىلىپ مەغپىرەت

تىلەش، ئاللاھ ئالدىدا گۇناھ ئۆتكۈزگەنلىك... تۈپراق بېشىغا قەبرە قاتۇرۇش، گۈمبەز ياساش قاتارلىقلارنى بىردەك ئەمەلدىن قالدۇرۇش كېرەك، دېگەن تەشەببۇسى بىلەن ئۆز ئېتىقادچىلىرىنى ئاللاھنىڭ بىرلىكى، پەيغەمبەرنىڭ بەرھەق ئىكەنلىكىدە چىڭ تۇرۇشقا دالالەت قىلىدۇ. مۇھەممەد پەيغەمبەر زامانىسىدا مۇنداق گۈمبەز، قەبرە ياساشلار يوق ئىش بولۇپ، پەقەت قەبرە بېشىغا تاش قويۇپ بەلگە قىلىپ قويۇلاتتى. بۇ قەبرىنىڭ كىمنىڭ ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈنلا بولاتتى...

«مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى» دېگەن كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە: كېيىنكى دەۋرلەردە قەبرىلەر ئۈستىگە تۈرلۈك بىنالارنى سېلىش ۋە تۈرلۈك نەقىشلەرنى ئويۇش ئىشلىرى پەيدا بولۇپ، بۇ نەرسىلەر قارىغان ئادەمگە خۇددى بۇتقا ئوخشاشلا كۆرۈنەتتى... مىستىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ قەبرە بېشىغا كېلىپ، تۈرلۈك مۇراسىملارنى ئۆتكۈزۈشى كۆپىنچە مەككە موشرىكلىرىنىڭ بۇتخانىلاردا ئېلىپ بارىدىغان پائالىيەتلىرىگە ئوخشاشلا بولۇپ، ئاخىرەتكە ئائىت ئىشلاردا روسۇلىللا قىلمىغان ئىشلارنى قىلىش ھەقىقەتەن بىر قۇرۇق ئاۋارىچىلىك بولاتتى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام: «دىنىي ئىشلارنى ئاسانلاشتۇرۇڭلار، قىيىنلاشتۇرماڭلار...» دېگەنىدى.

دۇنياۋى ئىسلام جامائەت پىكرى تەرىپىدىن يۇقىرىقىدەك توغرا ھۆكۈم ۋە ھەق ئاساسلار بىلەن رەت قىلىنغان سوپىزم ۋە ئۇنىڭ يېتەكچىلىرى ئۆز قىلمىشلىرىنىڭ كېيىنكى داۋامىنى توختاتمىغانلىقى ئۈچۈن، يەنىلا مىلادى *12*- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا دۇنياۋى ئىسلام كۆچلىرى بەسرە، شىراز، ھەمەدان، خۇراسان قاتارلىق سوپىزم نۇقتىلىرىدا سوپىلارنىڭ شۇ چاغلاردىكى مەشھۇر «پىر» لىرى، - بەسرەلىك سوپى نەجمىدىن باغدادى، شىرازلىق سوپى يۇسۇپ (خەتمە ئەزەم)، مەۋلانە سەرۋەرى، ھەمەدانلىق سوفى مۇھەممەد ئەزەم (بالاگەردان پىرىم)، خۇراسانلىق سەئىدئاسىپ ئەزىزى (پىرى ئەزىزان) قاتارلىق ماشايىخلار (چوڭ سوفىلار) نى «ئىسلام دىن ئاسىلىرى» ئەيىبى بىلەن ئەيىبلەپ ئۆلۈمگە بۇيرۇيدۇ. «تەزكىرە پىر ياران» دا بۇ ئەھۋال: «بۇ پىرلار ئۆزلىرىنى <خوجام روسۇلىللا بىلەن بەندىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىگەر ئەلچى>، <پىر ئىنلەھق> (ھەق ئاللاھنى كۆرگەن پىر - ئا) <غايىبنى بىلگۈچى> (كارامەتچىلەر) دېگەن كۇپرلىق دەۋالىرى بىلەن باشلىرىدىن ئايرىلغان...» دەپ خاتىرىلەنگەن. مىلادى *10*- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىمۇ سوپىزمنىڭ شۇ زامانلاردىكى ئەڭ چوڭ ئىجادچىلىرىدىن بىرى - ئىرانلىق سوپى ھۈسەيىن ئىبنى مەنسۇر ھەللاج: «ماڭا خۇدادىن «خۇدالىق ۋەھيي كەلدى» دېگەن گۇناھى ئۈچۈن مۇسۇلمانلار سوتى تەرىپىدىن ئېسىپ ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

دېمەك سوپىزم - تارىختا يۇقىرىقىدەك ئىسلامغا زىت قىلمىشلىرى بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ ئېتىقاد ئېتىبارىدىن چۈشۈپ، ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ رەقىب مەزھەپلىرى تۈركۈمىگە مەنسۇپلىشىپ كېتىدۇ. دۇنيا تارىخىدا بۇ مەزھەبنىڭ بىرەر قېتىممۇ بىرەر دۆلەت، بىرەر مىللەت ياكى بىرەر قەبىلە، بىرەر جەمئىيەتتە دىنىي سىياسىي ھاكىمىيەت شەكلىگە كىرىپ باقمىغانلىقى، يېتەكچى دىنىي مەزھەپ بولۇپ نوبۇز تىكلەپ ئۆتۈپ باقمىغانلىقى ئەنە شۇ خىل پىرىنسىپلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىندۇر.

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۆتمۈشتە (بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئەسىرلەردە) ھەر خىل زامانلارنىڭ تۈرلۈك ھادىسە، قىسمەت، يېشكەللىكلىرى ۋە ئۆزلۈكسىز سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆز يۇرت، ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ پاناھلىق ئىزدەپ شىنجاڭغا كېلىپ قالغان ھەر خىل كەچۈرمىشلىك مۇساپىر ئىنسانلارغا ئۆز ئارىلىرىدىن تۇرۇشقا ئورۇن، ياشاشقا يول ھازىرلاپ بېرىشتەك ئىلتىپاتپەرەسلىك خۇسۇسىيەتلىرى بىلەنمۇ ۋەتىنىمىزدە ھەر قايسى زامانلار

بويىچە ھەر خىل غەيرىي مىللىي تەركىب ۋە ياكى غەيرىي ئاھالىلەر تۈركۈملىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، كۆپىيىشى، ئورۇن ئېلىشى، يەرلىشىشى، سىڭىش ـ سىڭىشىشتەك تەقدىرى ـ قىسمەتلىرىنىڭ ھوقۇقى جەھەتتىن تىكلىنىشىگە سەۋەب بولۇشقان. تۈرلۈك تارىخىي مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە، مىلادى 8- ئەسىردىن 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي زامانلار جەريانىدا ۋەتىنىمىزگە چەتتىن «تىنچ» ئېقىپ كىرگەن (مۇساپىرەتچىلىك سەپىرىدە كېلىپ يەرلىشىپ قالغان ياكى نەسەب، ئەۋلاد قالدۇرۇپ كەتكەن) بۇ خىل سەرگەردان مۇساپىرلارنىڭ خېلىلا بىر قىسمى ئىران، ئىراق، ھىندى، ئافغان، بۇخارا، كاسان قاتارلىق جايلاردىن ھەر خىل زامان، ھەر خىل شارائىت ۋە ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن بىزگە قېچىپ كەلگەن كۆچكۈن سوپى، ئىشانلارغا مەنسۇپ «ئەھلى دىن پەقىرلىرى» دىن ئىبارەت بولغان. ئۇلار شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ماكان تۇتۇشقاندىن كېيىنلا ئالدى بىلەن ئۆزلىرىنى «ئاللاھنىڭ ئەمرى بىلەن مۆمىن بەندىلەرگە <پىر>، <ئۇستاز> بولۇش ئۈچۈن كەلگەن» لەر دېيىشىپ، بارا ـ بارا ئەجدادلىرىمىزغا «ئۇلۇغ پىرلىق»، «ئۇلۇغ سەئىدلىك»، «ئۇلۇغ زاتلىق»، «خىسلەت»، «كارامەت» لىرى بىلەن دىنىي، روھىي جەھەتتىن ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغان. بۇ خىل باشلىنىشلار نەتىجىسىدە شۇ زامانلاردىكى بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىز تەدرىجىي: يۇرت بىزدىن، خەلق بىزدىن، بايلىق، مەئىشەت، ئىلتىپات، سوكۇت، بويسۇنۇش، «سەۋرى»، «تەقدىرگە تەن بېرىش» بىزدىن، «پىرلىق»، «دىنىي يېتەكچى» لىك، ئەگەشتۈرۈش، باشقۇرۇش، يېتەكلەش ئەنە شۇ «ئۇلۇغ زاتلار» دىن بولىدىغان جاھالەتلىك جەمئىيەتنىڭ پەقەت بويسۇنۇشقىلا يارىتىلغان، كۆنۈك، مۆمىن «ئىمانى كامىل» لىرىدىن بولۇپ كېتىشكەن.

ئەسلى تېمىمىزدىن ھالقىپ كەتمەسلىك ھەم تېخىمۇ ياخشىراق يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن، قولىمىزدىكى تارىخىي ئاساسلىرىمىزغا بىنائەن، يۇقىرىدا تەرىپلەنگەن سوپى ـ ئىشانلار ئىچىدىن ئەينى زامانلاردا شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا يەرلىشىپ، ئابرۇيى ئېشىپ، باش كۆتۈرۈپ (ئەجدادلىرىمىزغا «پىر»، «خوجا»، «ئىشان» لىق قىلىپ) مەلۇم دەۋرلەر بويىچە ئىش تەۋرىتىپ، تارىخىمىزدا بىزگە تۈرلۈك ئېچىنىشلىق سەلبىي ئىزلارنى ھەتتا ئەڭ ھالاكەتلىك تارىخىي زەبۇنچىلىقنى قالدۇرۇپ كەتكەن، ۋەكىللىك خاراكتېرى چوڭ، تەسىرى كەڭ، تېخى ھازىرغىچىلىكمۇ بەزى كىشىلىرىمىزنىڭ ئېتىقاد ئىشەنچ ـ ئېتىبارلىرىدا «ئۇلۇغ پىر» لىق نامى بىلەن يادلىنىپ تۇرۇۋاتقان تۆۋەندىكى ئاتاقلىق يەتتە «ئۇلۇغ پىر زات» توغرىسىدا بىر ـ بىرلەپ قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

خوجا مۇھەممەد شەرىپ پىرىم» توغرىسىدا تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇمدۇركى، تارىختا شىنجاڭغا مۇساپىرچىلىق بىلەن كېلىپ، بىزدىكى ئۆمرىدە «ئۇلۇغ پىر» لىق نامى بىلەن داڭ چىقىرىپ، بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىزنى سوپىلىق يولىغا باشلاپ، ئالەمدىن ئۆتكەن مەشھۇر سوپى ـ زاھىدلاردىن بىرى ـ ئىرانلىق سەرگەردان خوجا مۇھەممەد شەرىپ ئىسىملىك سوپىدۇر. بۇ كىشى ئەسلىدە مىلادى 12- ئەسىردە ياشاپ ئۆزىنى «ھەيتە مۇھەممەدان» (مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ 7- ئەۋلاد نەۋرىسى) دەپ ئېلان قىلىپ ئالەمدىن ئۆتكەن ئىرانلىق مەشھۇر سوپىزم تەرغىباتچىسى ئوبۇل ياقۇپ يۈسۈپ ئەلپۇزەنجىر ئەل ھەمەدانىنىڭ 15- ئەسىردىكى ئەۋلادلىرىدىن بىرى بولۇپ، خۇراسان ئۆلىمالىرىنىڭ پەتىۋاسى بىلەن «خۇدالىق دەۋاسى قىلغان» گۇناھى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇلغان يېرىدىن ھىندىستان ئارقىلىق يەكەنگە قېچىپ كەلگەن. يەكەندە ئۆزىنى «پىر» ئېلان قىلىپ، يەكەن، قەشقەر تەۋەلىرىدە يەتتە ـ سەككىز يىل سوپىزمنى تەشۋىق قىلىش، تارقىتىش، كېڭەيتىش ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. بەزى مازارلارغا شەيخلىق قىلغان. 1565- يىلى يەكەندە ئالەمدىن ئۆتكەن. مىلادى

1807- يىلى ئۆلگەن شۇ چاغدىكى يۇرتتى، يەكەن ۋالىي - يۇنۇس ۋاڭ تەرىپىدىن قەبرىسى «مازار» قىلىپ
قاتۇرۇلۇپ «خوجا مەشىرىم» (خوجا مۇھەممەد شىرىپ پىرىم) نامى بىلەن ئاتىلىشقا باشلىغان. ھازىر بۇ مازار
يەكەندە «ھەزرىتى پىر» دېيىلىپ كەلمەكتە. بۇ «پىر» نىڭ تارىختا بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن بەزى «پىر» لىق
«تۆھپە» مىراسلىرى (قىلمىش - ئەتمىشلىرى) نى قولىمىزدىكى ئاساسلىرىمىزغا بىنائەن تۆۋەندىكىچە ئەسلەپ
ئۆتىمىز:خوجا مۇھەممەد شىرىپ يەكەنگە كېلىپلا ئۆزىنى «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ***23***- بوغۇم نەۋرىسى»
دەپ ئېلان قىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ رايىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى ۋە: «پۈتۈن دىنىي ئىشلارنىڭ ھوقۇقى پەقەت
مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام نەسەبلىرىگىلا خاستۇر» دېگەن «پەتىۋا» بىلەن يەكەننىڭ ھەممە دىنىي ئىشلار
ھوقۇقىنى يەرلىك ئۆلىمالار بىلەن ئەھلى شەرىئەت مۇتىۋەللىرىدىن تارتىۋالدى. ***1534***- يىلى سەئىدىيە
خانلىقىنىڭ تەرەققىيپەرۋەر خانى ئابدۇرەشىدخان جەمئىيىتىنىڭ «باش شەيخۇلئىسلام» لىقىنى قولغا
كىرگۈزۈۋېلىپ، ھەر بىر ۋىلايەت، ئايماق، يۇرتلاردا دەرىجىلەر بويىچە دىنىي مەھكىمىلەر (قازىخانا ۋە سوراقخانىلار)
نى تەسىس قىلىپ، ئۆزىنىڭ دىنىي ھۆكۈمرانلىقى (ئاساسەن سوپىلىق تۈزۈمى) نى خانلىق نامى بىلەن
كېڭەيتتى، مۇستەھكەملەيدۇ. ئابدۇرەشىدخاننى «مۇرىت» لىققا قوبۇل قىلىپ «پىر» لىق «سالاپىتى» بىلەن
تىزگىنلەشكە باشلايدۇ. «يەكەن تارىخى» دا بۇ توغرۇلۇق مۇنداق يېزىلغان: «... ئابدۇرەشىدخان خوجا
مۇھەممەد شىرىپكە قول بېرىپ مۇرىت بولىدۇ. شۇ تارىخىي شارائىتتا ئابدۇرەشىدخاننىڭ شۇنداق قىلماسلىققا
ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. چۈنكى سۇلتان سەئىدخان زامانىسىدا (سولتان سەئىدخان ئابدۇرەشىدخاننىڭ دادىسى -
ئا) كەڭ ئەۋج ئالغان سوپىلار پىتنىسى ئابدۇرەشىدخانغا تۈرلۈك تۆھمەت - بەدناملارنى چاپلاش بىلەن
خاراكتېرلىنىپ تۇراتتى. شۇڭا ئابدۇرەشىدخان خوجا مۇھەممەد شىرىپ بىلەن مازارلارغا بېرىپ، خانىقالاردا تۈنەپ،
«ياھۇ - يامەنھۇ» دەپ جار سېلىپ يۈرگەن سوپىلارنى سەپەرۋەر قىلىپ ئەسكەرلىككە ئېلىشى، ئۆزىگە
ئىشەندۈرۈشى لازىم ئىدى... ئابدۇرەشىدخان خوجا مۇھەممەد شىرىپنىڭ كەينىگە كىرىپ، ئاتۇش مەشھەدتىكى
سۇلتان سۇتۇق بوغراخان مازىرىدا بىر نەچچە كۈن يېتىپ، مازارغا تاۋاپ قىلىپ سوپىلاردىن قوشۇن
تۈپلىدى......»خوجا مۇھەممەد شىرىپ يۇقىرىقىدەك چارە - ئاماللارنى قوللىنىپ، ئاخىرى ئابدۇرەشىدخان
ھاكىمىيىتىنىڭ ئىدېئولوگىيە، دىنىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي، ھەربىي ۋە باشقا ساھەلىرىنىڭ ھەممىسىگە قول
تىقالايدىغان، دېگىنىنى قىلالايدىغان بىردىنبىر ھۆكۈمران «پىر» بولۇپ مەيدانغا چىقىدۇ. ئابدۇرەشىدخان
تەۋەلىكىدە (كەشمىر، ھازىرقى پاكىستان، شەرقىي ئافغانىستان، شىمالىي تىبەت، قازاق يۇرتلىرى (ئالتاي
تاغلىرى)، ئىسسىق كۆل، بالقاش كۆلى ۋادىلىرى، پەرغانە ۋە ئارا يۇلتۇز (ھازىرقى شىخشىخشيا) نى ئۆز ئىچىگە
ئالغان سەئىدىيە خانلىقى تەۋەلىكىدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا) سوپى، ئىشانلىق ھەرىكىتىنى كۈچەيتىپ قاناق
يايدۇرۇۋېتىدۇ. يەنى نام، مەنپەئەت ۋە دىنىي «شەيقەت» چىلىكنى ۋەدە قىلىش، تەرغىبات مەدداھلىقى بىلەن
ئىشەندۈرۈش ئارقىلىق مۇرىت، سوپى بىلەن مۇرىت، سوپى بىلەن ئىشان كۆپەيتىپ، پۈتۈن خانلىق
تەۋەسىدە مەلۇم جامائەت قاتلاملىرىنى، خەلق كۈچلىرى تۈپلىرىنى پەيدا قىلىپ ۋە ئۆزىگە تارتىپ، ئاخىرى
ئابدۇرەشىدخان ھاكىمىيىتىنى ئۆزىنى مەركەز قىلغان سوپى، ئىشانلار شېرىكچىلىكىدىكى (ئۇلارنىڭ ھالاكەتلىك
تەسىرلىرىدىن قۇتۇلۇش مۇمكىن بولمىغان) ھاكىمىيەتكە ئايلاندۇرۇۋالىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ تارىختىكى
جەددە يۇرتتى، ئىران ھەمەدانلىق مەشھۇر سوپى ئوبۇل ياقۇپ يۇسۇف ئەلپۇزەنجىر ئەل ھەمەدانىنىڭ سوپىلىق
يولى - «ئىشقىيە سۇلۇكى» نى خانلىق مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئەمەل قىلىدىغان دىنىي مىزانى، ئىدېئولوگىيە پرىنسىپى
قىلىپ، جەمئىيەتتە بۇ سۇلۇكنى يولغا قويۇش، كېڭەيتىش كويىغا چۈشىدۇ. ئۇ «پىر» ئەجدادلىرىمىزنى باشلاپ

كىرگەن «ئىشقىيە سۇلۇكى» ـ نىڭ ئىبادەت پرىنسىپى مۇنداق ئىدى: «ئىشقىيە» چىلەرنىڭ يېتەكچىلىرى ئۆز
سۇلۇكىنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى «ئىبادەت» دېگەن بىرلا سۆزگە يىغىنچاقلايدۇ. مۇرىتلىرىنى تەركى دۇنيا بولۇشقا
تەرغىب قىلىدۇ. ئۇلارنى جاھاندىن قول ئۈزۈپ، ئۆي ـ جاي تۇتماي، خوتۇن ئالماي، بالا ـ چاقىلىق بولماي، بىر
جايدا ماكانلاشماي، جايدىن جايغا يۆتكىلىپ يۈرۈپ، جاھاننى كېزىپ، بوگۈن تاپقاننى ئەتىگە قالدۇرماي قولدىن
چىقىرىۋېتىپ ياكى يەپ تۈگىتىپ، ھايات كەچۈرۈشنى تەرغىب قىلىدۇ. بۇ سۇلۇكىنىڭ مۇرىتلىرى توپلانغان
جايلىرىدا ياكى يەككە ـ يېگانە يۈرگەندە قانغىچە چىلىم تارتىپ نەشە چېكىشنى «ئىبادەت دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ
ئارقىلىق «خۇدا» غا ئاشىقلىقنى ئىپادىلىمەكچى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى چاچلىرىنى ئۇزۇن ئۆستۈرۈپ،
ساراڭلارچە ھاياتقا قەدەم قويغانلىقىنى ـ «خۇدانىڭ ئىشقىغا ئۆزىنى پىدا قىلغانلىق» دەپ قارايدۇ، ئۇلار مۇشۇ خىل
ئۇسۇلنى» خۇداغا يېقىنلىشىش» دەپ بىلىپ، ئۆزلىرىگە مۇرىت توپلاپ، ئۇلارغا ئالدى بىلەن تۇۋا ـ ئىستىغبار
(تۇۋانامە) ئېيتقۇزۇپ، ئۆزلىرىگە شەرتسىز بويسۇنۇشنى، داۋاملىق «پىر» نى ياد ئېتىپ تۇرۇشنى ئۆگىتىدۇ. بۇ يولدا
ئۇبدانراق خىزمەت قىلغۇچى سوپىلارنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىپ تەيىنلەپ، مۇرىت توپلاش ئۈچۈن جايلارغا ئەۋەتىپ
ھەرىكەت ئېلىپ بارىدۇ....دېمەك «خوجا مۇھەممەد شىرىپ پىرىم» 16ـ ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتى (كېيىنكى
ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخىمىزدا مەلۇم ئىجتىمائىي ئىلغارلىقى، مىللىي خاسلىقى ھەم ئالاھىدە كۈچ ـ قۇدرىتى بىلەن
دۇنياغا داڭ چىقىرىپ تۇرغان ئۇيغۇر ئابدۇرەشىدخان يېتەكچىلىكىدىكى جەمئىيەت) نى ئەنە شۇ خىل تەركى
دۇنياچىلار «جەمئىيىتى» گە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن توختىماي ھەرىكەت قىلىدۇ .تارىختا شىنجاڭغا پەيدا بولۇپ، يەنىلا
شىنجاڭ زېمىنىدا ئالەمدىن ئۆتكەن تەرىقەتچى سوپى، ئىشانلارنىڭ كونا قەبرە ۋە ئۆلگەن ئورۇنلىرىنى تېپىپ، ئۇنى
«مازار» قىلىپ تىكلەپ، «ئۇلۇغلۇق تەزكىرە» لىرىنى تۈرگۈزۈپ، «خاسىيەت» ھەم «كارامەت» لىرىنى تەرىپلەپ،
بىر قىسىم مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزغا «تاۋاپ»، «ئىستىقامەت» قىلىپ تۇرىدىغان «مۇقەددەس مازار»، «ئۇلۇغ
جاي» لارنى تىكلەپ، بەلگىلەپ بەرگەن.19ـ ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر شەرقشۇناس ئۇيغۇر ئۆلىما سۇلتان
باي ھاجىمىنىڭ «بۇرقۇم ئەۋلىيا ھەققىدە» دېگەن قولىيازمىسىدا كۆرسىتىلىشىچە: خوجا مۇھەممەد شىرىپ يەكەندە
دەۋران سۈرۈپ يۈرگەن چاغلىرىدا 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىراننىڭ ھەبدە دېگەن يېرىدىن يەكەنگە قېچىپ
كېلىپ، يەكەندە ئۆلۈپ قالغان مەشھۇر سوپى ھەبدە مۇھەممەدنىڭ «مازىرى» نى ياسىتىپ، ئۇنى «چىلتەن
ئەۋلىيا» دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇمدۇر. بەزى تارىخىي پاكىتلاردىن بىلىشىمىزچە، «چىلتەن» دېگەن بۇ «مازار»
ئەمەلىيەتتە مىلادى 1500ـ يىللاردىن بۇرۇن (مىرزا ئابابەكرى زامانىدا) ئوبۇ تالىپ سەبەرەستە ۋەلى دېگەن بىر
كىشىنىڭ لەۋزى بىلەنلا «مازار» ئاتىلىپ قالغان ئورۇن بولۇپ، ئەمەلىيەتتە قايسى زاماندىكى قايسى «ئۇلۇغ زات»
نىڭ مازىرى ئىكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. «تەزكىرە پىر يارانلار» دە يەنە خوجا مۇھەممەد شىرىپنىڭ بۇ مازارنى
ياسىتىش ئۈچۈن، ئابدۇرەشىدخان خەزىنىسىدە بىر چارەك نەق ئالتۇن ئالغانلىقى بايان قىلىنغان. يەنە شۇ
تەزكىرىدە: «... بۇ زاتى، بەرىكات ئۆز ئىلپات، ئەمرى ـ پەرمانلىرى بىلەن خۇدايى تەرىقەت ئىبادىتى ئۈچۈن، بۇ
دىيادا 700> رۇكۋار) <ئېھتىمال مازار بولسا كېرەك ـ ئا)، 148ـ خانىقا، 47> پىرلىك ھەمدان) <سوپىلار
مۇرىتلىرى بىلەن جەم بولۇپ> ئىبادەت <قىلىدىغان مەخسۇس ئورۇن، مەيدان ـ ئا) بىنا قىلدىلەر...»
دېيىلگەن.خوجا مۇھەممەد شىرىپ ئۆزىنىڭ يۇقىرىقىدەك «پىر» لىق ئىمتىياز، ئىناۋەتلىرىدىن، مۇرىت، يارانلىرىدىن
ۋە ئىغۋاگەر كەسىداشلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ئىلغار، تەرەققىيپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك غايە،
ھەرىكەت، ئىنتىلىشلىرىگە زەربە بېرىش، خانلىقنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى تولۇق ئىگىلەش كويىغا چۈشىدۇ. بىرىنچى
زەربىنى دەل ئابدۇرەشىدخان ھوزۇرىدىن باشلايدۇ. ئۇ، ئابدۇرەشىدخانىنىڭ خوتۇنى مەشھۇر مۇقامچى، شائىر ۋە

ئەخلاقشۇناس ئامانىسساخاننى «شەرمەندە، شەرمساز» لىق گۇناھى بىلەن قاتتىق ئەيىبلەپ (خوجا مۇھەممەد شېرىپ سوپىلىرى خەلق مەشرەپلىرىنى «شەيتان سورۇنى»، خەلق نەغمىچىلىرىنى «شەرمساز» لار، خەلق ئۇسسۇلچىلىرىنى «شەرمەندە» لەر، بۇ ساھەدىكى ھەر خىل ئىجادىيەتچىلەرنى بولسا «ئازازۇل مۇرتەد» لەر دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتاپ، ئۇ خىل كىشىلەرنىڭ ھەرىكەتلىرىگە چەك قويۇشقانىدى)، ئۇنىڭ «ئەخلاق جەملە»، «شەرھۇلقۇلۇب» قاتارلىق نۇرغۇن ئىجادىي مۇزىكىلىق ئەسەر ۋە مۇزىكا ئىجادىيەتلىرىنىڭ جەمئىيەتكە تارقىلىشىنى چەكلەيدۇ ۋە ئامانىسساخان ۋاپاتىدىن كېيىنلا «پەتىۋا» چىقىرىپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. ئامانىسساخاننىڭ ئۇستازى، ئابدۇرەشىدخان ئوردىسىنىڭ ئىلمىي ئەرباپلىرى - مەشھۇر مۇقامشۇناس قىدىرخان، خەتتات غازى ھەببۇللا سەردار، تارىخچى مىرزا مۇللا مۇھەممەد يار ئاخۇن قاتارلىق توققۇز كىشىنى «مۇرتەد» (دىندىن چىققان) لىكتە ئەيىبلەپ، ئوردىدىن چەتلەشتۈرۈۋېتىدۇ. ئوردا ئەھلىنىڭ بىرلىك - ھەمدەملىك ئەنئەنىسىنى بۇزۇپ، ئىغۋا كۆپەيتىپ، ئابدۇرەشىدخاننىڭ سەۋدا كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەب ۋە داخىلدار بولىدۇ.

«ئۇلۇغ پىر» - مەخدۇم ئەزەم تۇغرىسىدا ملادى ***15***- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن ***16***- ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر شىنجاڭغا پەيدا بولۇپ ۋە ياكى تەسىر ئۆتكۈزۈپ، بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىزنى سوپىلىق تەرىقىتىگە باشلىغان ھەم شۇ زامانلاردىكى شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا «تەرىقەت ئۇستازى» لىق، «ئۇلۇغ پىر» لىق نامى بىلەن داڭ چىقىرىپ، ئالەمدىن ئۆتكەن ئەڭ مەشھۇر سوپىلارنىڭ بىرى - مەخدۇم ئەزەم يەنى خوجا ئەھمەد كاسانى ئىسمىلىك كىشىدۇر.تارىخىي خاتىرىلەردىن بىلىشىمىزچە، بۇ كىشىنىڭ ئەسلى ئىسمى - سەئىد ئەھمەد ئىبنى سەئىد جالالىدىن بولۇپ، ملادى ***1471***- يىلى ئافغانىستاننىڭ ھىرات شەھىرىدە سەئىد مۇھەممەد كالان ئوغلى سەئىد جالالىدىن ئىشان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ملادى ***1500***- يىللاردا ئىراننىڭ ئەھرار دېگەن يېرىدە باش كۆتۈرگەن خوجا ئەھرار نەقشىۋەن (ئەسلى ئىسمى باھاۋىدىن) دېگەن كىشىدىن سوپىلىقنى ئۆگىنىپ، سالاھىيەتنامە (ئىرشاتنامە) ئېلىپ «پىر» لىققا كۆتۈرۈلگەن. شۇ چاغلاردىكى پەرغانە پايتەختى كاسان شەھىرىدە ئۇزاق مۇددەت سوپىلىقنى تەتقىق قىلىپ ۋە سوپىلىقنى شەرھلەش، تارقىتىش، كېڭەيتىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، «مەخدۇم ئەزەم»، «ئەزەم ۋەلىئۇللا» (مەشھۇر «پىر»، «ئەۋلىيا» مەنىلىرىدە) دېگەندەك ناملارنى قوللانغان. ئۈچ يېشىدىن تارتىپ تاكى ئالەمدىن ئۆتكىچە بولغان ***68*** يىللىق ھاياتىنى كاساندا ئۆتكۈزۈپ ھەم شۇ يەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر تەرىپىدىن «خوجا ئەھمەد كاسانى (كاسانلىق خوجا ئەھمەد) دەپمۇ ئاتالغان. ملادى ***1541***- يىلى ***70***- يېشىدا سەمەرقەندتە ئالەمدىن ئۆتكەن. جەسىتى شۇ يەرنىڭ «باغى بەلەند» قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان. ملادى ***1543***- يىلى ئۇنىڭ قەبرىسى ئوغۇللىرى تەرىپىدىن «مازارىل ئەزەم ۋەلىئۇللا» (مەخدۇم ئەزەم ئەۋلىيا مازىرى) غا ئۆزگەرتىلىپ، چوڭ گۈمبەز، كاتتا قەبرىلەر بىلەن نەسەب مازارى تۈسىگە كىرگۈزۈلگەن. «بورقۇم ئەۋلىيا» دېگەن قولىيازمىدا: ئۇ كىشىنىڭ ئۆمرىدە ئالتە نىكاھلىق بولۇپ، تۆت ئوغۇل، يەتتە قىز پەرزەند چوڭ قىلغانلىقى، بەلخ، بۇخارا، سەمەرقەند، قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ قاتارلىق نۇرغۇن جايلاردا سوپىلىقنى تارقىتىش، كېڭەيتىش بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ھەم ***41*** مازار، ***18*** شەھەرنى زىيارەت تاۋاپ قىلغانلىقى بايان قىلىنغان.خوجا ئەھمەد كاسانى ملادى ***1520***- يىللىرى بىر قىسىم مۇرىدلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىنى ئۆز تەرىقىتىگە باشلاش، شىنجاڭنىڭ دىن ۋە دىنىي ئىشلار ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈمىدى بىلەن قەشقەرگە كەلگەن. «بورقۇم ئەۋلىيا» دا كۆرسىتىلىشىچە، خوجا ئەھمەد كاسانى قەشقەر تەۋەسىگە كېلىپلا ئۆزىنى ئاشكارىلىماي، ئالدى بىلەن ئاتۇش مەشھەدتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىغا چۈشۈپ، ئۆز ھەمراھلىرىدىن خوجا مەككە باشلىق يەتتە كىشىنى جايلارغا ئەۋەتىپ،

ئۆزى زۇرۇر دەپ قارىغان بەزى ئەھۋاللارنى ئۇقۇشقان. **40** كۈن ئېتىكاپتا (مەخپىي ئىبادەتتە) ئولتۇرۇپ، **41** ـ كۈنى ھەمراھلىرى ئارىسىدا ئۆزىنى «ۋەلى» (مىللىي ئەۋلىيا) ئېلان قىلىپ، شۇ چاغلاردىكى قەشقەر ھۆكۈمرانى ـ ئېمىر ۋەلى (ئېمىر ۋەلى ـ شۇ چاغلاردا سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ باش ۋەزىرى ھەم قەشقەر ۋالىيسى ئىدى) ھۇزۇرىغا بۇ مۇبارەك نام شەرىپىنى مەلۇم قىلغان. دېمەك، ئاتالمىش بۇ «ئۇلۇغ زات» ـ شىنجاڭغا تارىختا پەيدا بولغان «ئۇلۇغ پىر» «زات» لار ئىچىدە ئۆزىنى تۇنجى قېتىم «ۋەلى» (مىللىي ياكى يەرلىك ئەۋلىيا) ئېلان قىلغان، ئۆز مۇرىتلىرىنىڭ نەزىرىدە «ئۇلۇغ كارامەت ئىگىسى»، «ئۇلۇغ تەلىماتچى» لىق سالاپىتى بىلەن مەشھۇرلارنغان بىرىنچى «زات» دۇر. مەخدۇم ئەزەم قەشقەرگە كىرىپ بۇ يەردىكى بىر قىسىم ھۆكۈمران شەخسلەرنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن ۋە بىر نەچچە يىل ئىچىدىلا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ نۇرغۇن يەرلىرىگە بېرىپ، ئۆزىنىڭ باش كۆتۈرۈشى ئۈچۈن، يەرلىكتە دىنىي، ئىجتىمائىي، ئىدېئولوگىيە، تەشكىل ۋە ئورۇن جەھەتلەردىن پايدىلىق ئاساس ھازىرلىغان؛ سوپىزمنى تەشۋىق قىلغان، تارقاتقان، مۇرىت ئالغان، كۆپەيتكەن، خانىقا، ھەمدانلارنى بەرپا قىلغان. شۇنداق قىلىپ قەشقەرىيەدە مۇسۇلمانلارنىڭ يېتەكچى دىنىي ئىدىيىسى سۈپىتىدە «مەخدۇم ئەزەم يولى» (مەخدۇم ئەزەم دىنىي ئىدىيىسى) نى پەيدا قىلىپ، مۇسۇلمانلارنى بۇ «يول» بىلەن مۇسۇلمانچىلىق قىلىشقا دالالەت قىلىپ يېتەكلىگەن. «مەخدۇم ئەزەم يولى» نىڭ ئەقىدە، پرىنسىپى: «كىشى بۇ دۇنيادا قانچە ئازابلانسا، ئۇ دۇنيادا شۇنچە راھەت كۆرىدۇ... كىشىلەرگە بۇ دۇنيادا كېلىدىغان ھەر خىل كەچۈرمىش ئىنساندىن ئەمەس، تەقدىردىندۇر....» دېگەنلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ «دىنىي پرىنسىپ» نى مەخدۇم ئەزەمنىڭ مۇرىتلىرى ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا «كەبرۇيە»، «ئىسھاقىيە»، «رەبۇردىيە»، «دۇۋانىيە»، «نېمەتىيە» قاتارلىق ئون نەچچە خىل «سۇلۇك» شەكلى بىلەن خېلى زامانلارغىچە جارى قىلدۇرۇپ كەلگەن. «مەخدۇم ئەزەم يولى» نىڭ «كەبرۇيە» سۇلۇكى توغرىسىدا ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى مۇللا مۇسا بىننى ئىيسا سايرامى ئۆزىنىڭ «تارىخىي ئەمنىيە» دېگەن كىتابىدا مۇنداق يازغانىدى: «.... بۇلارنىڭ بەزىلىرى (مۇئەللىپ بۇ يەردە ئۇچتۇرپاننى كۆزدە تۇتۇپ يېزىۋاتىدۇ. ئا) ئۆزلىرىنى كەبرۇيە سۇلۇكىدە بىز دېسە، يەنە بەزىلىرى دۇۋانىيە سۇلۇكىدە بىز دەپ، خىلمۇ خىل سۇلۇكلەرنىڭ ئېتىقادچىلىرى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشەتتى... كەبرۇيە سۇلۇكىدىكى كىشىلەر ئەر ـ خوتۇن بىر يەرگە يىغىلىپ، يوغان قازانغا جىق كۆك چاي سېلىپ، نەچچە ـ نەچچە چارا، تاۋاقلاردا قايماقنى قويۇپ قاينىتىدىكەن. ئىناۋەتلىك، مۆتىۋەر ئادەمدىن بىرىنى ئۇسسۇپ بېرىشكە تەيىن قىلىدىكەن. ئۇ كىشى غۇسلە، تاھارەت قىلىپ، چۈمۈچنى تۇتۇپ قاچا ـ قۇچىلارغا ئۇسسۇپ «تەۋەررۈك»، «تەۋەررۈك» دەپ بېرىدىكەن. باشقىلار ناھايىتى تەزىم تاۋازۇ بىلەن ئېلىپ ئىچىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن نەغمە باشلىنىپ، ئەر ـ خوتۇن ئۇسسۇلغا چۈشىدىكەن. گاھى يىقىلىپ، گاھى قوپۇپ، مەست ۋە بىھوش بولۇپ، ئاغزىدىن كۆپۈك كېلىپ ھۇزۇر قىلىشىدىكەن. بىر نەچچە سائەتتىن كېيىن ھوشلىرىغا كەلگەن بولۇپ «ئۇھ» تارتىپ، كۆزلىرىنى ئېچىپ ئولتۇرۇشىدىكەن. مۇنداق قىلىقنى «كەبرۇيە سۇلۇكى» دەپ ئاتىشىدىكەن. ئەمەلىيەتتە بولسا بۇ پۈتۈنلەي شەرىئەتكە خىلاپ ھەرىكەت...» مەخدۇم ئەزەم مەلۇم تەييارلىق كۆرگەن ۋە شارائىت ھازىرلىغاندىن كېيىن، ئۆزىگە قول بەرگەن يەرلىك مۇرىت، ئەگەشكۈچىلەرنىڭ ماسلىششى بىلەن ئاقسۇ، كۇچا، ئۇچتۇرپان، قەشقەر، يېڭسار قاتارلىق بىر قىسىم جايلارنىڭ يەرلىك دىن ھوقۇقلىرىنى، جۈملىدىن ئاقسۇدىكى «كۇسەند» ـ كۇچا ئۆلىمالار باش جەمئىيىتىنىڭ چوڭ ھوقۇقىنىمۇ كونترول قىلغان. جايلارغا ئۆزىنىڭ «ۋەلى» لىك «خاسىيەتلىرى» نى ئېتىراپ قىلغۇزۇش غەرىزىدە ھەر خىل غەيرىي قىلىق ۋە غەيرىي پائالىيەتلەرنى ئوتتۇرىغا چىقارغان. **19**ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشاپ ئىجاد قىلغان بوگۇر يېڭسارلىق ئۇيغۇر شائىر، تارىخچى مۇللا غۇلامدىن ئۆزىنىڭ **1891**ـ يىلى يېزىپ قالدۇرغان

»تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت« دېگەن قوليازما ئەسىرىدە مەخدۇم ئەزەمنىڭ شۇ چاغدىكى ھىجرەت (سەپەر) سالاھىيىتى توغرۇلۇق توختىلىپ مۇنداق يازغانىدى: «... بۇ زاتنىڭ ئاشكارا سالاھىيىتى خۇدايى تەرىقەتنى جارى قىلدۇرۇش، ئىچكى (يوشۇرۇن دېمەكچى - ئا) سالاھىيىتى بولسا، ئۇستاتلىق بىلەن جاھان تۇتۇش، مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممە ئىشلىرىنىڭ ئاخىرقى نەتىجىلىرىنى ئۆزىنىڭ مۇددىئا - غەرەزلىرىگە بويسۇندۇرۇش بولغان ئىدىلەر....»مەخدۇم ئەزەم قەشقەرىيىگە كېلىپ يۇقىرىقىدەك چارە - ئاماللار بىلەن باش كۆتۈرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شىنجاڭغا غەربىي تۈركىستاندىن (ئاساسەن بۇخارا، ماۋرا ئۇننەھرى، سەمەرقەندە، كاسان تەرەپلەردىن) مەخدۇم ئەزەم مۇرىتلىرى سۈپىتى بىلەن نۇرغۇن «تەرىقەتچى پەقىرلەر» ياكى «خۇدا يولىدا يۈرگەن ئاشىق» لار ئارقا - ئارقىدىن، تۈركۈم - تۈركۈملەپ مەزگىلسىز، سوراق - سوئالسىز، ئىستەك - ئاتاقسىز، تارقاق، قالايمىقان ئېقىپ كىرىۋېرىپ شۇ چاغلاردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئاپەت خاراكتېرلىك «دىنىي تەرتىپسىزلىك» ۋە كەلگۈن شەكىللىك «لەنىتى مېھمان»، «لەنىتى مۇرىت» لار ئاپىتى پەيدا قىلىشقان. ئەمەلىيەتتە بولسا بۇ خىل «تەرىقەتچى پەقىرلەر» نىڭ تولىسى - كەسىپي قەلەندەرلەر، تاماگەر ئۇششۇقلار، سەۋدايى بەڭگىلەر، ئالدامچى، تېجىمەل - جېدەلخور، كاززاپ، يەنى ئىشلىمەي چىشلەشكە كەسىلەنگە ھارام تاماق، تىركىتاپ زىيانكەش شەخسلەردىن ئىبارەت بولغان. بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئالدى بىلەن قەشقەرىيىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقىلىپ، چوڭراق بازار، يۇرت، مازار، سەيلىگاھلاردا تۈنەكخانىلارنى، چوڭ داشلىق (چوڭ قازانلىق) خانىقالارنى، «ھەمدان»، «ئېتىكاپخانا»، «خەتمە - ئىستىغپارخانا» لارنى يەنى ئۇلارنىڭ تىلى بىلەن ئالغاندا «ئىمان يېڭىلاش»، «تەۋۋا ئىستىغپار ئوقۇتۇش» ۋە «پىرغا قول بېرىش» ئورۇنلىرىنى پەيدا قىلىشىپ، ئەجدادلىرىمىزنى «ئىمان» لىرىنى «يېڭىلاش» قا، «گۇناھ» لىرىغا «تەۋۋا قىلىش» قا، «پىرلارغا قول بېرىپ مۇرىت بولۇش» قا ئۈيۈشتۇرۇشقان ۋە باشلاشقان. نەتىجىدە بىر قىسىم جايلاردا ھەر بىر «پىر» نىڭ ئاغزىغا قاراپ، ئەتراپىنى چۆرىدەپ غۇژمەك يىغىلىپ تاۋۇش چىقارماي جىم ئولتۇرۇپ، بۇ ئالەمنىڭ ھەممە مەشغۇلات ۋە ئىنسانچىلىق ھەۋەسلىرىدىن پۈتۈنلەي خالى بولۇپ ئايەت ئوقۇپ، ئاھۇ - زارلىرىنى ئاللاھقا بىلدۈرۈپ، خاس ئاللاھتىنلا رىزقى - ئىلتىپات تىلەپ ۋە كۈتۈپ، تەۋبىنى تىلىدىن چۈشۈرمەي، پىرىم ئۈچۈن ھەر قاچان، ھەر قانداق نەرسىدىن يانمايدىغان، جانلىرىنى ئايىمايدىغان «ئىبادەت» چى جامائەت تۈركۈملىرى پەيدا قىلىنغان.مەخدۇم ئەزەمنىڭ بۇ خىل «ئاشىق» مۇرىتلىرى قەشقەرىيە تەۋەسىدە يەنە ھەر خىل سوپى، ئىشانلار مەھەللە - كوچىلىرىنى، تەركى دۇنياچىلار تۈرالغۇ جايلىرىنى مەسىلەن: قەلەندەرلەر كوچىلىرىنى، «ئاشىق» لارنىڭ دالاڭ( )، گۈلەخ () لىرىنى، خۇدايى سەرگەردان مۇسۇلمانلارنىڭ تىرىكچىلىك «خانە» لىرىنىمۇ پەيدا قىلىشىپ، ئۆز ئارقىلىرىدىن ئەگەشكەن مۇرىت، يارانلارغا ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا «گۇناھسىز»، «ئىللەتسىز» كەتكىلى بولىدىغان «پاك ئورۇنلار» ئەۋرىشكىلىرىنى تىكلەپ ۋە كۆرسىتىپ بېرىشكەن. شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ***1950***- يىللارغىچە ئۇ يەر، بۇ يەردە نام ياكى شەكىل جەھەتتىن ساقلىنىپ كەلگەن ساھىل (قەلەندەر) كوچا، مەھەللىرى «ئاشىق» لار گۈلخانلىرى، تەركى دۇنيا سەرگەردان مۇسۇلمانلار گۈلەخلىرى، ھەر خىل خۇراپات مەنبەلىرى ئەنە شۇ خىل مەخدۇم ئەزەمچىلەر زامانىدىن بىزگە قېپقالغان «مىراس» لارنىڭ داۋامى ھېسابلىناتتى.مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوتتۇرا قاتلام مۇخلىسلىرىمۇ قەشقەرىيىنىڭ بارلىق ئىلىم - مەرىپەت ئورۇنلىرىنى، دىنىي ۋە جامائەت مۇئەسسەسىلىرىنى دېيەرلىك ئىگىلەپ، ئۆزلىرىنىڭ سوپى، ئىشانلىق ئەقىدىسىنى تارقىتىدىغان نوقۇل سوپى - ئىشانلىق ئورۇنلىرىغا ئايلاندۇرۇۋېلىشقان.مىلادى ***1533***- يىللاردا مەخدۇم ئەزەم مۇرىتلىرى بىلەن خوجا مۇھەممەد شېرىپ ئىشان مۇرىتلىرى ئوتتۇرىسىدا قاتتىق مەزھەپ كۈرىشى يۈز بېرىپ، ئاخۇنلۇقۇم، تېرەك

لەڭگەر، شۇر دۆڭ دېگەن جايلاردا (بۇ جايلار ھازىر پەيزىۋات، يەكەن، مەكىت ناھىيىلىرىگە قارايدۇ ـ ئا) سوپىلار سوقۇشى يۈز بەرگەن؛ مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەڭ ئاتاقلىق ھەمراھى، مەسلىھەتچىسى «ئۇزۇن قۇلاق زات» دەپ نام چىقارغان مەككە خوجا ئۆزىنىڭ 40 مۇرىتى بىلەن شوردۆڭ دېگەن يەردە (مەكىت تەۋەسىدىكى بۇ يەر ھازىر «شەھىددۆڭ» دەپ ئاتىلىدۇ) خوجا مۇھەممەد شېرىپ سوپىلىرى تەرىپىدىن قەتلە قىلىپ تاشلانغان. ئاقسۇ، كوچا، باي، مارالبېشى قاتارلىق جايلاردىمۇ مەخدۇم ئەزەمچىلەر خەلقنىڭ غەزىپى بىلەن تۇرالمايدىغان بولۇپ قېلىشقان. ئاخىرى بۇ ئىشلارنىڭ تەسىرى بىلەن مەخدۇم ئەزەم ئۆز يېرىگە «ئۆزبىچىلا» كېتىپ قالغان. «مەخدۇم ئەزەم يولى» مۇ بىر مەزگىل كاساتلاشقان.لېكىن بىزنىڭ شۇ چاغلاردىكى ئەجدادلىرىمىز يەنىلا شۇ «مەخدۇم ئەزەم يولى»، «مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادلىرى»، «مەخدۇم ئەزەم مۇرىتلىرى» ھېسابلىنىدىغان سوپى، ئىشانلار ياكى خوجا «پىر» لارنىڭ نەچچە ئەسىرلىك جاھالەتلىك زامانلىرىدىن قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەن، ھەتتا كەلگۈسى ئەۋلادلىرى ئۈچۈن نادانلىق (جاھالەتلىك) ئەسلىمە خاتىرىلىرىنى قالدۇرۇشۇپ، تەقدىرگە تەن بېرىش ئادەتلىرىنى يۇقتۇرۇشۇپ ئالەمدىن ئۆتۈشكەن .تارىخي مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە، 16- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە شىنجاڭدا سوپىلىق تەرىقىتىنى يۈرگۈزۈش ئۈچۈن توختىماي ھەرىكەت قىلغان، چوڭ ـ چوڭ ئىشلارنى تەۋرەتكەن ۋە بىر قىسىم تارىخي پاجىئەلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان مەشھۇر «زات» لارنىڭ ئىنتايىن كۆپچىلىكى ئەنە شۇ مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادلىرى ۋە مەخدۇم ئەزەمچىلەردىن ئىبارەتتۇر.

خوجا ئىسھاقى ۋەلى توغرىسىدا

« ھەزرىتى خوجا ئىسھاقى ۋەلى يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇدا بولۇپ 12 يىل دەۋران سۈردىلەر، خەلقنى ئاراستىگە (دىنى تەرىقەتكە ـ ئا) باشلاپ، دىنىمىزغا راۋاج بەردىلەر. كىشىلەرنى ساھىبى كامال قىلدىلەر»(«تارىخي نادىرىيە» دىن)

ئەينى زامانلاردا شىنجاڭغا پەيدا بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز ئۈستىدە 12 يىل دەۋران سۈرگەن، «دىنىمىز» گە راۋاج بەرگەن ۋە ئەجدادلىرىمىزنى تەرىقەتكە باشلاپ، «ساھىبى كامال» قىلغان بۇ «زات» زادى كىم؟

بۇ «زات» ـ مەشھۇر سوپى مەخدۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادى 16- ئەسىردە شىنجاڭغا كېلىپ ئۆزىنى «ۋەلى» ـ (يەرلىك ئەۋلىيا) ئېلان قىلغان ۋە ئۆزىنىڭ نامى بىلەن «ئىسھاقىيە تەرىقىتى» نى ئىجاد قىلىپ، ئۇنى ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا يۈرگۈزگەن ھەم بىزنىڭ تارىخىمىزدا ئۆزىنىڭ يەنە باشقا سەلبىي قىلمىشلىرى بىلەنمۇ داڭ چىقىرىپ ئالەمدىن ئۆتكەن، تارىختىكى ئەڭ مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ مەشھۇر «پىر ئۇستازى»، «ئىسھاقىيە» سوپىلىرىنىڭ «داھىيسى»، ئەۋلادى دىنىي سەرگەردان ـ ئىسھاق ئىسىملىك بىر سوپىدۇر. بۇ سوپى تەخمىنەن مىلادى 1506- 1507- يىللىرى ئارىلىقىدا كاسان شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. 20 يېشىدىن تارتىپ سوپىلىق تەرىقىتىنى ئۆگىنىشكە كىرىشىپ، 7-8 يىل ئىچىدە غەربىي تۈركىستان، ئىران، ئىراق، ئافغان زېمىنلىرى (بۇخارا، سەمەرقەند، قازان، ھىرات، ئەھرار، كەدان، نىشاپور، بەسرە، شىراز قاتارلىق شۇ چاغلاردىكى مۇتەئەسسىپ رايونلار) دا سوپىلىقنى ئۆگەنگەن. «جاھان كەزگەن» ۋە بۇ خىل پائالىيەتلەردىن كېيىن، دادىسىنىڭ نەزىرىدىن ئۆتۈپ (ئىرشاتنامە ئېلىپ) «پىر» لىققا كۆتۈرۈلگەن. مەلۇم يىللاردىن كېيىن قەشقەرىيىگە كېلىپ يەكەندە ئۆزىنى «ۋەلى» ـ (مىللىي ئەۋلىيا) ئېلان قىلغان ھەم قەشقەرىيە خەلقىگە 12 يىلدىن جىقراق «پىر» لىق قىلىپ ئاخىرىدا قاتىللىق، قانخورلۇقنى مەقسەت قىلغان پىتنىخورلۇق قىلمىشى بىلەن پاش بولۇپ، سەئىدىيە

خانلىقىنىڭ شۇ چاغلاردىكى خانى - مۇھەممەدخان تەرىپىدىن كەلگەن يېرىگە قوغلىۋېتىلگەن. تەخمىنەن مىلادى ***1588- 1589-*** يىللىرى ***82-*** يېشىدا يەرگاندە ئالەمدىن ئۆتۈپ شۇ يەرنىڭ «باغى بەلەند» قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان (بەزى يەرلىك خاتىرىلەردە بۇ كىشىنىڭ يەكەندە ئۆلگەنلىكى، جەسىتى يەكەندىكى «ئالتۇنلىرىم» مازاردا قويۇلغانلىقىمۇ بايان قىلىنغان، مېنىڭچە، بۇ قاراش تارىخىي پاكىتلارغا ئانچە ئۇيغۇن بولمىسا كېرەك.)

خوجا ئىسھاق ۋەلى بۇخارالىق چوڭ سوپىلاربىلەن بولغان مەزھەپ ماجىرالىرى (چوڭ سوپىلار ئارا داۋام قىلىۋاتقان ئىمتىياز تالىشىش ھەرىكىتى) دا يېڭىلىپ، شۇ چاغلاردىكى بۇخارا ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن تۇرالغۇسىز سۈرگۈن قىلىنغان ئەھۋال ئاستىدا قەشقەرىيىگە كەلگەندىن كېيىن، ئۇدا بىر نەچچە يىل پەقىر - بىچارىلەر قاتارىدا، قەشقەر، يەكەنلەردە مازار كەزدىلىك، دەرۋىشلىك بىلەن كۈن ئالغان. يەنى خۇددى «بورقۇم ئەۋلىيا» دا كۆرسىتىلگەندەك، «كۆزلىرىدىن نۇر ياغقۇزۇپ، ئاغزىدىن ئوت - ئاتەش چېچىپ، تىللىرىدىن دۇرۇت. قوللىرىدىن تەسۋى چۈشۈرمەي، ئۇلۇغلارنىڭ باشلىرىنى تاشلىماي (مازارلارنى تاۋاپ، دېمەكچى - ئا)، بىشارەت زېمىنىغا دەسسىمەي، دۇنيانىڭ ھەممە مەئىشەت ۋە ئىشلىرىدىن پۈتۈنلەي خالى تۇرۇپ، پەقەت مۆمىن بەندىلەرنىڭ ئىككىلا «ئالەم» لىك «غېمى» نى يەپ يۈرگەن ...» مىلادى ***1560-*** يىللارغا كەلگەندە دىنىي ئىشلاردا باش كۆتۈرۈپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ شۇ چاغلاردىكى خانى ئابدۇكېرىم خان ھۆكۈمرانلىقىدىكى بىر قىسىم (ئاساسەن ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى) جايلارنىڭ ئەڭ چوڭ «دىنىي» زومىگەرى بولۇپ تونۇلۇشقا باشلىغان. يەنى ئۇ - ھەممىدىن بۇرۇن دادىسىنىڭ «پىر» لىق ئورنىنى تەڭ ئىگىلەش، تەڭ باش كۆتۈرۈش كويىدا ئۆزى بىلەن ئۆزىگە سوقۇشتۇرۇۋاتقان ۋە ئۆزىنى «پىر» ئېلان قىلىۋالغان بىر تۇغقان ئىنىسى خوجا مۇھەممەد ئىمىن ئىشان (ئىمامى كالان) نى باشقىلارنىڭ قولى ئارقىلىق زەھەر ئىچكۈزۈپ ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئۆزىنىڭ «شەك - شۈبھىسىزكى»، شېرىكسىز بىرلا «ۋەلى» لىك ئورنىنى «كاپالەتلەندۈرگەن». نەتىجىدە قەشقەرىيىنىڭ خېلى بىر قىسىم جايلىرىدا خوجا ئىسھاق مۇرىتلىرى بىلەن خوجا مۇھەممەد ئىمىن ئىشان مۇرىتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا سۈركىلىش، بىر - بىرىنى ئۆلتۈرۈش ۋەقەلىرى شەكىللىنىپ، بارا - بارا قەشقەرىيە جەمئىيىتىدە ئۆزلىرىنى «ھەر قانداق ئىنساندىن چوڭ، خۇدادىن كىچىك» سانايدىغانلارنىڭ دىنىي مالىمانچىلىقى، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى كۈچىيىپ كەتكەن .

قەشقەرىيە خەلقىنىڭ، جۈملىدىن ئابدۇكېرىم خان (بۇ كىشى بەزى تارىخلاردا «ئادىل خان»، «ئۇلۇغ خان» دېگەندەك ناملار بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ) خانلىقىنىڭ ئەنئەنىۋى نورمال جاھاندارچىلىقى (شۇ چاغلاردىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، ئاقارتىش، ھەربىي، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش، جەمئىيەت قۇرۇلمىسى، دىنىي پائالىيەت، دۇنياۋى مۇئامىلە... قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسى) بۇ ئىككى چوڭ ئىشان مۇرىتلىرىنىڭ، بولۇپمۇ خوجا ئىسھاقچىلارنىڭ زوراۋانلىقى، ئايرىلىششى، تەھدىتى ۋە مالىمانچىلىقىغا دۇچ كەلگەن. خوجا ئىسھاقمۇ قەشقەرىيىنىڭ خانلىق ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنغان. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئابدۇكېرىمخان ھاكىمىيىتى خوجا ئىسھاقنىڭ بۇ قىلمىشلىرىغا جازا ۋە زەربە بېرىش پەيتىگە چۈشكەندە خوجا ئىسھاق يەنىلا قول ئاستىدىكى سوپى - ئىشانلارغا قول بەرگەن ئوبۇل ۋە مۇھەممەد ئىسىملىك كىشىلەرنىڭ قولى بىلەن ئابدۇكېرىمخاننى بارچۇق (ھازىرقى مارالبېشى) دا شىكار ئۈستىدە پېچاقلاپ ئۆلتۈرگۈزۈۋېتىپ، ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن مۇرىتلىرىدىن بولغان قۇرەيشنى) تارىخلاردا قۇرەيش سۇلتان دېيىلىدۇ) ئابدۇكېرىم خاننىڭ ئورنىغا چىققۇزۇپ، ھاكىمىيەتنى بىر مەزگىل ئۆز تەسىر دائىرىسىگە ئېلىۋالغان.

ئابدۇكېرىمخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەشھۇر خانلىرىدىن بىرى. دادىسى ئابدۇرەشىدخان ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئىزىنى بېسىپ، بۇ خانلىقنىڭ گۈللىنىپ ياشنىشى ئۈچۈن ئاجايىپ خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن مىللىي داھىي خاراكتېرلىك ۋەتەنپەرۋەر ئۇلۇغ زات ئىدى. ئۇ زات توغرىسىدا» تارىخىي رەشىدى زەيلى» دېگەن كىتابنىڭ كۆچۈرۈلمە نۇسخىسىنىڭ **104**- بېتىدە مۇنداق دېيىلگەن" «ئابدۇكېرىمخان كىشىنىڭ ھەققىنى يېمەيدىغان ئادىل پادىشاھ ئىدى. ئوردا ئىشلىرىنى ئادىل باشقۇراتتى. ھەر قانداق مەسىلىنى ۋاقتىدا ھەل قىلاتتى. ھەر ھەپتىنىڭ دۈشەنبە، ئازنە كۈنلىرى ئوردىدا ئولتۇرۇپ خەلقنىڭ ئەرزى - ھاللىرىنى ئاڭلايتتى، ھەل قىلاتتى. داۋاگەر ۋە جاۋابكارلارنىڭ ئىشى شەرىئەتكە تېگىشلىك بولسا مۇپتى، قازىلارغا، ۋەزىرلەرگە تېگىشلىك بولسا ئەربابلارغا بۇيرۇيتتى. مەدىنىدە «ئابدۇكېرىمخان ئادىلى» دەپ شۆھرەت قازانغانىدى. مەككىدە بولسا، ھەر كۈنى «ئادالەتلىك ئابدۇكېرىمخاننىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈن، دەپ دۇئا قىلىشاتتى..

خوجا ئىسھاق ئۆز ئورنىنى يەنىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئاخىرىدا سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، يەكەننى مەركەز قىلغان «ئىسھاقىيە خانلىقى» نى تىكلەش ئۈچۈن، پۈتۈن شىنجاڭ (ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭ) دا ئۆز ئەتراپىغا مۇرىت توپلاشنى تېزلەشتۈرگەن، ئۆزىنىڭ «سۇلۇكى» - (ئىسھاقىيە تەرىقىتى) نى رەسمىي «دىن» سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، ئۇنى ئەبەدىي، ئاخىرقى، مۇتلەق ئۆزگەرمەيدىغان چەكسىز ئۇلۇغ دىنىي ئەقىدە سۈپىتىدە يولغا قويۇشقا كىرىشكەن، كېڭەيتكەن. بۇ «سۇلۇك» نىڭ ئىبادەت ئۇسۇلى مۇنداق ئىدى: سوپىلار ھەر كۈنلا مۇرىتلىرىنى يىغىپ بىر يەرگە قاتار چۆرىدەپ ئولتۇرغۇزۇپ، دۇرۇت (ئايەت) ئوقۇيدۇ، ئاندىن خەتمە تامام قىلىپ جەرە - ساما باشلايدۇ. ساماچىلار باشلىرى قايغۇچە، ھوشلىرىدىن كەتكۈچە «ياپىرىم - ھۇم، ھۇم، ئاللاھۇ ئاللاھۇ، ھۇم، ھۇم» دەپ ئۆرە تۇرۇپ، بىر ئىزدا ئالدى - ئارقىغا تەڭ قايرىلىپ بىر خىل ۋارقىرىشىپ، ھېرىپ توختاپ، يىغازارى بىلەن يەنە دۇئا قىلىشىدۇ. ئۆتكەن «ئەۋلىيا»، «پىر»، «مازارىي - ماشايىخ» لار ھەققىدە دۇئا - تەكبىر ئوقۇشىدۇ. ئۇلار بارا - بارا پىردىن باشقا ھېچكىمگە ئىشەنمەيدىغان، گېپىگە كىرمەيدىغان، كۈن بويى تائەت - ئىبادەت بىلەن بولىدىغان، تويلىشىپ مازار چوڭگۈلەيدىغان بولۇپ يېتىشىدۇ. «يەكەن تارىخى» دا بۇ توغرىلىق مۇنداق دېيىلگەن: «ئىسھاقىيە سوپىلىرى ئۆزلىرىگە مۇرىت بولغۇچى ساددا، ئۆز كۆڭۈل خەلقلەرنى جىسمىدىن تارتىپ روھىغىچە بولغان بارلىق تەئەللۇقاتى بىلەن ئۆزلىرىگە بېقىندۇرۇپ كەتكەن. ئۇلار زىدلاپ (پۇراپ - تېمىسقاپ، ئىزدەپ - ئا) يۈرۈپ ئالدىغانلىكى نەرسە بولسا ھەر خىل ۋاسىتىلارنى قوللىنىپ يۇلۇپ ئېلىپ تۇرىدۇ... سەھرالاردىكى كىشلەردىن تارتىپ ئوردا مەھكىمىلىرىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ كۆپىنچىسى دېگۈدەك «ئىسھاقىيە» سوپىلىرىغا مۇرىت بولۇپ كېتىشكەن. بۇلار تاپقان، تۈگكەنلىرىنى دۇئا قىلدۇرۇپ، ئۇلاردىن دۇئا ئېلىپ ئۆزلىرى بولسا مازار، خانىقا... (گۈلەخ، ھەمدان، غەمخانىلاردىمۇ - ئا) لاردا دۇئا - تالاۋەت، خەتمە - ئىستىقپار، يىغا - زارى بىلەن «ئاخىرەت» غېمىدىلا خارىزار - ۋەيرانلىقنى مەزمۇن قىلغان تەركى دۇنيا كۈن كۆچۈرۈشكەن...»

خوجا ئىسھاقنىڭ يۇقىرى قاتلام بولۇۋالغان يېتەكچى سوپىلىرى، ئۆز مۇرىتلىرى جەمئىيەتتە گۇناھ ئۆتكۈزسە ئۇلارنى سوراقچى ئالدىدا قوغداپ قالالايدىغان (جازادىن قۇتقۇلدۇرۇپ قالالايدىغان) ھەم ئۇلارنى خالىغان چاغدا، خالىغان ئىشقا، خالىغان مەقسەت بىلەن سالالايدىغان، باشتۇرالايدىغان مەھەللىۋى مۇتلەق ھۆكۈمرانلاردىن بولۇۋېلىشىپ، جاھانغا سىغمايدىغان بولۇپ كېتىشكەن. ھەتتا تېخىمۇ ھەددىلىرىدىن ئېشىپ، قەشقەرىينىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا تۆۋەندىكى نۇقتىلار بويىچە «زۆرۈرى ئىسھاقىيە» (ئىسھاق زۆرۈرىيەتلىرى - ئا) دېگەن يېڭى «دىنىي قائىدە» نى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئەنئەنىۋى، ئىجتىمائىي، دىنىي، سىياسىي تۈزۈم ۋە

قائىدىلىرىنى بۇزۇشقا باشلىغان. مەسىلەن: سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي مائارىپ تۈزۈلمىسىنىڭ يەنى شەكلى دىن، مەزمۇنى ئىجتىمائىيەت - (ئوقۇيدىغىنىمۇ دىن، شۇغۇللىنىدىغىنى جەمئىيەت) تىن ئىبارەت تۈزۈلمىسىنىڭ ئورنىغا ئۇلار شەكلىمۇ دىن، مەزمۇنىمۇ دىن، ئوقۇيدىغىنىمۇ دىن، شۇغۇللىنىدىغىنىمۇ دىندىن ئىبارەت پۈتۈنلەي تەرىقەت جاھالەتچىلىكىنىڭ «زورۇرىيەت» قۇرۇلمىسىنىلا دەسسىتىشكەن. تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» دە بۇ توغرىلىقى مۇنداق يېزىلغان: «بىزنىڭ مەدرىسلىرىمىزدە ئەلمىساقتىن بېرى ئىمام ئەززەم يولى («سۈننىي مەزھىپى تارمىقى) دىكى مەكتەپلەر جارى ئىدىلەر، ئوغۇل يەتتە، قىز بەش يېشىدىلا بۇ مەكتەپلەرگە جېنى خۇدانىڭ، تېنى تۈپراقنىڭ، ئۇستىخىنى ئىگىسىنىڭ دەپ ئوقۇشقا تۇتۇپ بېرىلەر ئىدىلەر. بۇ ئىشتا ھېچ كىشىنىڭ ھېچ كىشى بىلەن، پۇقرانىڭ ھۆكۈمەت بىلەن، ھۆكۈمەتنىڭ پۇقرا بىلەن ھېچقانداق دەخلىچىلىكى يوق ئىدىلەر... ئوقۇش - ئوقۇتۇش خۇدا ئۈچۈن ئىدىلەر. ئاتا - ئانىلارنىڭ ئۈمىدى ئارزۇسى ھەم مۇدەررىسلەرنىڭ خاھىشى بويىچە تالىپلار بۇ مەدرىسلەردىن ئاخىرى ئىمامى ئەززەم يولى بولغان كەسپىي تىجارەتنىڭ ھۈنەر، جاھانسازلىقنىڭ ۋە خۇدايى بەندىچىلىكىنىڭ ھەممە رىسالە، ھالال يوللىرىنى بىلىپ چىقۇر ئىدىلەر... ۋەھالەنكى، ئەزەلدىن ۋاجىب بولۇپ كەلگەن بۇ ئەنئەنە ھەزرىتى ئىسھاقى ۋەلى زامانلىرىغا كەلگەندە زورۇرى ئىسھاقىيە قائىدىسى بىلەن ئۆزگەرتىلدىلەر. قىز باللار ئۆيلەردە پاك بۇۋىلەردىن ئوقۇپ، ھەر قانداق جىنسىي نامەھرەمگە كۆرۈنمەي (ئەر كىشىدە ئوقۇماي دېمەكچى - ئا) بولغۇسى روزىگاھى (بولغۇسى يولدىشى - ئېرى) نىڭ يېرىم خۇدالىقىغا تەن بېرىپ، پىرسىز يۈرمەي، كارامەتلىك بۇۋى (بۇۋەم) لەردىن بولۇپ چىقىدىغان بولدىلەر... ئوغۇللار ئەمدى ئىمامى ئەززەم يولىنى ئەمەس، مەخدۇم ئەززەم يولى (تەرىقەت يولىنى ئوقۇپ تەرىقەت ئۈچۈنلا دۇنيادىن ئۆتىدىغان - ئا) نى تۇتىدىغان. بۇ يولدىن چىققانلارنىڭ ھەر قانداقى ئىمانىدىن ئايرىلغانلار دەپ قارىلىدىغان بولدىلەر...» دېمەك قەشقەرىيىدە ئەزەلدىن ئەھلى كاسىپلىقنى چىقىش قىلغان ئەنئەنىۋى مەكتەپ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى بىراقلا ئەھلى سوپىلىق (سوپى يېتىشتۈرۈش جەمئىيەتنى سوپىلاشتۇرۇشقا خىزمەت قىلىش) قا ئۆزگەرتىۋېتىلگەن. يەنە مەسىلەن: خوجا ئىسھاق سوپىلىرى بەزى جايلاردا «زورۇرى ئىسھاقىيە» «قائىدىسى» بويىچە «نوسەندە» لىك (خەت يېزىشنى ئۆگىنىشكە ياكى مىرزىلىق) كە قارشى بەزى ھالاكەتلىك ئاممىۋى ھەرىكەتلەرنىمۇ قانات يايدۇرۇپ، قەشقەرىيە جەمئىيىتىدە تەلتۆكۈس ئاممىۋى نادانلىقنىڭ ۋە ئاممىۋى ئەقلىي مەغلۇبىيەتچىلىكىنىڭ ئۇلىنى ھازىرلاشقان. «بورقۇم ئەۋلىيا» نىڭ «قولسىز نوسەندە» دېگەن قىسمىدا بۇ توغرىلىق مۇنداق بىر مىسال خاتىرىلەنگەن: «سابىر ئىسپىھان (ئىسپىھان - گۈمىنىڭ بىر كەنتى - ئا) ئاتلىق بىر مۆمىن كىشى بار ئەردى. ئىسھاقىيىنى پىر تۇتقان ئىدىلەر. ئالتە يىل مازار كېزىپ مۇرىتلىقتا ئىبادەت قىلىپ، ئۆز كەچۈرمىشلىرىنى قەغەزگە بېيىت قىلىپ پۈتۈپ چىققان ئىدىلەر. بۇ قىلىق پىر - زادىلەرنىڭ كارامەتلىرىدىن خالى قالالمىدى، زورۇرى ئىسھاقىيە ھۆكۈملىرى بۇنى نوسەندىلىك دېدىلەر. خان شاھىدىخان - (ئىسھاق خوجىنىڭ چاپارمەن مۇرىتلىرىدىن بىرى - ئا) بۇ نوسەندىنىڭ ئوڭ قولىنى كېسىپ، ئەھلى ئىسلامغا ئىبرەت قىلدىلەر... ئۆزات: «قەلەم نوسىبىتى (قەلەم تۇتۇش ئامىتى - ئا) خاس ئۇلۇغلىرىمىزغىلا مەنسۇپتۇر. بۇ ئالەمنىڭ ئىشلىرىغا قەلەم تەۋرەتكەن ھەر قانداق ئەھلى مۇسۇلمانىنىڭ ئۆزى كاپىر، خوتۇنى تالاق، يېگىنى زوقۇم، كەيگىنى كېپەن بولغايلەر... » دەپ سابىرنى دۇئاسى بەند قىلىپ (قاغاپ - ئا) قولسىز نوسەندە قىلىۋەتتىلەر...»

خوجا ئىسھاقچىلارنىڭ بۇ خىل جاھالەت پەرەستلىك قىلمىشلىرىغا دۇچ كەلگەن قەشقەرىيە خەلقى مىلادى *1582* - يىللار ئەتراپىدا خوجا ئىسھاق ۋە ئۇنىڭ مۇرىت، ئەگەشكۈچىلىرىگە قارشى كەسكىن كۆرەشلەرنى باشلىۋەتكەن. ئاقسۇ خەلقى خوجا ئىسھاقنىڭ «پىر» بولۇۋالغان ئىككىنچى ئوغلى خوجا شاھبازنى ئۇر - ئۇر

قىلىپ، ئاقسۇدا ئۆلتۈرۈۋەتكەن. خوجا ئىسھاقنىڭ قەشقەرگە قويغان باش خەلىپىسى - ئۆشتۈر خەلىپىمۇ قەشقەرلىقلەر تەرىپىدىن تۇرپاندا ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. يېڭىسار، خوتەن، يەكەنلەرگە قويغان قاسىم، يۈسۈپ، خوجا شادى خەلىپىلەرمۇ يەرلىك خەلقلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈپ تاشلانغان. پۈتۈن قەشقەرىيەدە خوجا ئىسھاق سوپىلىرىغا قارشى داغدۇغىلىق ئاممىۋى جامائەت ھەرىكىتى كۆتۈرۈلۈپ، بىر قىسىم جىنايىتى ئېغىر چوڭ سوپىلارنىڭ ئەدىپى بېرىلگەن. سوپىلىق ھەرىكەتلىرىگە چەك قويۇلغان. ئاخىرى خوجا ئىسھاق خەلقى ھەرىكىتىدىن قورقۇپ موكۇپ - چۆكۈپ يۈرۈپ سەمەرقەندگە قېچىپ بېرىپ، كەلگۈسىدە قەشقەرىيىنى بۇخارا خانلىقىغا تەۋە قىلىپ بېرىش ۋەدىسى بىلەن بۇخارا خانى ئابدۇللاخاندىن ***50*** مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئېلىپ (باشلاپ)، قەشقەرىيىنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن، چوڭ قىرغىنچىلىق بىلەن باستۇرۇپ كىرىپ، قەشقەر شەھرىگە ھۇجۇم قىلغان. قەشقەر خەلقى بۇ قانخور خوجىنى باشلاپ كەلگەن لاۋۇ - لەشكەرلىرى بىلەن قوشۇپ قاتتىق جازالاپ، قەشقەرىيىدىن قوغلاپ چىقارغان. بۇنىڭ بىلەن قەشقەرىيەدە سۇلتان ئابدۇرەشىد خاننىڭ ئوغلى مۇھەممەدخان (خاقانى ئەزەم) خانلىقى قايتىدىن تىلىنىپ، تىنچلىق ئورنىتىلغان. سوپى، ئىشانلار ھەرىكىتى بىر مەھەل بېسىلغان. خاقانى ئەزەم ئىسھاقىيە خوجىلىرى پەيدا قىلغان جاھالەت ئىزلىرىنى، قاراڭغۇلۇقنىڭ تۇمانلىرىنى تۈگىتىشكە كىرىشكەن.

ئاپپاق خوجا توغرىسىدا

ئۇرغىلى بولماس خوجىنى،
تىللاشقا بولماس خوجىنى.
مۇسۇلماننى خار قىلغان.
خۇدا ئۇرسۇن خوجىنى.

(تارىخىي قوشاقلاردىن)

ئاپپاق خوجا كىم؟

بىزنىڭ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخىمىزدا ئۆزلىرىنىڭ ئالاھىدە سەلبىي قىلمىشلىرى بىلەن نام قالدۇرۇپ ئۆتكەن چوڭ خوجا - ئىشانلارنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى - ئاپپاق خوجا (ھىدايىتۇللا خوجا) دۇر.

ئاپپاق خوجا - خوجا مەخدۇم ئەزەمنىڭ پىر نەۋرىسى - (مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىنىڭ ئوغلى) بولۇپ، مىلادى ***1626***- يىلى قومۇلدا قەشقەرلىك سەئىد جېلىل قەشقىرى دېگەن كىشىنىڭ قىزى زۇلەيخا بىكىم (بىكىم بېگىم مەنىسىدە - ئا) دېگەن خاتۇندىن تۇغۇلغان. ***1633***- يىلى دادىسى بىلەن سوپىلىق قىلىپ قەشقەرگە پەيدا بولغان. ***1660***-يىلى ***34***- يېشىدا يەكەندە مەكتىلىك ئوبۇل ھادى بەگنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەن. ***1678***- يىلدىن ***1694***- يىلغىچە ***16*** يىل قەشقەرىيە (ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ) گە «خان» لىق قىلغان. ئۆمرىدە «ئەۋلادى پەيغەمبەر خوجا» - «ئەۋلىيا خوجام» ( )، «ئاپپاق خوجا»، «ئىشان نۇر ئاللاھ» ()«ئىشان ئەلەيھى»، «ئاللاھ

خوجام»( )، «پېشۋاھى ھەزرەت»، «ئاپاق خوجا»( ). «تۇرلۇك ئاپاق»() دېگەندەك ناملارنى قوللانغان پاكى قوبۇل قىلغان. *1693*- يىلى يازدا ئوغلى (شۇ چاغدىكى قەشقەرنىڭ باش ھۆكۈمرانى) يەھيا خوجا (خان خوجا دەپ ئاتىلىدۇ) غا: «... ئەي قەدىرلىك پەرزەنت، مۇشۇ يەر ھەممە يەرلەردىن ئۈبدانراق ئىكەن. بۇ يەرگە ئېگىز بىر گۈمبەز قىلىڭ، ئۇ - تا قىيامەتكىچە بۇزۇلمىسۇن....» (ئاپاق خوجا تەزكىرىسى كۆچۈرۈلمە نۇسخا *41*- بەت) دېگەن بۇيرۇقنى بېرىپ، دادىسى مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىنىڭ قەبرىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا ھازىرقى ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ ئەسلىنى ياساتقان ھەم ئۇنىڭغا دەسلەپتە «مازارى شاھان» (مازارلار شاھى) دەپ نام قويغان. ھىجرىيە *1115*- يىلى يەنى يولبارس يىلى ماھى سەپەر ئېيىنىڭ *16*- كۈنى (مىلادى *1694*- يىلى *2*-ئاينىڭ *10*- كۈنى) ئۇزىنىڭ تاغىسى خوجا ئىسھاق ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن ھوقۇق، ئىنتىقام ئاداۋىتى بىلەن يەكەن شەھرىدە *68* يېشىدا زەھەرلەپ مەخپىي ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. جەسىتى شۇ يىلى قەشقەر شەھرىگە يۆتكىلىپ كېلىنىپ، ئۆزى ئۆلۈشتىن يەتتە ئاي بۇرۇن ياسىتىپ قويغان «مازارى شاھان» غا دەپنە قىلىنغان. ئاپاق خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى خوجايەھيا شۇ يىلى دادىسىنىڭ قەبرىسىنى چوڭ گۈمبەز ئىچىگە ئالدۇرۇپ، گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە پارسچە «ئاپاق خوجا خۇدانىڭ ئاشىقى ئىدى»، «يەككە - يېگانە مەشۇق ئىدى» دېگەن خەتنى يازغۇزۇپ، بۇ يەرنىڭ نامىنى «مەزرىنى ئاپاق مازىرى» قىلىپ بېكىتكەن.

ئاپاق خوجىنىڭ باش كۆتۈرۈشى

ئاپاق خوج مىلادى *1640*- يىللار ئەترايىدا دادىسىنىڭ سوپىلىقنى ئۆگىنىپ قەشقەردە مۇرەتتەپ (پېشىشىق) سوپى ھەم تونۇلغان ۋائىز (مەدداھ) لاردىن بولۇپ قالغان. *1644*- يىللىرى دادىسى مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا ئۆزىنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى (خوجا ئىسھاقنى ۋەلىنىڭ نەۋرىسى) خوجا ئابدۇللا ئىشان تەرىپىدىن دىنىي ھوقۇق، ئىمتىياز تالىشىش ئاداۋىتى بىلەن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەندىن كېيىن، ئۇ دەرھال دادىسىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، ئۆزىنى «پىر» ئېلان قىلغان ھەم دادىسى يۈرگۈزۈپ كەلگەن «ئىشقىيە سۇلۇكى» گە ۋە بۇ «سۇلۇك» مۇرىتلىرىنىڭ ئومۇمىي ھەرىكەتلىرىگە باشچىلىق قىلىش ھوقۇقىنى قولغا ئالغان. ئاپاق خوجا ئوتتۇرىغا چىققان بۇ چاغ - قەشقەرىيدە بىر - بىرىگە قارىمۇ - قارشى مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئىككى چوڭ سوپىلىق سېپى - «ئىشقىيە» چىلەر سېپى بىلەن «ئىسھاقىيە» چىلەر سەپلىرىنىڭ ئىچكى كۈرەشلىرى ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ تۇرغان يامان چاغقا توغرا كەلگەن() مۇشۇنداق كەسكىن كۈرەش ئىچىدە باش كۆتۈرگەن ئاپاق خوجا يەنىلا ئۆز رەقىبى بولغان «ئىسھاقىيە» چىلەرگە قارشى كۈرەشتە غەلىبە قىلىش، ئاخىرى بېرىپ پۈتۈن قەشقەرىيىنىڭ بىردىنبىرى چوڭ دىنىي ھۆكۈمرانى بولۇپ مەيدانغا چىقىشىنىڭ بىر يۈرۈش تەدبىرلىرىنى تۈزۈپ، ئىجرا قىلىشقا كىرىشكەن.

1.ئۆزىنى «سەئىد» ئاتاپ («مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ *27*- ئەۋلاد نەۋرىسىمەن» دەپ ئېلان قىلىپ) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام «ۋارىس» لىك قىلىۋاتقان «ئۇلۇغ زات» قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، تۇنجى قېتىم قەشقەردە ئەترايىغا ئادەم يىغىش، مۇرىت كۆپەيتىش ۋە ئۇلار ئارقىلىق قەشقەرىيدە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تۇرغۇزۇش ھەرىكىتىنى كۈچەيتكەن. يەنى ئۆز يېقىنلىرى ئارقىلىق قەشقەر مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا «... خوجام دەرگاھىغا كېلىپ مۇرىت بولغۇچىلارنىڭ ھەر قانچە ئېغىر گۇناھلىرى بولسىمۇ گۇناھىدىن ساقىت بولىدۇ...»، «ئىنسان سۇلۇككە كىرسە (خوجامغا مۇرىت بولسا دېمەكچى - ئا) ئۇرنى بارغانسېرى ئاشىدۇ. ئاللاھنىڭ زاتىغا ئۇلىشىدۇ ۋە ئەبەدىيلىشىدۇ. مۇشۇ يول بىلەنلا خۇداغا يېقىنلىشىش مۇمكىن... »، « ... خوجام (ئاپاق خوجىنى دېمەكچى - ئا)

ئاللاھنىڭ ئەمرى بىلەن مۆمىنلەرگە> پىر<،> ئۇستاز <بولۇش ئۈچۈن كەلگەن> ئەۋلىيا <دۇر... »، «پەيغەمبەر بىلەن ئوخشاشتۇر...»، «... بىرەر كىشى ئاللاھقا، پەيغەمبەرگە ئىمان ئېيتسا دىنىنىڭ پۈتۈن ئەركانلىرىنى ئورۇنلىغان تەقدىردىمۇ، ئەگەر> پىر<،> ئەۋلىيا <غا قول بەرمەيدىكەن، ئىشەنمەيدىكەن گۇناھكار بولىدۇ. قىلغان ئىبادەتلىرى قوبۇل بولمايدۇ...» («تەزكىرەيى ياران» دىن) دېگەندەك تەشۋىقاتلارنى ئەۋج ئالدۇرغان. ئاپپاق خوجىمۇ بۇ خىل تەشۋىقاتنى ئۆزىنىڭ تاللانغان، سۆزمەن، تەشۋىقاتچىلىقتا چېنىققان، ئەل ئىچىدە تونۇلغا مەدداھلىرى ئارقىلىق كەڭ دائىرىلەر، يىراق جايلار بويىچە ئۆزۈلدۈرمەي خېلى يىللار داۋاملاشتۇرغىنى ئۈچۈن، پۈتۈن قەشقەرىيىدە ناھايىتى تېزلىكتە نامى چىقىشقا باشلىغان. ۋەھالەنكى، بۇ خىل تەشۋىقاتلار پۈتۈنلەي ئويدۇرما ۋە ئالدامچىلىق ئۈچۈنلا توقۇپ چىقىرىلغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭدا ھېچقانداق بىرەر تارىخ ياكى ئىسلام تەلىماتى، ئەقىدە پىرىنسىپلىرىدا تەكىتلەنگەن بىرەرمۇ پاكىت - ئاساس يوقتۇر. دېمەك ئاپپاق خوجا تەشۋىقاتچىلىرى (مۇرىتلىرى) مۇشۇنداق بىر شەخسنى ئادەتتىن تاشقىرى سۈپەتلەر بىلەن ماختاپ (ئۇنىڭ غايىبنى بىلىدىغانلىقىنى، «ئۇلۇغ» لىقىنى تەرىپلەپ، «خوداغا رام» لىقى بىلەن ئاخىرىدا ئۇنى قەشقەردە «ئىسلام دىنىنىڭ ئەۋلىياسى»، «ئۇلۇغ پېشۋاسى»، «سەئىد» دېگەن تاج ئاستىغا ئېلىپ) ئەجدادلىرىمىزنىڭ پەلكىسىگە مىندۈرۈشكىچە ئېرىشىپ يەتكەن.

2.خۇددى» تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» دە كۆرسىتىلگەندەك: «... بۇ زات ھەر يىلى مازار - ماشايىقلارنى تاۋاپ قىلىپ، قەدىم جايلارنى يوقلاپ، شەھەرلەرنى كۆرۈپ، يۇرتلارنى ئارىلاپ، ئەل - خالايىققا كۆرۈنۈپ، دۇئا بېرىپ، مۇشكۇللىرىغا ئاسايىشلىق تىلەپ، باشلىرىنى سىلاپ، سايىۋەن بولۇپ تۇرۇش» نى زادىلا قولدىن بەرمىگەن. يەنە شۇ كىتابتا: «... بۇ زات ئۈچتۇرپانغا بارغاندا خالايىق> بىز كۆتكەن سەئىد مۇشۇ ئىكەن <دەپ ئەقىدىلىرىنىڭ كۈچلۈكلۈكىدىن ئاتلىرىنى يىلقىسى (بايتىلى) بىلەن، قويلىرىنى قوتىنى بىلەن، كاللىرىنى ئېغىلى بىلەن ھەدىيە قىلىپ بېرىپ دۇئاسىنى ئالدىلەر...» دېيىلگىنىدەك، ئاپپاق خوجا قۇمۇلدىن تارتىپ خوتەنگىچە بولغان شەھەر، بازارلارنى، قەدىم جايلارنى بىر نەچچە قېتىمدىن زىيارەت قىلىپ، بۇ جايلاردىن مۇرىت توپلاپ، «ئۇلۇغ» لاردىن «دۇئا» ئېلىپ، كىشىلەرگە «دۇئا» بېرىپ تاپاۋەت تېپىپ، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئۇلىنى چىڭىتىپ بارغان. «تەزكىرە پىر ياران» دا كۆرسىتىلىشىچە، ئاپپاق خوجا مىلادى **1635**- يىلدىن **1677**- يىلغىچە قۇمۇل، تۇرپان، قارا شەھەر، كوچا، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئۈچتۇرپان، يېڭىسار، سېرىققول، بەدەخشان (ئافغانىستان)، كەشمىر، كاسان، پەرغان، ئىلى، راجدان (جامۇ) قاتارلىق جايلاردا مازاركەزدىلىك، ئىشانلىق سەپىرىدە يۈرۈپ، ئىرشاتنامە تارقىتىپ، نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنى سوپىلىققا ئالغان. مۇرىت كۆپەيتكەن. ئاقسۇدىكى «قۇرمىش ئاتام»، تۇرپاندىكى «ئەسھابول كەئب»، يەكەندىكى «ئالتۇنلىرىم»، ئاتۇشتىكى «سۇلتانوم»، كۇچادىكى «مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىئۇللا»، خوتەن - ئىلچىدىكى «ئىمام زەينۇل ئابىدىن»، نىيە ناھىيىسى تەۋەسىدىكى «ئىمام جەپەر سادىق»، قارىقاشتىكى «ئىمام مۇھەممەد ھەسەن ئەسكىرى»، چىرىيىدىكى «ئىمام جەپەر تەيران»، قاغىلىقتىكى «زۇنلان»، «جەمجۇم» قاتارلىق *30* نەچچە مازارنى كېزىپ ۋە بەزىلىرىنىڭ پەخرىي شەيخلىق دەرىجىلىرىنى قوشۇمچە قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنىڭ بۇ تەرەپتىكى تەسىرى ئاساسىنىمۇ كېڭەيتكەن. مۇرىت، شېرىك، يارانلارنى ئاۋۇتقان. مىلادى **1669**- يىلىغا كەلگەندە خۇددى «يەكەن تارىخى» *38*- بېتىدە كۆرسىتىلگەندەك: «... ھىدايىتۇللا ئاپپاق بىر قېتىملىق ئۈچرىشىشتا ئىسمائىلخاندىن ئۆزىنىڭ مۇرىتلىرىدىن سېلىق ئالماسلىقىنى تەلەپ قىلغان. ئىسمائىلخان بۇنى سەل چاغلاپ ماقۇل بولغان. شۇنىڭ بىلەن بۇنى ئاڭلىغان خەلق خوجا ھىدايىتۇللاغا كۆپلەپ مۇرىت بولۇپ، پەقەت بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا *30* مىڭغا

يېقىن كېلىشىگە يېتىپ»، قەشقەرىيەنىڭ خېلى بىر قىسىم جايلىرىدىكى ئاھالىلەر ئارىسىدا ئاپئاق خوجا تەرىقىتىنىڭ «ئىشقىيە» سۇلۇكى بىر خىل يېڭى دىنىي ئىدىيە سۈپىتىدە تارقىلىشقا باشلىغان. مىلادى **1666**- يىللار ئەتراپىدا قەشقەرىيەدە ئاپئاق خوجا باشچىلىقىدىكى «ئىشقىيە» چى سوپىلار بىلەن ئەبەيدۇللا خوجا باشچىلىقىدىكى «ئىسھاقىيە» چى سوپىلار ئوتتۇرىسىدا ئۆز سەپلىرىنى تەرتىپكە سېلىش، كۈچەيتىش ھەرىكىتى كۆتۈرۈلگەن. ئاپئاق خوجا ئۆز مۇرىتلىرىنى «ئىسھاقىيە» تەرەپدارلىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ھەم ئۆز سېپىنىڭ چېگرىسىنى ئېنىق قىلىپ بەلگىلەش ئۈچۈن، ئۆز مۇرىتلىرىنى ئاق تەقى (ئاق تۇماق - ئاق دوپپا) كىيىشكە بۇيرۇغان ھەم بۇ شەرتلىك بەلگىنى «ئىشقىيە» لەر سېپىنىڭ مۇقىم بەلگىسى قىلىپ بېكىتكەن. ئەبەيدۇللا خوجىمۇ ئۆز مۇرىتلىرىنى «ئىشقىيە» تەرەپدارلىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن قارا تەقى (قارا تۇماق) كىيىشكە بۇيرۇغان ھەم بۇ شەرتلىك بەلگىنى «ئىسھاقىيە» لەر سېپىنىڭ مۇقىم بەلگىسى قىلىپ بېكىتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئاپئاق خوجىنىڭ تەسىرى چوڭقۇر بولغان («ئىشقىيە» چىلەر جىق بولغان) ھازىرقى قەشقەر شەھىرىدىن تۆرىيانغىچە بولغان جايلارنىڭ خەلقلىرى ئاق تەقىلىقلارنىڭ تەرەپدارلىرى قىلىپ قويۇلغان. ئەبەيدۇللا خوجا («ئىسھاقىيە» چىلەر) نىڭ تەسىرى چوڭقۇر بولغان يەكەن، قاغىلىق، خوتەن تەۋەلىرىگە قاراشلىق جايلارنىڭ خەلقى قارا تەقىلىقلەرنىڭ تەرەپدارلىرى قىلىپ قويۇلغان. بۇنىڭ بىلەن ئەمەلدارلاردىن تارتىپ تاكى ئاددىي پۇقرالارغىچە ئىككى قاشقا بۆلۈنۈپ، ئىككى خوجىنىڭ كەتمىنىنى چاپىدىغان ئاق تەقىلىقلەر، قارا تەقىلىقلەر كۈرىشى ئەۋجىگە چىققان («ئاق تەقى»، «قارا تەقى» ئاتالغۇسى يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭ ئۆزگىرىش خۇسۇسىيىتى بويىچە «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» دېيىلىپ كەلمەكتە). گەرچە ئۇلارنىڭ تۈپ ماھىيەتلىرى بىر - بىرىدىن پەرق قىلمىسىمۇ قەشقەرىيەنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتى يەنىلا سەئىدىيە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ داۋامچىلىرىدىن بولغان ئىسمائىلخاننىڭ قولىدا بولغانلىقى سەۋەبىدىن بۇ ئىككى گۇرۇھنىڭ باشلىقلىرى دىن ۋە دىنىي ئىشلارنىڭ ھوقۇقىنى ئۆز قوللىرىغا مەركەزلەشتۈرۈش ئۈچۈن، ئۆزئارا قانلىق كۈرەشلەرنى زادىلا توختاتماي، ئىسمائىلخان ھاكىمىيىتىنىڭ مۇقىم، تىنچ ئىتتىپاق بولۇشىغا خەۋپ يەتكۈزۈشكە باشلىغان. مەسىلەن: «بورقۇم ئەۋلىيا» دېگەن قولىيازمىدا كۆرسىتىلىشىچە: ئاپئاق خوجىنىڭ «ئاق تاغلىق» سوپىلىرى **1670**- يىلى بىر ئىچىدىلا يېڭىسار، مەكىت مارالبېشى، پەيزىۋات، يەكەن، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردا «قارا تاغلىق»، «پىر» سوپىلاردىن **80** نەچچىنى تۇتۇۋېلىپ مەخپىي ئۆلتۈرۈۋەتكەن. **40** نەچچە «سوپى» نىڭ پېيىنى قىرقىپ، قول، پۇتىنى كېسىپ، ئاختا قىلىپ (ئەرلىك تۇخۇمىنى ئېلىۋېتىپ) «كېرەكسىز مۇردا» ھالەتكە ئەكېلىپ، «قارا تاغلىق» لاردىن «ئۆچ» ئالغان. «ئىسھاقىيە» چى «قارا تاغلىق» سوپىلارمۇ قەشقەرىيەنىڭ خوتەن، يەكەن تەۋەلىرى (ھازىرقى كېرىيە، چىرىيە، لوپ، ئىلچى، قاراقاش، گۇما، قاغىلىق، مەكىت، يەكەن، پوسكام ناھىيىلىرى تەۋەلىرى) دە «قىلمىشلىرى ئېغىر»، «ئاق تاغلىق»، «پىر»، «سوپى»، ئىشانلاردىن بەزىلىرىنى تۇتۇۋېلىپ، مەخپىي ھالدا قول - پۇتىنى باغلاپ چىقالمايدىغان چۆللەرگە ئاپىرىپ تاشلىۋېتىپ ياكى قول، قۇلاقلىرىنى كېسىۋېلىپ (ئەن سېلىپ قويۇپ) ھەيدىۋېتىپ، ياكى گاچا - گاس قىلىپ تاشلاپ، بەدەل ھېسابىدا ئۆچ ئېلىپ تۇرغان. **1671**- يىلى ئاپئاق خوجا سوپىلىرى ئىسمائىلخان ئەمەلدارلىرىنىڭ نەسىھەت، توسۇشلىرىغا بويى بەرمەي يەكەندە «قارا تاغلىق خوجىلار» نىڭ ئەدىپىنى يەنىمۇ قاتتىقراق بېرىشكە كىرىشكەن. بۇ ئەمەلىيەتتە ئىسمائىلخانغا قىلىنىۋاتقان بىر خىل خىرىس ئىدى. ئىسمائىلخان بۇنى سېزىپ قېلىپ، شۇ يىلى يازدا ئاپئاق خوجىنى بىر نەچچە چوڭ شېرىكى بىلەن قوشۇپ قەشقەرىيەدىن زورلۇق كۈچ بىلەن ھەيدەپ چىقارغان. ئۇنىڭ زوراۋان «سوپى» لىرىدىن، قاتىل «پىر» لاردىن بىر نەچچىنى جازالاپ، قالغانلىرىنى تىنچ پۇقرادارچىلىق قىلىشقا بۇيرۇغان. قارا تاغلىق خوجا ئىشانلارمۇ خانلىقنىڭ

تېگىشلىك قانۇن، چەكلىمىلىرى ئىچىدە يۇقىرادارىجىلىك قىلىشقا بۇيرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن قەشقەرىيەدە «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» لار ماجىرالىرى بىر مەھەل پەسىيىپ جەمئىيەت تىنجىغان. ئىسمائىلخان 17- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جۇڭغارلار بېسىپ ئالغان شىمالدىكى ئۇيغۇر رايونلىرى (ئۈرۈمچى، ئىلى، قۇمۇل، ئالتاي رايونلىرى) نى قايتۇرۇۋېلىش تەييارلىقىغا كىرىشكەن.

ئاپئاق خوجىنىڭ دالاي لامادىن تىزلىنىپ مەدەت تىلىشى ئاپئاق خوجا قەشقەرىيەدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ بىر نەچچە شېرىكى بىلەن قوغلاندىلىق سەپىرىنى باشلاپ، ئاخىرى سىرىقۇل (تاشقورغان) دىكى مىڭ تېكە، كۆكتۈرك داۋىنىدىن ئافغانىستان تەۋەسىگە ئېشىپ، شۇ يىلى 9- ئايدا بەدەخشان شەھىرىگە بېرىۋالغان. خۇددى «تەزكىرە بىر ياران» دا كۆرسىتىلگەندەك: «... بۇ زات بەدەخشان دىيارىدا خۇدايى مۇساپىر، خودايى ساھىل ...» بولۇپ قالغان. يەنى بەدەخشاندا ھەم تىلەپ، ھەم «دۇئا» قىلىپ يەيدىغان خۇدايى گادايلاردىن بولۇپ كۈن ئۆتكۈزۈش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان. مىلادى 1676- يىلىغىچە بەدەخشاننى چۆرىدەپ كەشمىر، رەجدان، ۋاخان، پەرغانە، كاسان، ئىلى، تىبەت، ھىرات قاتارلىق جايلاردا دۇئا كويلۇق بىلەن سوپىلىق قىلىپ يۈرۈپ، ئاخىرى 1677- يىلى كۈزدە ئۈچ ھەمراھى بىلەن شىنجاڭنىڭ جۇڭغارىيە قىسمىدا شۇ چاغدا ياشىغان تورغۇۋۇت موڭغۇل قەبىلىسىنىڭ 27- خوپۇسى (لاماسى) شىڭ جىڭ خوپۇنىڭ دالايىنى تاۋاپ قىلغۇچى ھەمراھلىرىغا قوشۇلۇپ، تىبەتنىڭ لخاسا شەھىرىگە بېرىپ، مىڭ تەسلىكتە شۇلارنىڭ تەركىبى ھېسابىدىن دالاي لاما 5 (ئەسلى ئىسمى دوبدون سىرىن جامبول لاما) نىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان. «بورقۇم ئەۋلىيا» دېگەن قولىيازمىنىڭ «سوقچى ئارخون» دېگەن بابىدا يېزىلىشىچە: ئاپئاق خوجا دالاي ئىبادەتخانىسىغا ئون قېرىن - ئون چارەك سېرىق ياغ ئالغاچ كىرىپ، بۇدقا باش ئۇرغان، دۇم يېتىپ دۇئا قىلغان. لامانىڭ پەشلىرىنى سۆيۈپ، ئېتەكلىرىگە تاۋاپ قىلىپ، يىغلاپ مەدەت تىلىگەن. دېمەك، بۇ زاتنى ئۇلۇغ تەڭرى ئەنە شۇ چاغدا ئۆز قۇدرىتى بىلەن بۇ خىل رەزىل قىلمىشقا دۇچار قىلىپ، جاھاننىڭ ئىسسىق - سوغۇقلىرىدا قىيناپ، جاپا - مۇشەققەتنىڭ ئاچچىق - چۈچۈكلىرىگە ئۇچرىتىپ، ئاھۇ نادامەتنىڭ لايلىرىغا يۇمۇلۇتۇپ، پۇشايمان ئوچاقلىرىدا كۆيدۈرۈپ، خارلىق ۋە ئېتىبارسىزلىقنىڭ كوچىلىرىدا ئايلاندۇرۇپ يۈرۈپ، ئاخىرىدا ئۇنى ئىسلام دىنىنىڭ ئەڭ ئەشەددىي دۈشمەنلىرىگە كۈچۈكلىك باش قويدۇرغان، خەلق، مىللەت ۋە ئىسلام دىنىغا ئاسىيلىق قىلدۇرغان تارىخىي خائىن، لەنىتى ئىنسان، دەۋزىخى مۇسۇلمان دەرىجىسىگە چۈشۈرۈپ قويغانلىقىدا شەك يوقتۇر. خۇددى ئىت ئۆز ئىگىسىنى «خودا» دەپ بىلگەندەك، ئاپئاق خوجىمۇ دالاي لامانى بىردىنبىر قۇتقۇزغۇچى ئەۋلىيا سۈپىتىدە تونۇپ، ئىسمائىل خان ئۈستىدىن دەردىنى تۆككەن، ئەرز قىلغان ھەم ئۇنىڭدىن ئىسمائىل خان ھاكىمىيىتى (قەشقەرىيە ئۇيغۇر خانلىقى) نى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا ھەربىي ياردەم بېرىشنى ئىلتىجا قىلغان. بۇ توغرىسىدا» تارىخىي نادىرىيە» دە مۇنداق يېزىلىدۇ: «... مەن مۇسۇلمانلار پىرقىسىنىڭ خوجىسىدۇرمەن. ياركەند، كاشغەر مېنىڭ مۈرىت - مۇخلىسلىرىمدۇر. ھالا بىراۋ كېلىپ مەندىن سوپۇپ ئېلىپ مېنى قوغلاپ چىقاردىلەر. سىزدىن تىلەيدۇرمەنكى، كىشى بۇيرۇپ مېنىڭ يۇرتۇمنى قولۇمغا ئېلىپ بەرگەيسىز...»«بىراھمان - بۇد شېيخى (دالاي لاما 5) ئەيتىدۇركى: « بۇ يەردىن ئۇ يەرگە كىشى بارمىقى بىسسىيار دىشۋاردۇر» دەپ ئىلىدىكى قالماقلار تۆرەسى (غالدان قۇنتەيجىگە دېمەكچى - ئا) گە نامە پۈتتىكى: «... ئەي! بۇشۇدىخان خوجا ئاباخ بىسسىيار ئۇلۇغ كىشى ئىكەن. ياركەند، كاشغەرنىڭ خوجىسى ئىكەن. بۇنىڭ يۇرتىنى ئىسمائىلخان سوپۇپ ئېلىپ، بۇ قوغلاپ چىقىرىپتۇر. كېرەككى ئەسكەر بۇيرۇپ يۇرتىنى قولىغا ئېلىپ بەرگەيسىز. ۋاللاھ ئىشى كامال بولغۇسىدۇر. نامە - تامام...»ئاپئاق خوجا دالاي لامانىڭ قېشىدا بىر ھەپتىدەك تۇرۇپ ئۇنىڭ بىلەن قەشقەرىيە

خەلقنىڭ ئەھۋالى، ئىسمائىل خاننىڭ كۈچ قۇۋۋىتى، ئىچكى ماجرالار، تىبەت ـ قەشقەرىيە چېگرىسىدىكى تاغ، داۋان، يول، جۇداۋ (بۇتخانا) لار توغرىسىدا سۈرۈشتە قىلىشقان. شۇ زامانلاردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ياكى شۇ زامانلار توغرىسىدا كېيىنرەك يېزىپ قالدۇرۇلغان بەزى ئۇيغۇرچە، تاجىكچە يازما خاتىرىلەردە مەسىلەن: «بورقۇم ئەۋلىيا»، «لەنىتى رەھمەت» دېگەندەك قوليازمىلاردا كۆرسىتىلىشىچە: دالاي لاما ئاپپاق خوجىغا ئۆز يەرلىرىنى ئىسمايىلخاندىن قايتۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن ئۆزىگە دائىم ھۆرمەت بىجا كەلتۈرۈپ، چېپىگە كىرىپ، ئادەملىرى بىلەن بىرلىشىپ، لامالارغا دۇئا قىلىپ، دۇنيانىڭ ئىشلىرىنى شۇلار دېگەندەك قىلىپ تۇرۇشنى تاپىلاپ، مىلادى 1677- يىلى 10- ئاينىڭ 8- كۈنى (دالاي لاما 5 نىڭ لامالىققا ئولتۇرغان 1- كۈننى ئەسلەش ئىبادىتى بولغان كۈنى) ئاخىرقى دۇئاسىنى بېرىپ «ئەركە» (مەخسۇس لاما ھارىقى) تۇتۇپ مېھمان قىلىپ ئاخىرىدا يەنىلا شۇ شىڭ جىڭ خوپۇلاما بىلەن قوشۇپ 15 قوتاز بېرىپ، غالدان قۇنتەيجى ھوزۇرىغا ـ غۇلجىغا يولغا سېلىۋەتكەن. ئاپپاق خوجا كۆككۆل (چىڭخەي) ئارقىلىق قۇمۇلغا كېلىپ قىشلاپ، 1678- يىلى باش ئەتىيازدا ئىلىغا كېلىپ، دالاي 5 نىڭ خېتىنى غالدان قۇنتەيجىگە تاپشۇرغان. بۇ چاغلاردا لخاسا شەھرىدىكى دالاي لاما ئىبادەتخانىسى پۈتۈن ئاسىيادىكى بۇددىستلارنىڭ تاۋاپ قىلىدىغان دىنىي مەركىزى بولۇپ، ئۇلارنىڭ دالاي لاماغا بولغان دىنىي ئېتىقادى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. دالايغا چوقۇناتتى، ئەمردىن چىقمايتتى.غالدان قۇنتەيجى مۇشۇ خەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئاپپاق خوجىنى كاتتا ئىززەت ـ ھۆرمەتلەر بىلەن كۈتۈۋېلىپ، ئۇنىڭ تەلىپىنى ئورۇنلاش (قەشقەرىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ ئۆزىنىڭ «بۈيۈك جۇڭغار» دۆلىتىنى كېڭەيتىش) تەييارلىقىغا كىرىشىپ كەتكەن. ئاپپاق خوجىمۇ قەشقەرىيە تەۋەسىدىكى بەزى شېرىك، مۇرىتلىرى بىلەن مەخپىي ئالاقىلەرنى ئورنىتىپ، ئىسمائىل خاننى ئىچكى جەھەتتىن ئاغدۇرۇپ تاشلاشنىڭ چارىلىرىنى ئىزدىگەن. ئاپپاق خوجا قىرغىنچىلىقئاپپاق خوجا 1678- يىلى 6- ئايدا غالدان قۇنتەيجى قوشۇپ بەرگەن، غالداننىڭ ئوغلى سېرىن رابدان قوماندانلىق قىلىدىغان 12 مىڭ كىشىلىك جۇڭغار قوشۇنىنى ئەگەشتۈرۈپ، قەشقەر تەۋەسىگە بېسىپ كىرىپ، ئىچكى جەھەتتە بىر قىسىم «ئاق تاغلىق» خوجىلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ، قاتتىق جەڭلەر ئارقىلىق، قەشقەر ھاكىمى ـ ئىسمائىل خاننىڭ ئوغلى باباق سولتان باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر سەركەردىلىرىنى تامامەن قىرىپ تاشلاپ، قەشقەرنى بېسىۋالغان. شۇ يىلى 8- ئايدا يەكەنگە ھۇجۇم قىلىپ، 40 كۈن سوقۇشۇپ ئاران دېگەندە يەكەن شەھرىنىلا ئالغان. «بورقۇم ئەۋلىيا» دا كۆرسىتىلىشىچە: ئىسمائىلخان مۇسۇلمانلار قانلىرىنىڭ بىھۇدە، ناھەق، ئورۇنسىز ئېقىشىدىن ساقلىنىپ قېلىش، ئىشلارنى گەپ ـ سۆز بىلەن، مادارا، مۇرەسسە يولى ئارقىلىق ھەل قىلىش نىيىتىدە ئۇلارغا شەھەر دەرۋازىسىنى قارشىلىقسىز ئاچقۇزۇپ بەرگەن. لېكىن ئاپپاق خوجا كۈچلىرى شەھەرگە كىرىۋالغاندىن كېيىنلا، ئىنتايىن چوڭ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈشكە، شەھەرنى ۋەيران قىلىپ تاشلاشقا باشلىغان. يەكەن مۆتىۋەرلىرىدىن قولغا چۈشكەن ھەۋزىبەك قاتارلىق 81 چوڭ ئەربابنى قاتار باغلاپ، بىر باشتىن تىرىك تۇرغۇزۇپ يۈرىكىنى ئېلىپ ئۆلتۈرۈپ، يۈرەك قېنىنى غالدان ئەسكەرلىرىنىڭ قىلىچلىرىغا سۈرتۈپ، قان سۈرتۈلگەن قىلىچلارنى كۆتۈرگەن ئەسكەرلەرنى كوچىلارنى «تەكشۈرۈش»، «تىنچىتىش»، جازالاش ئىشلىرىغا قويۇۋەتكەن. بۇ خىل «تىنجىتقۇچى» قاتىللار يەكەن شەھەر ئىچىدە چوڭ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەن. ئوت قويۇپ شەھەرنىڭ بىر قىسمىنى كۆيدۈرۈۋەتكەن. قىرغىندىن قېچىپ شەھەر ئىچىدىكى ئالتۇن مەدرىسگە كىرىپ ئىبادەت قىلغۇچىلار سۆيىتىدە جىم ئولتۇرۇۋالغان مىڭدىن ئارتۇق بىگۇناھ كىشىنى مەدەرسىنىڭ 360 خانىلىق ھۇجرىسى ۋە پۈتۈن مەدرىسە بىناسى بىلەن قوشۇپ بىراقلا كۆيدۈرۈۋەتكەن. يەكەن شەھەر ئىچىدە ئەنە شۇ زامانلاردىن بېرى «جىن مەدرىسە» نامى بىلەن يادلىنىپ كېلىۋاتقان بۇ ئورۇن ـ شۇ چاغلاردا ھەزرىتى ئاپپاق خوجا «ئىلتىپاتى» بىلەن كۆيدۈرۈۋېتىلگەن

1000 دىن ئارتۇق بىگۇناھ ئۇيغۇرنىڭ «جىن» لىرى (روھناتلىرى) ساقلىنىپ تۇرغان تارىخىي ئورۇندۇر. شۇنداق قىلىپ ئاپپاق خوجا يېتەكچىلىكىدىكى رەھىمسىز جۇڭغار قوشۇنلىرى يەكەن ئەھلىنى - «قارا تاغلىق» لار نامى بىلەن دەھشەتلىك قىرغان. نۇرغۇن كوچا، مەھەللىلەرنى كۆيدۈرگەن، مىڭلىغان ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنى دەپسەندە، ئاياق - ئاستى قىلغان. ئۇيغۇر خانى ئىسمائىلخاننىمۇ ئەسىر ئېلىپ پۈتۈن ئۇرۇق - ئەۋلادى بىلەن قوشۇپ («بوز قىم ئەۋلىيا» دا ...... «67 كىشىنى ....» دېيىلگەن) ھەممە تۇخۇمىنى بىراقلا قۇرۇتۇۋېتىش ھۆكۈمى بىلەن ئىلى جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئىختىيارىغا ئەۋەتىپ بەرگەن. قەشقەرىيىنىڭ ھەممە جايلىرىدا جۇڭغار ئىدارىچىلىق تۈزۈمى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ «يېڭى مەجبۇرىيەت» لىرى ئورنىتىلغان. پۈتۈن خەلق ئۇلارغا شەرتسىز بىردەك ئىتائەت قىلىشقا، قۇل بولۇشقا مەجبۇر قىلىنغان. ئېگىشلىك مۇھىم شەھەر، بازار، يۇرتلارنىڭ ھەممىسىدە جۇڭغار قىسىملىرىنىڭ مۇقىم تۇرالغۇ - باشقۇرۇش، ئىدارە قىلىش ئورۇنلىرى تەسىس قىلىنىپ «دەخلىسىزلىكى» تولۇق كاپالەتلەندۈرۈلگەن. بەزى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ئاپپاق خوجا شۇ يىلى قەشقەرىيىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۇرۇشىدا قولغا چۈشكەن «ئەسىر»لەردىن بىر قېتىمدىلا 120 ئورۇندا 400 دىن ئارتۇق «قارا تاغلىق» «چوڭ ئۇرۇش جىنايەتچىسى» نى ئۆلتۈرگەن. 300 «ئىسھاقىيە» چى خوجا، ئىشاننى «ئۇرۇش جىنايەتچىلىرى» سۈپىتىدە باغلاپ، چاتاپ ماڭغۇزۇپ، ئىلىغا - غالداننىڭ جازالىشىغا ئەۋەتىپ بەرگەن. ئاپپاق خوجا ئەمەلدارلىرىمۇ قەشقەرىيەدىن شۇ قېتىمدا نەچچە مىڭلىغان «تۇتقۇن» خوتۇن - قىزلارنى جۇڭغار ئەسكەرلىرىنىڭ خوتۇن قىلىشى، ئىشلىتىشى ئۈچۈن ئۆمۈرۋايەتلىك «غالجا» لىققا تۇتۇپ بېرىشىپ ھەم بىر بۆلۈم خوتۇن - قىزلارنى يېغىپ غۇلجىدىكى جۇڭغار ئەمەلدارلىرىغا «سوۋغات» ھېسابىدا يوللاپ بېرىشكەن. غالدان سېرىن قەشقەردىن ئىلىغا (دادىسى ئالدىغا) قايتماقچى بولغاندا، ئاپپاق خوجا: «... ئەھلى مەملىكەتنىڭ مەشھۇرىيىتى بىلەن قۇرۇق قايتمىغايلەر» دەپ 4000 ياقا ئېسىل تون، سەرپاي، 400 مىڭ سەر كۈمۈش تەڭگە») «...تارىخىي نادىرىيە» دىن) يوللۇق تۇتۇپ ھەم شۇ چاغدىن كېيىن ھەر يىلى يەنە 400 مىڭ سەردىن كۈمۈش تەڭگە بېرىپ تۇرىدىغانلىقنى مەجبۇرىيەت ۋەدىسى قىلىپ، ئىگەشتۈرۈپ ماڭغان «غالجا» لىرى قوشۇپ (ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرى ئىدى) تولۇق قۇللۇق بىجا كەلتۈرۈپ، رازى قىلىپ ئۇزىتىپ قويغان. پاك، پاكىز، باكىر، گۈزەل مۇسۇلمان قىزلىرىنى ئابرۇيى ئۈچۈن ئەڭ ياۋۇز، قانخور، ئىسلام دىنىنىڭ ئەڭ ئەشەددىي دۈشمەنلىرى ھېسابلىنىدىغان بىر بۆلۈم قارابىس زالىملارنىڭ قولىغا «تۆھپە»، «ئولجا»، «غەنىمەت» قىلىپ «تەقدىم» قىلىش، تۇتۇپ بېرىش - مۇھتەرەم ئاپپاق خوجا ئىدىيىسىنىڭ ئەڭ يىرگىنچلىك خاسىيىتىدۇر. ئاپپاق خوجا «خان» لىق تەختتە ئاپپاق خوجا يۇقىرىدىكى چوڭ تۆھپىلىرى بىلەن غالدان قۇنتەيجى ئوردىسىدىن ئىسمائىلخاننىڭ «ئورنى» نى ئېلىپ مىلادى 1678- يىلى 10- ئايدىن ئېتىبارەن قەشقەرىيىگە «خان» لىق قىلىشقا باشلىغان. لېكىن قەشقەرىيە خەلقى ئاپپاق خوجىنىڭ بۇ خىل رەزىل «ھاكىمىيىتى» گە قارشى كۈرەشنى زادىلا توختاتمىغان. 1679- يىلى ئەتىيازدا ئىسمائىلخاننىڭ ئىنىسى - ئۇچتۇرپان ھاكىمى مۇھەممەد ئىمىنخان (ئىمىرخان) باشچىلىقىدا ئۇچتۇرپان خەلقى ئاپپاق خوجا بىلەن ھامىلىقىدىكى جۇڭغار كۈچلىرىگە قارشى كۆتۈرۈلۈپ، ئاخىرى تاجاۋۇزچىلارنى ئاپپاق خوجا بىلەن قوشۇپ قەشقەرىيە تەۋەسىدىن تەلتۆكۈس قوغلاپ چىقىرىۋەتكەن. 30 مىڭنى تۇتۇۋېلىپ تۇۋا قىلدۇرغان. لېكىن ئاپپاق خوجا بۇ مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەي. ئىچكى جەھەتتىن قەشقەرىيە تەۋەسىدىكى «ئاق تاغلىق» شېرىكلىرىنى، مۇرىت - سوپىلىرىنى قۇترىتىپ، تاشقى جەھەتتىن غالدان قۇنتەيجىنىڭ يەنە 15 مىڭ كىشىلىك تاللانغان ئاتلىق قوشۇنىنى ئىشقا سېلىپ (كۆچ كۆرسىتىپ) 1679 - يىلى كۈزدە مۇھەممەد ئىمىن خاننىڭ قان تۆكۈشنى توختىتىش شەرتىگە قول قويۇپ سۈلھىلىشىپ، مۇھەممەد ئىمىن

خانغا كۆيئوغۇل بولۇپ، قەشقەرىيىدە شەرىك «خان» لىق ئورنىغا ئىگە بولۇۋالغان. بىر نەچچە ئايدىن كېيىنلا سۇلھىنى بۇزۇپ مۇھەممەد ئىمىن خاننى سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈپ، «خان» لىقنى تولۇق ئىگىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن *1514*- يىلىدىن *1679*- يىلىغىچە *165* يىل داۋام قىلغان سەئىدىيە ئۇيغۇر خانلىقى ئاخىرلىشىپ، قەشقەرىيىدە ئاپپاق خوجا ۋاستىچىلىقىدىكى جۇڭغار (قالماق) لار ھۆكۈمرانلىقى باشلانغان. يەنى قەشقەرىيە جۇڭغار ھەربىي فېئودال خانلىقىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ، ئۇيغۇر خەلقى جۇڭغار زالىملىرىنىڭ قۇللۇق ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ كەتكەن.غالدان ئاپپاق خوجىنى قەشقەرىيىگە «خان» قىلىپ تەيىنلىگەندىن كېيىن، ئىلىنى پايتەخت قىلىپ، پۈتۈن شىنجاڭغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى يەۋقۇلئاددە ياۋۇزلۇق بىلەن داۋاملاشتۇرغان. بۇ توغرىدا» تارىخىي ھەمىدىيە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «قالماقلار خوجاملار بىلەن بىرلىشىپ شېرىكلىك بىلەن يۇرتنى سورايدىغان بولدىلەر. بىر تورەنج (بىر نەسەب) قالماقلار بىر شەھەردە تۇرىدىغان بولدى. خوجاملار باج - خىراج ئورنىدا ھەر يىلدا ئىلىغا ماتا، پۇل چىقىرىپ تۇردىلەر... خوجاملارمۇ قۇنتەيجى پەرمان - ئىتائىتىگە بويسۇنۇپ، ھەر يىلدا بىر ۋە يا ئىككى نۆۋەت تارتىق - پېش - كەش بىلەن چىقىپ كۆرۈنۈش قىلىپ، جاۋاب بولغانلىرىدا يېنىپ كېلىپ ھەر قايسىلىرى ئۆز جايلىرىدا بەر قارار بولۇر ئىكەنلەر...»بىزنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىمىزدا پەيدا بولغان تۇنجى قورچاق «ھاكىمىيەت» - ئەنە شۇ ئاپپاق خوجا «خان» لىقىدۇر. بۇ خانلىقنىڭ ھىمايىسىدىكى جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى ئەنە شۇ چاغلاردا قەشقەرىيىدىن مىڭ - مىڭلاپ گۈزەل ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنى، ماھىر ھۈنەرۋەن، ئالىم، سەنئەتكار، يازغۇچى، دوختۇر، ئۆلىما، مۇدەررىسلەرنى «ئەسىر» قىلىپ تۇتۇپ ئېلىپ كېتىشكەن. قەشقەرىيە خەلقىدىن ھەر يىلى سانسىزلىغان ئېغىر سېلىقلار (ئالتۇن، كۈمۈش، يىپەك، يىپەك توقۇلما، قول ھۈنەر بويۇملىرى، تۆمۈر ۋاسىتىلىرى قاتارلىقلار) نى ئۇزۇلدۇرمەي ئېلىپ تۇرغان. بۇ خىل سېلىق توغرىسىدا» تارىخىي نادىرىيە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «... ئەھلى بىدئەتلەر (تۆۋەن قاتلام نامراتلا دېمەكچى - ئا) ... سائەتەن بىسائەتەن (ھەر ۋاقىت، ۋاقىتسىز - ئا) زىيارە قىلىپ (نارازىلىق بىلدۈرۈپ - ئا) ... پەقىرلەر باشتىن خالى بولماي (نامراتلارنىڭ باش ئاغرىتىشى توگىمەي - ئا) ئارانلىقتا ھەر يىلدا **400** مىڭ سەر تەڭگىگە توختىدىلەر...»ئاپپاق خوجا بولسا، خۇددى «تەزكىرە پىر ياران» نىڭ تەرىپات بابىدا تەرىپلەنگەندەك: «تەخت - سەلتەنەتتە ئولتۇرۇپ، ھەمىشە مەسنۇي شىرىپ ئوقۇپ، رەئىيەگە (پۇقرالارغا) تەرىقەت، مەرىپەت، شەرىئەت بابىدا شېكەردەك سۆزلەرنى چېچىپ، ئاللاھتىن بەندىلەرگە «دىيانەت، ئىنساپ - تەۋپىق، ئىمان، شۈكرە - قانائەت تىلەپ ۋە ئۇلارنى ساھىب كامال قىلىپ، ياخشى ئىستىقبالغا باشلاپ...» تۇرغان. دەرۋەقە ئاپپاق خوجا «تەخت - سەلتەنەت» كە چىققاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ بارلىق ھوقۇق، كۈچ - ئىمتىيازلىرىنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش روھىنى سۇندۇرۇپ، كۈچ، مادارىدىن تولۇق كەتكۈزۈشكە ھەم ئۇلارنى تاجاۋۇزچىلارنىڭ قانلىق ھۆكۈمرانلىقىنى قارشىلىقسىز، شەرتسىز، تەخىرسىز، دائىم، تولۇق، ياۋاشلىق بىلەن قوبۇل قىلىدىغان «مۆمىن» مەھكۇملاردىن قىلىپ تۇتۇشقا ۋە بۇ خىل ھالەتنى ئەجدادلىرىمىز ئېڭىغا «تەقدىر» ئۇقۇمى بىلەن سىڭدۈرۈش (پەقەت بويسۇنۇشقا «يارىتىلغان» لىقىغا تەن بەرگۈزۈشكە، قارشىلىق قىلالمايدىغان قىلىۋېتىش) كە سەرپ قىلغان. بۇ بىزگە تارىختا تۇنجى قېتىم ئېتىلغان ئاپپاق خوجىچە «ئىستىقبال» دۇر. شۇنداقلا بۇ، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز تارىختا تۇنجى قېتىم باسقان پۇشايمانلىق خاتا قەدەمدۇر. دېمەك، ئاپپاق خوجا زامانىنى ئەجدادلىرىمىز ئالدانغان، جاھالەت پاتقىقىغا پاتقان، شىنجاڭنىڭ ئىستىقبالى بۇزۇلغان لەنەتتى جاھان دەپ قاراشقا تامامەن ھەقلىقمىز.ئاپپاق خوجا «تەخت»كە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ «ئىشقىيە» سۇلۇكىنى ئاساس قىلغان سوپىزمنى ئۆز «خانلىقى» نىڭ «دۆلەت» دىنى ۋە «دۆلەت» تەلىماتى

قىلىپ جاكالاپ، باش قانۇن سۈپىتىدە ئىجرا قىلغان، يۈرگۈزگەن. 300 مىڭدىن ئارتۇق مۇرىت قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ «سوپىلىق يولى» نى پۈتۈن شىنجاڭغا ھەتتا پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدىغا كېڭەيتىش، ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ئىجرا قىلىشقا سەپەرۋەر قىلغان. قەشقەردە «خان خوجا ئوردىسى» يەكەندە «ئالتۇنلىرىم» (ئالتۇن مازىرى)، تۇرپاندا «ئەسھابۇل كەئەب»، كوچادا «مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا»، ئاقسۇدىكى «قۇرمىش ئاتام» قاتارلىق مازارلارنى تاللاپ ياكى «مازار» قىلىپ تىكلەپ ھەم بۇ ئورۇنلارنى سوپىزمنى تارقىتىدىغان. كېڭەيتىدىغان مەركەزلەرگە ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق، پۈتۈن شىنجاڭدا سوپىلىق ھەرىكىتىنى يەنى ئىسلام دىنىنىڭ «شىئە»، «سۈننىي» مەزھەپلىرىگە ياكى بۇ مەزھەپلەرنىڭ ھەر قانداق تارماق، بۆلەكلىرىگە تۈپتىن ئوخشىمايدىغان، «ئۇلۇغ ئىسلام دىنىي» شوئارى ئېگىز كۆتۈرۈلگەن «تەرىقەت»، «شەرىئەت»، «مەرىپەت»، «ھەقىقەت» ماركىلىرىنىڭ ھەممىسىلا چاپلانغان، پەقەت چوڭ پىر، خوجا، ئىشانلارنىلا دىنىي مەركەز، دىنىي يېتەكچى قىلىۋالغان، ھەددىدىن زىيادە زۇلمەتلىك ئاپپاق خوجاچە سوپىزم ئىستىبداتلىقىنى جانلاندۇرۇۋەتكەن. نەتىجىدە پۈتۈن قەشقەرىيە ئۇيغۇر جەمئىيىتى قەۋەت ھالقىلىق ساپايە، كۆپ يوتاق كۆزلۈك سوتا (خاسلا سوپى كالتىكى) كۆتۈرۈۋالغان، تىكىشى يوق يوغان يەنجە (قەلەندەر خالتىسى) يۈدۈۋالغان، بېشىغا ئۇزۇن كۇلا، ئۈچىسىغا يەڭسىز، ياقىسىز «سوپىچە كىيىم» لىرىنى كىيىشىۋالغان رەھىمسىز، ئەسەبىي، نادان، بەدقىلىق «تىلەمچى» ئەمەلىيەتتە بۇلاڭچى سوپىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جەمئىيەتكە ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ سوپى، مۇرىتلار ئەمەلىيەتتە ئاپپاق خوجىچىلار تەرىپىدىن ئاپپاق خوجىغا سادىق بولۇشقا، ئۇنىڭ «ئىشقىيە» يولىدا ئۆزلىرىنى قۇربان قىلىشقا، ئۇنىڭ بۇيرۇق، تەلىم، چاقىرىقلىرىنى قەتئىي، شەرتسىز، قارىغۇلارچە ئورۇنلاشقا، خوجا ئۈچۈن ئادەم ئۆلتۈرۈشكە. ھەر قانداق ئىشتىن يانماسلىققا، ئۆلۈمدىن قورقماسلىققا، سىر ساقلاشقا، «ئاللاھ ئاتا قىلغان» بارلىق «مەئىشەت» لەردىن قانغۇدەك پايدىلىنىپ تۇرۇشقا ئۈگىتىلگەن دىنىي چېرىكلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ سۆزلەيدىغان ۋە ئىجرا قىلىدىغىنى: مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرە، چەۋرىلىرىدىن بولغان ئاپپاق خوجا ھەزرىتى مۇھەممەد پەيغەمبەر ئىلمىنىڭ ۋارىسى، مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي، سىياسىي داھىيسى، پۈتۈن ئەھلى ئىسلامنىڭ ئەڭ ئالىي يېتەكچى، ئۇنىڭغا شەك كەلتۈرگەن، قارشى چىققانلار بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىمىز، ئۆلتۈرىمىز ياكى ئۆلىمىز دېگەندەك ئەڭ ئەسەبىي شوئار ھەم پائالىيەتلەر ئىدى. «... پىرلەرنىڭ غەزىپىدىن - زۇلۇمدىن، زامانىنىڭ خېيىم - خەتىرىدىن، كۈندۈزنىڭ قازاسىدىن، كېچىنىڭ بالاسىدىن، قۇرۇق سۆز، قۇرۇق تۆھمەتتىن، زەخمەتلىك سوئال - سوراقتىن، بالادىن قازادىن، دەردتىن - ئەلەمدىن، كۆزى يامانىنىڭ كۆزىدىن، تىلى يامانىنىڭ تىلىدىن، دىلى يامانىنىڭ دىلىدىن، ئىبادەتسىز دۇئادىن، لەنىتى رەھمەتتىن، نەپسى يامان ئىشان پىشكەل سوپىدىن، خۇنخورنىڭ كۆلكىسىدىن، ئىنساپسىز خوجىدىن، ئاغرىقتىن - سىلاقتىن پاناھ بېرىڭ خۇدايىم .... ()» دېگەن ئىلتىجالىق دۇئا - تىلەكلەر ئاپپاق خوجا زامانىسىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن كېچىرمىش ناملىرىدۇر. بىز بۇ دۇئا - تىلەكلەر قۇرۇلمىسىدىن ئاپپاق خوجا جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى ھالىتىنى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارتقان زۇلۇم، كۆرگەن دەرد - ئەلەملىرىنىڭ نەقەدەر ئېغىر بولغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز، ئەلۋەتتە.دېمەك، ئاپپاق خوجا زامانى - قەشقەرىيىنى پۈتۈنلەي زۇلۇم، خۇراپات، نامراتلىق، ۋەھىمە، جەڭگى - جېدەل، خۇنخورلۇق، قاچ - قاچ راسا قاپلىغان ۋە قان پۇراپ تۇرغان زاماندۇر. چىداشقا «تەقدىر» پەتىۋاسى بىلەن ئەنە شۇنداق «كۆندۈرۈلگەن» ئۇيغۇر خەلقى تىرىكچىلىك، ئىنسانچىلىق قىزغىنلىقلىرىدىن بوشاپ، ئەۋھا پەرەسلىكنىڭ (دىنىي، روھىي ۋەھىمەنىڭ) دەردىدە چىرايلىرى تويا - تەرەت ئۈستى - بېشى جۇلجۇل، جەندە، كۇلالىق سوپىلار، دەرۋىشلەر، شەيخلار، قەلەندەرلەر، ھەر شەكىلدىكى تەركىي

دۇنيا ئىبادەتچىلەرنىڭ تۈپلىرىغا ئەگىشىپ، جاننىمۇ، جاھاننىمۇ ئۇنتۇپ، «ئۇ دۇنيالىقنىلا ئويلاپ» ئىمانى كامىللىققا يەنى ئاتالمىش «ئاخىرەت» نىڭ غېمىنى قىلىشقا بەند قىلىنغان. شۇڭا ئۇ جەمئىيەتتىن سانسىزلىغان مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىز ياشاش، كۈن ئېلىش ئۈمىدى بىلەن ئۆي - ماكان، پەرزەنت، ئاتا - ئانىلىرىنى تاشلاپ قۇرۇق قول، غېرىب يۇرت، چەت ئەللەرگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ تۇرغان.ئاپپاق خوجا ۋە ئاپپاق خوجىچىلار زامانىسىدا قەشقەرىيەدە مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىلىم - پەن، ئەدەبىيات - سەنئەت، مۇزىكا، ناخشا، ئۇسسۇل، گۈزەل سەنئەت، تىياتىر، سىرىكچىلىك، مەتبەچىلىك، تىبابەتچىلىك، تەرجىمە، خەتتاتلىق.... تەك بارلىق ئىلمىي پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى قەتئىي مەنئى قىلىنىۋېتىلگەن. بۇنداق ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار «كاپىر»، «جادۇگەر»، «مۇرتەد» لەر ھېسابلىنىپ جازاغا تارتىلىپ تۇرغان، ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. ھەتتا خەت يېزىشنى ئۆگىنىش، ساز ئۆگىنىش، ياساش، مەشرەپ ئويناش، ئويۇن - كۈلكە، خوتۇن - قىزلار پەرەنجىسىز، ئاشكارا يۈرۈش قاتارلىق ئادەتتىكى ئىجتىمائىي ئىنسانچىلىق خىسلەتلىرىمۇ قەتئىي مەنئى قىلىنىۋېتىلگەن. پۈتۈن جەمئىيەتتە قۇرئان ۋە ھەدىيەكتىن باشقا بارلىق يېزىلما ئەسەرلەر، بولۇپمۇ مىللىي ئەسەرلەر، خاتىرە، نەمۇنىلا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن، يوق قىلىپ تاشلانغان. ئىلىم - مەرىپە ئورۇنلىرى بۇزۇۋېتىلگەن، چەكلەنگەن. ئۇلارنىڭ ئورنىغا زىكرى - سۆھبەت خانىقالىرى، گۈلەخ، سازايى ھەمدانلار (تۈۋا قىلدۇرۇش ئورۇنلىرى)، خوجا، ئىشانلار تۇرالغۇ جايلىرى، ئەمەلدار بىنالىرى دەسسىتىلگەن. پۈتۈ جەمئىيەتتە دۇئا - تالاۋەت، خەتمە ئىستىقپار ئوقۇش (ئاللاھتىن «گۇناھ» نى تىلەپ تۇرۇش) ئاممىۋى ئىجتىمائىي مەشغۇلاتقا ئايلاندۇرۇلغان.

ئاپپاق خوجا «ھاكىمىيىتى» نىڭ يىمىرىلىشى

ئاپپاق خوجا **1694**- يىلى **2**- ئاينىڭ **10**- كۈنى ئۆزىنىڭ تاغىسى خوجا ئىسھاقنىڭ كۆكۈن نەۋرىسى (ئابدۇللا خوجىنىڭ ئوغلى) شۇ ئەيپ خوجىنىڭ قاتىلى سۈيىتى بىلەن ئابدۇللا خوجا جەمەتلىرى تەرىپىدىن يەكەندە مەخپىي زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈلگەن. چۈنكى ئاپپاق خوجىمۇ ئۆز ۋاقتىدا «تەخت» كە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئۆزى بىلەن بولغان كۈرەشتە يېڭىلىپ كەشمىرگە قېچىپ كېتىۋالغان «قارا تاغلىق» «ئىسھاقىيە» چىلەرنىڭ يېتەكچىلىرىدىن بىرى - تۆتىنچى ئەۋلاد تۇغقىنى شۇئەيب خوجىنى كەشمىرگە خەت يېزىپ ئالداپ ئەكەلگۈزۈپ تىزناپ بويىدا سوپىلىرىغا ئۇرۇپ ئۆلتۈرگۈرۈۋەتكەنىدى. بۇ بەدەل ھېسابىغا ئاپپاق خوجا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خوتۇن، بالا - چاقىلىرى ئارىسىدا تەخت تالىشىش جېدىلى كۆتۈرۈلگەن. ئاپپاق خوجىنىڭ كىچىك خوتۇنى مۆھتىرىم خېنىم ئۆزىنى «خانىم پادىشاھ» ئېلان قىلىپ، ئوغلى خوجا مەھدىنى «تەخت»كە ئولتۇرغۇزۇپ، «پادىشاھ ئىشان» لىق تونىنى كىيگۈزگەن. بۇنىڭغا نارازى بولغان خوجا يەھيا (ئاپپاق خوجىنىڭ مەكتىلىك چوڭ خوتۇنىدىن بولغان، مۆھتىرەم خېنىم ئۆگەي چوڭ ئوغلى) «تەخت» تالىشىپ ئوردىدا ئۇرۇشنى قوزغىغان. نەتىجىدە «ھاكىمىيەت» نىڭ نۇقتىسى تۇتىۋالغان «خانىم پادىشاھ» ئۆز ئەترايىدىكى كۈچلىرى بىلەن خوجا يەھيانى ئىككى ئوغلى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرگۈرۈۋەتكەن. ئۇنىڭ تەرەپدارى قەشقەر ھاكىمى ئىمىن بەگ قاتارلىق بىر مۇنچە چوڭ ئەربابلارمۇ يەنىلا «خانىم پادىشاھ» تەرىپىدىن قىرغىن قىلىنغان» .تارىخىي نادىرىيە» دە خانىم پادىشاھ توغرىسىدا مۇنداق يېزىلغان: «... خېنىم پادىشاھ ۋاقتىدا شۇنداق خۇنرىزلىق (خۇنخورلۇق - ئا) يولىدىكى ئىككى كىشى ئۇرۇشۇپ كىرسە، ھەر ئىككىسىنىلا ئۆلتۈرەر ئەردىلەر. ئۆزىنىڭ بىر سىڭلىسى بولۇپ x x خېنىم دەر ئەردىلەر. بىسيار ساھىبجامال (بەك چىرايلىق - ئا)، تۇغمىغان ئەردى. ئۇنى ھەم رەشكتىن (كېچىرگىسىز گۇناھكار دەپ - ئا) قايناق ياغقا تاشلاپ ياغدا كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردىلەر. ھەممە خەلق ئۇنىڭدىن ۋەھشە تىناك (ۋەھشىلىكتە سەسكىنىپ - ئا) بولۇپ، ئۇنى «جاللات خېنىم» دەپ ئاتادىلەر ( )...» جاللات خېنىم

1697- يىلغىچە «خان» لىق قىلىپ، شۇ يىلى كۈزدە يەكەندە مەكتىلىك سوپىلار (ئاپئاق خوجىنىڭ چوڭ خوتۇنىنىڭ تۇغقانلىرى تەرىپىدىن خوجا يەھيانىڭ قىساسى ئۈچۈن) تەرىپىدىن يوشۇرۇن پىچاقلاپ ئۆلتۈرۈلگەن. شۇ يىلى ئۈچتۇرپان تەرەپتىن مۇھەممەد ئىمىن خاننىڭ ئىنىسى جاللات خېنىمنىڭ ئاكىسى ئاقباش ئىشان (ئارسلانخان) يەكەنگە كېلىپ سىڭلىسىنىڭ «قىساسى» ئۈچۈن خۇددى «تارىخىي نادىرىيە» دە: «... سوپىلارنىڭ چوڭلىرىدىن 1000 كىشىنى تۇتقۇزۇپ، بىرىنى بىرىگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ، قويدەك بوغۇزلاپ قېنىدا تۈگمەن چۆرۈتۈپ، ئۇن تارتىپ يېدىلەر...» دېيىلگىنىدەك چوڭ قىرغىنچىلىق پەيدا قىلغان. قەشقەر سوپىلىرى خوجا يەھيانىڭ ئۈچىنچى ئوغلى خوجا ئەھمەدنى قەشقەرگە «خان» قىلىپ، جاللات خېنىم تەرىپىدىن قەشقەرگە قويۇلغان ھاكىم موللا شەۋقى خوجىنى ئۇرۇپ، ئۆلتۈرۈۋەتكەن. خوجا مەھدىمۇ مۇرىت، مۇخلىسلىرىنى يىغىپ «قارا تاغلىق» لارنىڭ يېتەكچىلىرىدىن خوجا مەخسۇد باشلىق بىر قانچىسىنى «چالما كېسەك» قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، چەت ئەلگە قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئاخىرى يەنىلا خوجا ئىسھاقچىلار تەرىپىدىن سەپەر ئۈستىدە زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن. شۇنداق قىلىپ 1678- يىلدىن 1697- يىلغىچە قەشقەرىيىدە 19 يىل داۋام قىلغان ئاپئاق خوجا «خان» لىقى ئاخىرى ئەنە شۇنداق پاجىئەلىك ئاقىۋەتلەر بىلەن ئىسھاقىيە خوجىلىرى («قارا تاغلىق» خوجىلار) نىڭ يېتەكچىسى - دانىيال خوجا تەرىپىدىن تەلتۆكۈس ئاغدۇرۇپ تاشلانغان.

دانىيال خوجا ھەققىدە

خوجىنىڭ غوجىسى بار،
چامغۇرنىڭ ئۇرىسى.

مىلادى 1690- يىللاردىن 1780- يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا قەشقەرىيە خەلقىنىڭ دىنىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي ھاياتىدا چوڭ - چوڭ ئىشلارنى پەيدا قىلغان. تەۋرەتكەن يەنى بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا جاھالەت ئۇرۇقى - «ئىسھاقىيە سوپى» لىقنى چاپقان، كېڭەيتكەن ۋە قەشقەرىيىنىڭ بىر مەھەل «خان» لىق تەختىنى ئىگىلىگەن، چوڭ يېتەكچى سىياسىي سوپىلارنىڭ بىرى - دانىيال خوجىدۇر.

تارىخىي خاتىرىلەردىن بىلىشىمىزچە، دانىيال خوجا مىلادى 1659- يىلى ھازىرقى سوۋېت ئۆزبېكىستاننىڭ خوجەنت رايونىدا (خوجا ئىسھاقى ۋەلىنىڭ ئوغلى - چوڭ سوپى - خوجا ئابدۇللا ئائىلىسىدە) دۇنياغا كەلگەن. 1683- يىللىرى ئەتراپىدا دادىسى خوجا ئابدۇللا ئىشانغا ئەگىشىپ يەكەندە پەيدا بولغان. مەلۇم ۋاقىتلاردىن كېيىن، بىر مەزگىل يەكەن، قاغىلىق، گۇما، خوتەن، كېرىيە، چەرچەن، ئاقسۇ، كورلا، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا دەرۋىشلىك، «قۇرئىلىق» (پالچىلىق)، «ئاشىق» لىق «ھەرىكەت» لىرىدە يۈرۈپ، جاھاندارچىلىق قىلغان، «ئىش ئۆگەنگەن»، 1690- يىللار ئەتراپىدا دادىسىدىن سوپىلىقنى ئۆگىنىپ (ئىرشاتنامە ئېلىپ) «ئىسھاقىيە» سوپىلىقى بويىچە «پىر» لىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. يەكەن، قاغىلىق، گۇمىلاردا خاتىپ، قازى رەئىس، قازى، قازى كالان، مۇدەررىس بولغان، كېيىنرەك «ئىسھاقىيە» سوپىلىرى ئارىسىدا (يەكەندە) ئۆزىنى «سەئىد»، «ۋەلى»، «دىنىي يېتەكچى»، «بالا گەردان پىر» (بالا - قازاغا مۇئەككەل پىر) ئېلان قىلغان ياكى بۇ خىل ناملارنى قوبۇل قىلغان. قوللانغان. 1693- يىللىرى ئەتراپىدا «ئىسھاقىيە» سۇلۇكىنىڭ باش «داھىي» لىقىنى، «قارا تاغلىق» لارنىڭ يېتەكچىلىك ھوقۇقىنى، يەكەن، خوتەنلەرنىڭ بىر قىسىم دىنىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرگەن. يەكەندە بىر مەھەل «ئامان خوجا» (ئامانلىق ساقلىغۇچى باش ھۆكۈمران) بولغان. 1694- يىلى يەكەندە ئاپئاق خوجىنى مەخپىي زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈش ھەرىكىتىنى پىلانلىغان،

ئۆيۈشتۈرغان ۋە ئاخىرى پۈتۈن «ئىسھاقىيە» سوپىلىرىنى تەشكىللەپ، باشلاپ، ***1697***- يىلى ئاپئاق خوجا «خان» لىقىنىڭ كېيىنكى داۋامى ھېسابلىنىدىغان خانىم پادىشاھ يەنى «جاللات خېنىم» (ئەسلى ئىسمى - مۆھتەرەم جېنىم. ئوتتۇرپانلىق - ئا) «ھاكىمىيىتى» نى چوڭ قىرغىنچىلىق بىلە ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يەنىلا جوڭغارلارنى ئارقا تېرەك قىلغان قەشقەرىيە دانىيال خوجا «خان» لىقىنى قۇرغان. ***1734***- يىلغىچە بۇ «خان» لىقنىڭ «خانى»، بەزىدە گۆرەدىكى «خانى» ياكى «تولەكتىكى خان» (جوڭغار خانلىقى ئالدىدىن كېتەلمەيدىغان نەزەربەند قورچاق «خان» بولۇپ، ***1734***- يىلى قىشتا تۇيۇقسىزلا يەكەندە ئۆلۈپ قالغان. جەسىتى يەكەندىكى «ئالتۇن مازار» غا دەپنە قىلىنغان.

دانىيال خوجا يەكەندە «خان» لىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن، قەشقەرىيىنىڭ شۇ چاغلاردىكى ئومۇمىي ۋەزىيىتىدە زادىلا بولمىغان. ئاپئاق خوجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى خوجا مەھدى، قىلىچ بۇرھان خوجا، ھەسەن خوجا، ئابدۇسەمەت خوجا قاتارلىق ئاپئاق خوجىنىڭ ئەڭ يېقىن شېرىكلىرى بىلەن بىرلىشىپ قەشقەردە دانىيال خوجىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، دانىيال خوجىنىڭ يېقىنلىرىدىن مەخسۇت ئىشان باشلىق ئون نەچچە «قارا تاغلىق» چوڭ خوجىنى قەشقەردە چالما كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. خانىم پادىشاھنىڭ ئاكىسى ئارسلانخان (ئاقباش خان) مۇ قەشقەردە كۈچ توپلاپ دانىيال خوجىغا قارشى ئۆز ئالدىغا ھەرىكەت باشلىغان. يەكەن، ئاقسۇ، خوتەنلەردىمۇ جوڭغار خانلىقىنىڭ جۈملىدىن جوڭغارلارغا تايانغان ھۆكۈمران خوجىلارنىڭ زۇلۇم - زورلۇقلىرىغا، مىللىي ساتقۇنلۇققا، مۇنقەرزلىككە قارشى خەلق ھەرىكەتلىرى كۆتۈرۈلگەن. «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» سوپىلارنىڭ ئۆزئارا زىددىيەت - سۈركىلىشلىرىمۇ راسا ئەۋجىگە چىققان. بۇ خىل ۋەزىيەتتىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغان خوجا ئەھمەت ئىشان (ئاپئاق خوجىنىڭ نەۋرىسى يەنى خوجا يەھيانىڭ ئۈچىنچى ئوغلى) دانىيال خوجىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، قەشقەر، ئاتۇشلارنى ئاساس قىلغان قەشقەرىيە خوجا ئەھمەدخان «خان» لىقىنى قۇرۇۋالغان. نەتىجىدە قەشقەرىيىدە بىر مەزگىل ئىككى «خان»، ئىككى «ھاكىمىيەت» ۋە ئىككى «سەپ» توقۇنۇشى پەيدا بولغان. ***3***- «سەپ» ئىچىپ بىر پۈتۈن قەشقەرىيە «خان» لىقى «قۇرۇش» ھەرىكىتىنى قوزغىغان ئارسلانخانمۇ ھىندىستاندىن ياردەم سوراش سەپىرىگە ئاتلىنىپ، ئاخىرى ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن پامىر - مىڭ تېكە ئەترابلىرىدا قارا ئايىتىگە يولۇقۇپ تۈگىشىپ كەتكەن.

شۇنداق قىلىپ جوڭغارلارنىڭ ھامىيلىقى بىلەن پەيدا بولغان قەشقەرىيە دانىيال خوجا «ھاكىمىيىتى» ئاخىرى بېرىپ جوڭغار خانلىقىنىڭ دېگەن يېرىدىن چىقالمايدىغان (ھەر يىلى تۆلەپ تۇرۇشقا تېگىشلىك ***100*** مىڭ سەرلىگەن كۆمۈشلۈك سېلىقنى ۋاقتىدا تۆلەپ تۇرالمايدىغان، ***1000*** تۆگىلىك ئەتىۋارلىق كىيىم - جابدۇق، بىساتلارنى ھەم ئۇنىڭغا «چاكار چوكان»( )، غۇلچا (غالچا) لارنى قوشۇپ ھەر يىلى ئىلىدىكى قالماق چوڭلىرىغا «سوۋغا» قىلىپ چىقىرىپ تۇرالمايدىغان، ھەتتاكى قەشقەرىيە تەۋەسىدىكى «خان قالماق» لارنىڭ «ئامانلىقى» نىمۇ قوغدىيالمايدىغان)، جوڭغار خانلىقىغا پايدىسىز «ھاكىمىيەت» كە، دانىيال خوجا بولسا تەدبىرسىز «خان»، ھۆرمەتسىز پىداكارلارغا ئايلىنىپ قالغان.

قەشقەرىيىنىڭ بۇ خىل ۋەزىيىتىنى جوڭغار خانلىقىنىڭ پايدىسى ھېسابىغا ئۆزگەرتىپ (قەشقەرىيىدىكى جوڭغار ھۆكۈمرانلىقىنى قاتتىق قوللۇق بىلەن قايتىدىن تولۇق تىكلەپ)، بۇ يەرنى جوڭغارلارنىڭ «مەڭگۈلۈك زېمىنى» ھەم زاپاس كۈچ - قورغىنى قىلىپ تۇتۇش ئۈچۈن، جوڭغار خانلىقىنىڭ شۇ چاغلاردىكى باش ھۆكۈمرانى سېۋان رابدان (تولۇق ئىسمى - سېۋىن ئاربىد - ئا) ***1716***- يىلى قەشقەرىيىگە چوڭ قوشۇن بىلەن يەنە بىر قېتىم ھەربىي يۈرۈش باشلاپ، قەشقەرىيىنى قايتا بويسۇندۇرۇش، خەلقنى «تىۋا قىلدۇرۇش» ھەرىكىتىنى ئېلىپ بارغان.

يەكەندىن دانىيال خوجىنى، قەشقەردىن ئەھمەتخان خوجىنى ۋە بۇ ئىككى «خان» نىڭ بارلىق ۋەزىر ـ ئەززەم، ئەل جەمەت، تۇغقان ـ يارانلىرىدىن يۈزدىن ئارتۇق كىشىنى ئىلىغا ھەيدەپ كەتكەن ھەم ئۇلارنى ئىلىدا گۆرەدىكى «خان»، گۆرەدىكى «چوڭلار» قىلىپ تۇتۇپ (ئانىسىنى تۇتۇۋېلىپ، بالىلىرىنى باشقۇرۇش چارىسى قوللىنىلىپ)، قەشقەرىيەدە «ۋەقە چىقماس» لىقنىڭ دەسمايىسى قىلىۋالغان. بىر پۈتۈن قەشقەرىيىنى بولسا، مەمۇرىي جەھەتتىن ئالتە شەھەر، *13* كىچىك شەھەر ( )، *16*ئايماق، *16* مىڭ كەنت (يېزىغا تەڭ مەمۇرىي بىرلىك) كە بۆلۈپ، ئالتە شەھەرنىڭ ھەر بىرىگە ئۆزىنىڭ ئوغۇللىرى بىلەن ئىنىلىرىدىن بىردىن قالماقنى «ئېركەخان» (دوتەي ـ ۋالىي ـ ئا)، *13* كىچىك شەھەرگە ئۆز يۈزبېشىلىرىدىن *13* قالماقنى «ئامبۇن» (ئامبال ـ ئا) قىلىپ تەيىنلەپ، قەشقەرىيىنى سېپى ئۆزىدىن قالماقلار قولى بىلەن تۇتۇشقا، ئىدارە قىلىشقا باشلىغان. مانا بۇ بىزدىكى«ئالتە شەھەر» سۆزىنىڭ تارىختا تۇنجى قېتىم پەيدا بولۇش جەريانىدۇر. *1727*ـ يىللىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھوقۇق تالىشىش (بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈش، جىمىقتۇرۇش) كۈرىشى كېلىپ چىقىپ، ئاخىرى جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختىدە غالدان سېرىن ئولتۇرغان. ئۇ خانلىققا ئولتۇرغان چاغ ـ قەشقەرىيە ۋەزىيىتى ئىنتايىن كەسكىنلەشكەن («ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» لار ئارىسىدىكى جەڭگى ـ جېدەل بەكمۇ ئۇلغايغان ۋە ئەڭ مۇھىم قەشقەرىيە خەلقىنىڭ خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى مىللىي ئازادلىق كۈرىشى ئەۋج ئالغان) بىر چاغقا توغرا كەلگەن. بۇ چاغدا يەنە بىر تەرەپتىن جۇڭغارىيەدە (ئاساسەن قۇمۇل، ئۈرۈمچى، جىمسار، گۇچۇڭ، مورى ئەتراپلىرىدا) جۇڭغار خانلىقى بىلەن مانجۇ خانلىقى (غالدان سېرىن قوشۇنلىرى بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى) ئۇرۇشى قوزغالغان. بۇ خىل ۋەزىيەت ئاستىدا جۇڭغار خانلىقى قەشقەرىيە خەلقىنى يەنىلا خوجا ـ ئىشانلارنىڭ قولى (ئۆز يېغى بىلەن ئۆزىنى قورۇش چارىسى) بىلەن تۇتۇش يولىغا ئۆتكەن. دانىيال خوجىنى گۆرەدىكى «خان» لىقتىن چىقىرىپ قەشقەرىيىنىڭ باش «خان»، «دىنىي داھىيسى»، «ئۇلۇغ خوجا» ئېلان قىلىپ، يەنە بىر قېتىم قەشقەرىيەد دانىيال خوجا «خانلىقى» نى كۈچەيتكەن. قەشقەرىيەدە چاتاق چىقماسلىققا مەڭگۈ كاپالەتلىك قىلىش مەقسىتىدە يەنىلا دانىيال خوجىنىڭ ئوغلى جاھان خوجا (ئەسلى ئىسمى ياقۇپ خوجا ـ ئا) باشلىق قەشقەرىيىلىك چوڭ خوجا ـ ئىشانلاردىن *48* كىشىنى «مىرزا قاماق» (نەزەر بەند) قىلىپ، ئىلىدا تۇتۇپ تۇرۇپ، قەشقەرىيە خەلقىنىڭ مەڭگۈ «ياۋاش» بولۇشىغا «دۇئا ـ تەكبىر» قىلغۇزۇپ تۇرغان. يەنى چوڭلىرىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، كىچىكلىرىنى غىڭ قىلدۇرماسلىق تاكتىكىسى بىلەن ئىش كۆرۈپ تۇرغان. *1734*ـ يىلى دانىيال خوجا يەكەندە ئۆز ئۆيىدە تۇيۇقسىزلا ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، جۇڭغار خانلىقى ئىلىدا «مىرزا قاماق» تا ياتقان خوجىلار دىن دانىيال خوجىنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى ياقۇپ خوجىنى (جاھان خوجا) «خان» قىلىپ بېكىتكەن. دانىيال خوجىنىڭ ئىنىلىرىدىن يۈسۈپ خوجىنى قەشقەرگە، ئەييۇپ خوجىنى ئاقسۇغا، ئابدۇللا خوجىنى خوتەنگە كىچىك «خان» (ۋالىي ـ ئا) قىلىپ بەلگىلەپ (ئۆزى بىلەن ئۆزىنى باپلاش تاكتىكىسى قوللىنىپ)، بۇ ھالەتنى تاكى *1745*ـ يىلى ـ غالدان سېرىن ئۆلگۈچە بولغان يېرىم ئەسىر ۋاقىت داۋام ئەتكۈزگەن.

دانىيال خوجا ـ تارىختا زالىملىق، جاھالەتپەرەسلىك ۋە دىنىي ئالدامچىلىق بىلەن داڭ چىقارغان مەشھۇر سىياسىي شەخسدۇر. دانىيال خوجا ۋە دانىيال خوجىلارنىڭ تارىختا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزغا قىلغان ئاسىيلىقلىرى بىلەن دۈشمەنلىك قىلمىشلىرىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلار بويىچە قىسقىچە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

1.دانىيال خوجا بىلەن ئۇنىڭ بىر بۆلۈم زالىم شېرىكلىرى قەشقەرىيەدە «ھاكىمىيەت» نى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئەڭ ئالدى بىلەن پۈتۈن قەشقەرىيەدە، جۈملىدىن شىنجاڭدىكى باشقا مۇسۇلمانلار رايونلىرىدا

«ئىسھاقىيە» سوپىلىقىنى «بىردىنبىر شەكسىز، ئانا قانۇن»، «خانلىق» نىڭ دىنىي دەستۇرى، «مۇسۇلمانچىلىق مىزانى» ھەم «مۇسۇلمانلار ئادەت قىبىلنامىسى» ئېلان قىلىپ، ئۇنى «خان» لىقنىڭ دىنىي، مەمۇرىي، ھەربىي، ئىجتىمائىي زورلاش كۈچى ۋە «ھاكىمىيەت» بېسىمى بىلەن يولغان قويۇشقا كىرىشكەن. يەنى «ئىسھاقىيە» چىلەر پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ پىرىم ئەسىرلىك تەقدىرىنى سوپىلىق تەرىقىتى بېكىمچىلىكى ئىچىدە، مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزنى بولسا، خوجا، ئىشان، سوپىلار «مۇرىتلىقى» ئاسارىتىدە - ياۋاشلىق ئۆلگىلىرى، پەقەت بويسۇنۇشنىلا بىلىدىغان «خۇدايى قۇل» لار ئورنىدا تۇتۇپ، ئىدارە قىلغان. «خانلىق» نىڭ «خەۋپلىرى» نى «تازىلاش تۇرۇش»، «جەمئىيەت پاكلىقىنى قوغداش» دېگەندەك ئويدۇرما سەۋەبلەر بىلەن دائىما دېگۈدەك «جىدىت» لەر، «مۇرتەدلەر»، «داستارلار»، «ئاسىي» لار، «ئازغۇن»، «مۇناپىق»، «خائىن»، «دىندىن چىققان»، «تۈزكور»، «لەنەتگەردى»، «دۇئاسى بەند» ۋەھاكازا دېگەندەك دەككىلەنگۈچى «دۈشمەن» لەرنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، كاردىن چىقىرىپ تۇرۇشنى زادىلا توختىمىغان» .تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» تە كۆرسىتىلىشىچە، دانىيال خوجا «تەخت» كە چىقىپ، قەشقەرىيەدە «قارا تاغلىق» خوجىلار باش كۆتۈرگەن يىللار جەريانىدا دانىيال خوجىچىلار تەرىپىدىن پەقەت قەشقەرىيەدىلا چەت ئەللەرگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇرى قىلىنغان، ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن، ھەر خىل ۋەھشىي ئۇسۇللار بىلەن قول - پۇتسىز، كۆزسىز، تىلسىز (كېرەكسىز تەن) قىلىپ تاشلانغان، پېچۈۋېتىلگەن ئەر - يىگىت «دۈشمەن»، «داستار» لار بىلەن «جىدىت» لەرنىڭ سانى بىر تۈمەندىن جىقراق بولغان، سۈرگۈن، تۇتقۇن ۋە پالاندى قىلىنغان «دۈشمەن جەمەتلىرى»، «چاكار چوكان»، «غۇلجا گەردەنكەش» لەرنىڭ سانىمۇ يىلمۇ - يىل ئۆرلەپ تۇرغان. كورلا، ئاقسۇ، كوچا، يېڭىسار، قۇمۇل، ئىلى، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى «داستار»لار بىنالىرى، «جىدىت» لەر سورۇنلىرى (ئەمەلىيەتتە بۇرۇن «ئاق تاغلىق» ئىشان، سوپىلار پەيدا قىلغان مەسجىت، تۈنەكخانا، «قەدەم جاي»، «مازار»، زاراتلىقلار، «جىدىت» لەر (يېڭىلىقچىلار) پەيدا قىلغان پاكى باشقۇرغان مەكتەپ، ئىجتىمائىي پائالىيەت ئورۇنلىرىنىڭ ھەممىسى) «ھۆددىگەر ھامىيلىرى» بىلەن قوشۇپ بۇزۇۋېتىلگەن، يوق قىلىۋېتىلگەن. مەسىلەن: بەزىبىر تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، كورلىنىڭ بوستان دېگەن يېرىدە ***1695-1696***- يىللىرى ئەتراپىدا «داستارلار» تەرىپىدىن ياسالغان ئاتالمىش «ئاپئاق خوجا مازىرى» ***1702***- ۋە ***1703***- يىللىرى ئەتراپىدا دانىيال خوجىچىلار تەرىپىدىن چېقىۋېتىلىپ، مازار ھامىيلىرى (ئېھتىمال شەيخلار بولسا كېرەك - ئا) دىن بىر قانچە كىشىنىڭ كۆزى ئويۇپ تاشلانغان. قارشىلىق قىلغان ئون نەچچە كورلىلىق مۆتىۋەر «داستار مۇرتەد» دېگەندەك تۆھمەتلەر بىلەن تۇتۇلۇپ ھەم يەكەنگە پىيادە ھەيدەپ كېتىلىپ، دانىيال خوجا «پايتەخت» نىڭ «كوربەندە» لەر ھەپسلىرى (زىندانلىرى) دا «كور» لۇق (ھەققىي «پىر» نى «تونۇمىغان» لىق) «ئەيىبلىرى» بىلەن «تەۋۋا» قىلدۇرۇلغان ھەم ئاخىرى ئۇلارنىڭ بەزىلىرى «ئەلگە ئىبرەت» ھۆكمى بىلەن «چالما - كېسەك» قىلىپ يەرگە كۆمۈۋېتىلگەن.

دانىيال خوجا ۋە ئۇنىڭ ياندىماچ شېرىكلىرى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ۋاقىت جەريانىنى ئۇزارتىش، جاھالەت ئۇرۇقى - «ئىسھاقىيە» سوپىلىقىنىڭ تەسىرىنى يەنىمۇ پىراقلارغىچە كېڭەيتىش ئۈمىدى بىلەن قۇمۇلغا ئەجدىھا نىياز سوپى باشچىلىقىدىكى «پىر ياران» لار تۈپى (گۇرۇھى) نى ئىلىغا راھمان قۇلى، پەرمان قۇلى، ئابدۇرېھىم قاتارلىق «خۇدا قۇلى»، «خەلىپە» (ئىز باسار) لارنى، قازاق، قىپچاق دالالىرىغا مەكتىلىك توختار خوجا، ئابدۇللا بەگ ئىشان باشلىق «خۇدايى ھىجرەتچى» پىدائىلارنى، تۇرپان - ئەسھابلىرىم تەۋەسىگە ئۇرۇش زەخمدارى - رەھمەتۇللا توكۇر ئىشاننى ئەۋەتىپ ياكى تەيىنلەپ تۇرغۇزۇپ، قۇمۇلدا قارا ئۆتەك، ئاستانە، ئىلىدا قاش، قاينۇق، تۇرپاندا قاراغوجا، قازاق، قىرغىز دالالىرىدا «خۇدايى جولى» سۇلۇك مەركەزلىرىنى پەيدا قىلىپ يۇقىرىقى

جايلاردىمۇ «ئىسھاقىيە سوپىلىقى يولى» نى كېڭەيتىشكەن، سوپىلىق «تەرتىپلىرى» نى تۈرگۈزۈشقان، «ئاق تاغلىق داستانلار»، «جىدەت» لەر، «ئاسىيى»لار، «دىندىن چىققان» لارنىڭ «ئەدىيى» نى بېرىشنى قانات يايدۇرغان.

2.دانىيال خوجا ۋە ئۇنىڭ «ئەڭ ئالىي ئۇلىما» لىرىنىڭ بىزنىڭ مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا ئۇزۇن ئوۋۇتىدە تارقاتقان، جارى قىلدۇرغان «دىنىي نۇقتىئىنەزەرلىرى»، «تەلىم»، «پرىنسىپ» لىرى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، ئىسلامىيەت چۈشەنچىلىرى (قۇرئان ۋە قۇرئان تەپسىرى) گە زىد، ھەتتا پۈتۈنلەي قارشى، يامان غەرەز، ئالدامچىلىق مەنبە قىلىنغان ئويدۇرمىلاردۇر. مەسىلەن: خوجىلار زامانىدا ئۆزىنى دانىيال خوجا «ئالىي ئۇلىما» سى - رىيازەتكار، يېتىشكەن سوپى، پىرى دانىيالنىڭ تىلى، ۋەكىلى، دوستى ھېسابلىغان يەكەن كاچۇڭلۇق خوجا جەڭگىزخان (جەڭگىزخان خوجا) تەرىپىدىن *1891*- يىلى يەكەندە يېزىپ قالدۇرۇلغان «تەربىيەتنامە» دە دانىيال خوجا توغرۇلۇق مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇلۇغ پىر ھەزرىتى دانىيال ۋەلىيگە، خوجا ئىسھاقى ۋەلىيۇللا نەسەبلىرىگە قول بەرمەي (مۇرىت بولماي) ئۆلگەن ھەرقانداق ئەھلى ئۈممەت دوزىخىدۇر. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ نەسلى، ۋەكىل بولغان بۇ> زات <لارغا بەيئەت قىلمىغان (بويسۇنمىغان پاكى بويۇن تاۋلىق قىلغان) ھەر قانداق كىشىنىڭ ئىككىلا ئالەملىك قارادۇر. پىرلار - مۇسۇلمان ئۈممەتلىرىنى> جەننەت<، > دوزاخ <قا >ئايرىغۇچى <لاردۇر. پىرلار> كەلىمەھۇللا <يەنى ئاللاھ بىلەن> سۆزلەشكۈچى <لەردۇر. پىرلار ئاللاھنىڭ تىلى، ئۆزى ۋە جامالىدۇر. پىرلار قىيامەت كۈنى بەندىلەرنى سوراق - سوئال قىلغۇچىلاردۇر... ئىنسان بەخت (جەننەت) كە ئېرىشىش ئۈچۈن پىرى دانىيالغا، پىرى ئىسھاقىيلەرگە قول بېرىش شەرتتۇر... مۆمىنلەر پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ھارام دۇنيا، ئازغۇن ئالەم ۋەسۋەسىلىرىدىن خالى تۇتۇپ، پۈتۈن مېھرىنى پىرى - ئۇلۇغلار ئىختىيارلىرىغا ئاتاشلىرى، ئۇلارنىڭ مۇبارەك> تەلىم <لىرىدىن ئايرىلماسلىقلىرى ۋاجىبدۇر...»

بۇ رىياكار سوپى ئاپتورنىڭ دانىيال ۋە دانىيال خوجىنى مەركەز قىلغان «ئىسھاقىيە» چى «پىر» لارغا بەرگەن تەرىپ - تەسۋىرى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇنۇ تەلىمى بىلەن پۈتۈنلەي زىتتۇر. يەنى: «بارچە مەدھىيە ئاللاھقىلا خاستۇر، ئاللاھنى مەدھىيەلەيمىز، ئاللاھتىن مەدەت تىلەيمىز. ئاللاھ ھىدايەت قىلغان ئادەمنى ئازدۇرغىلى بولمايدۇ، ئاللاھ ئازدۇرغان ئادەمنى ھىدايەت قىلغىلى بولمايدۇ. شۇڭا گۇۋاھلىق بېرىمەنكى: يالغۇز بىر ئاللاھتىن باشقا ئىلاھ يوقتۇر. ئاللاھنىڭ شېرىكى يوقتۇر... مۇھەممەد ئاللاھنىڭ بەندىسى ۋە ئەلچىسىدۇر...» («مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام تەرجىمھالى» *443*- بەت) دېگەن تەلىمى بىلەن پۈتۈنلەي زىتتۇر. بۇ خىل «تەربىيەتنامە» نىڭ ئاپتورلىرى بىلەن دانىيال خوجىچىلارنىڭ يېتەكچىلىرى ئەمەلىيەتتە مۇقەددەس «قۇرئان كەرىم» چۈشەنچىسىگە، ئىسلام يولى، ئىسلام ئەقىدىسىگە خىلاپ يول تۇتقان، يەنى تارىختا ئىسلام دىنىنى ئۆز مەقسەتلىرى يولىدا خالىغانچە خاتا بۇرمىلاپ پايدىلانغان، ھەتتا دىنىنى زالىملارنىڭ، ئاتىتى ئىسلام (ئىسلامغا قارشى) كۈچلەرنىڭ مۇسۇلمانلارنى قىرىش، چېپىش، بۇلاش، ئېزىش، خورلاش، ۋەتىنىدىن ئايرىپ تاشلاشتەك تارىخىي جىنايەتلىرى ئۈچۈن يوپۇق - «قىسمەت»، «تەقدىر»، «پەتۋاسى» سۈپىتىدە پايدىلىنىدىغان قورالىغا ئايلاندۇرۇپ بەرگەن ۋە تارىختا خەلقىمىزنىڭ، شىنجاڭنىڭ تەقدىرىنى بۇزغان ئاسىيلار تۈركۈمىگە تەۋە لەنەتكار «زات» لاردۇر. ئۇلارغا «ئەگەشكەن»، «ئېتىقاد قىلغان»، «مۇرىت»، «ياران» بولغان بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىز بولسا، پەقەت تارىختا ئىز قالدۇرۇپ كەتكەن مەنبەسىز ئېتىقادچىلار ياكى جاھالەتنى، نادانلىقنى ئېتىقاد مەنبەسى قىلغان، «خۇدايى قول» چىلىققا ئادەتلەنگەن، گۆدەكلەرچە ئىشىنىۋېرىشكە ئۆگەتىلگەن جاھالەت قۇربانلىرىدۇر. بۇ - تارىخىمىزنىڭ سەلبىي تەرىپىدۇر.

بۇرھانىدىن خوجا ھەققىدە

خۇدادىن كەلسە كەلسۇن،
خوجىلاردىن كەلمىسۇن.

18-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شىنجاڭنىڭ جۇملىدىن قەشقەرىيە خەلقىنىڭ دىنىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي ئىشلىرى تارىخىدا ئۇنتۇلغۇسىز سەلبىي قىلمىشلىرى بىلەن نام قالدۇرۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن مەشھۇر سىياسىي ئىشانلاردىن بىرى - ئاپپاق خوجىنىڭ پەر نەۋرىسى، ئاپپاق خوجا مۇرىتلىرىنىڭ كېيىنكى چاغلاردىكى «پىر»، «ئۇستاز» لىرىدىن بىرى، تارىخىي خائىن بۇرھانىدىن خوجىدۇر.

«تەزكىرە پىر ياران» دا كۆرسىتىلىشىچە، بۇرھانىدىن خوجا مىلادى ***1711***- يىلى قەشقەردە ئاپپاق خوجىنىڭ نەۋرىسى (خوجا يەھيانىڭ ئوغلى) خوجا ئەھمەت ئىشان (ئاپپاق خوجا سوپىلىرى بۇ كىشىنى كېيىنكى چاغلارغىچە «ئالىي خوجام»، «پادىشاھ خوجام»، «ئۇلۇغ خوجام» دېگەن ناملار بىلەن ئاتاپ، قەدىرلەپ كەلگەن - ئا) ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ***1761***- يىلى ئەتىيازدا ***50*** يېشىدا، ئۆزى خىزمىتىدە بولغان مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قانخور قوماندانى جاۋخۇي تەرىپىدىن كورلىدا بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈلۈپ، بېشى بېيجىڭغا - چيەنلۇڭ خان ھۇزۇرىغا ئەۋەتىپ بېرىلگەن. پەرزەنت، تۇغقانلىرىدىن ئون نەچچە كىشى بېيجىڭغا ئېلىپ كېتىلىپ نەزەربەنتتە تۇتۇلغان.

بۇرھانىدىن خوجا ھەققىدىكى بەزى ساختا، ئويدۇرما تەرىپلەر توغرىسىدا

«داستارىيە» سوپىلىرىنىڭ تارىختا ئۆتكەن بىر قىسىم مۇئەللىپلىرى ئۆز زامانلىرىدا ئاپپاق خوجا بىلەن بۇرھانىدىن خوجا ۋە ئۇلارنىڭ بەزىبىر «كارامەت» لىك «ئەۋلىيا» شېرىكلىرى توغرىسىدا بىزنىڭ بىر قىسىم ئازغۇن، گول ئەجدادلىرىمىزغا دەستۇر قىلىپ، ئاجايىپ - غارايىپ ساختا ئويدۇرما تەرىپلەرنى يېزىپ قالدۇرۇشۇپ ئالەمدىن كېتىشكەن ئىكەنلەر. مەسىلەن: «بورقۇم ئەۋلىيا» دېگەن قولىيازما خاتىرىنىڭ «خوجا بۇرھانىدىن شاھ» دېگەن قىسمىدا، شاھ نەزەر خاراباتى ئىسىملىك بىر مۇئەللىپنىڭ بۇرھانىدىن خوجا ھەققىدىكى تەرىپى مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «... بۇرھانىدىن باھادىر شاھ خوجام ھەزرىتى خوجام رەسۇلۇللا (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام) نىڭ نەسلى - نەسەبلىرىدىندۇر. ئەھلىي مۇسۇلمانلارنىڭ پىر- ئۇستازىدۇر. پاك، بىغۇبار ۋەلىيسىدۇر (يەرلىك ئەۋلىياسىدۇر- ئا) ۋە جەننەتكە ئايرىغۇچىدۇر... بىرەر مۇسۇلمان پەيغەمبەرگە ئىمان كەلتۈرۈپ، ئىسلامنىڭ پۈتۈن ئەقىدىلىرىنى ئادا قىلغان تەقدىردىمۇ، ئەگەر بۇ ئۇلۇغ زاتقا ئەگەشمىسە، ئىشەنمىسە، شەك كەلتۈرسە گۇناھكار بولغاي. پىرسىز يۈرگۈچىلەر - دىنىدىن ئېزىپ يۈرگەنلەردۇر... بۇ زات - غازاتىل ئىسلام يولىدا (ئىسلام ئىچىش ئۇرۇشلىرىدا - ئا) يا ئۆلۈش، يا ئۆلتۈرۈش يولىدىن يانمايدىغان كۈچتۈڭگۈز زاتتۇر...»

«ئۇلۇغلارنىڭ نەپەس مۇبارەكلىرى توغرىسىدا» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر كونا پارچە سوپىلىق رىۋايەتلىرى توپلىمىدا بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئەينى زامانلاردا ئۆز مۇرىت - جامائىتىگە بايان قىلىپ ئۆتكەن ۋەز - نەسىھەتلىرىنىڭ بىر قىسمى مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

« پىرلەرنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتكەن، قارغىش ئالغان، پىرنى ئۇنتۇغان، پىرسىز يۈرگەن كىشىلەر ناپاكلاردۇر. ئۇلارنىڭ ھەر خىل تۈركۈملىرى بەرھەق دوزاققا مەھكۇمدۇر.... يەنى ھاياتلىق ئۆمرىدە خۇدايى قۇلچىلىقىنى نىسابىغا يەتكۈزەلمىگەنلەر (تولۇق قىلالمىغانلار - ئا) دىنسىزلار، ھايات ۋاقتىدا مەزلۇملارغا زوراۋانلىق قىلغانلار، دىنغا، ۋەتەنگە، ئىگىسىگە ئاسىيلىق قىلغانلار، نەسلىنى ساتقانلار، گۇناھنى يۇيالمىغانلار،

جىنسىي گۇناھ قىلغانلار، رەھىمسىز جازانخورلار، ئوغرىلار، خىيانەتچىلەر، ئەيش - ئىشرەتچىلەر، زالىم ئەمەلدارلار، لۈكچەكلەر، قەھرى غەزەپلىكلەر، خۇنخورلار، تۆزكورلا، تۆھمەتخور، پىتنە ۋە ناھەق غەۋغا قىلغانلار، ئادالەتسىز، ئىنساپسىز، ھاياسىزلار قاتارىدىكى بىتەھقىق دوزىخلەردۇر...»، «... بىز ئىسلامغا ۋەكىللىك قىلىمىز، ئىسلامنىڭ ئۆرنىكىمىز، مۇسۇلمانلار مۇسۇلمانچىلىقتا بىزنى ئۈلگە تىكلىشى، بىزنى ئەگىشىش، بىزدىن نەمۇنە ئورنىدا بىلىم - تەلىم ئېلىشى قەرز ۋە پەرزدۇر...»

پاھ، بۇ نېمىدېگەن ھەشەمەتلىك، ھەيۋەتلىك ۋە نېمىدېگەن سىرلىق، خاسىيەتلىك نۇقتىئىنەزەر - ھە !

تارىختا پاك دىل مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزغا، يۇرتىمىزغا ۋە تەقدىرىمىزگە تۈگمەس - پۈتمەس ئازاب - ئوقۇبەت، خار - زارلىق، قاراڭغۇلۇق، ئىسلامغا نۇقسان، ھاقارەت، ئەلگە دەر - ئەلەم، جاھالەت قۇللۇقىدىن باشقا ھېچقانداق تۆھپىسى بولمىغان، ئىسلام دىن ئاسىيسى، تارىخىي خائىن، خۇنخور بىر ئىنساننى بۇ خىل پەردازلاش، بوياپ كۆرسىتىش، ئىسلام دىن ئېتىقاد ئۇقۇمىدىن ئالغاندا، ياراتقان ئاللاھقا شەك كەلتۈرۈش - خۇدادىن خۇدالىق، پەيغەمبىرىمىزدىن پەيغەمبەرلىك تالاشقۇچى ئەھلىي دوزىخلەرگە ياندىشىش دېگەنلىكتۇر. قارا يۈزلۈك، خۇشامەتنى ئېتىقاد مەنبەسى قىلغانلىقتۇر. ئاللاھ بۇ خىل يامان مۇئەللىپلەرنىڭ ھەم ئۇلارنىڭ ئۇلۇغلىرىنىڭ («بېھىشكە بېلەت، دوزاخقا دوزاخ خېتى كېسىمىز» دېگۈچى نايىسەنت «ناتىق» دىن ساختىيەزلىرى ھەم ئالدامچى مەلئۇنلارنىڭ - ئا) ياتقان جايىنى تاقيامەتكىچە دوزاخنىڭ تۆرىدە، ئەلەم بوسۇغىسىدا، تۆرقىنى دەل شۇلار ئۆزىنىڭ قولىدىكى قەلەملىرىدەك دائىم بېشىنى تۆۋەن، يۈزىنى قارىلىق ئىسكەتىدە ساقلىغاي. («... مۇئەللىپ خائىن بولسا، خائىننىڭ مۇئەللىپىدۇر...» «تەزكىرە پىر ياران» دىن)

بىز تارىختىكى بۇرھانىدىن خوجا مۇئەللىپلىرىنىڭ ھازىرقى زامان رەقىبلىرى سۈپىتىدە ئۇلارنىڭ يۇقىرىقى تەرىپلىرىگە ئۆزىمىزنىڭ مۇنۇ زىد، توغرا تەرىپىمىزنى ھەم قوشۇپ قويۇشنى راۋا كۆرىمىز: ئاپئاق خوجا ھەم بۇرھانىدىن خوجا قاتارلىق «زات» لارنى ھېلىھەم سېغىنىپ، «پولى» دا مېڭىپ، ئالدىنىپ ئۇتتۇۋاتقان بەزىبىر مۇھتەرەم يارانلىرىمىزنىڭ بۇ تەرىپىمىزنىمۇ ئوقۇپ، ئويلاپ كۆرۈشنى ئۈمىد قىلىمىز.

بىزنىڭ تەرىپىمىز :تارىختا ئۆتكەن بۇرھانىدىن خوجا ۋە ئاپئاق خوجا ۋە ئۇلارنىڭ سىپتىلىغا، زالىم، قانخور شېرىكلىرى بىزدىكى ئۆمۈرلىرىدە زۇلۇمنى كەسىپي ئادەت قىلىپ، بۇزغۇنچىلىقنى دوست تۇتۇپ، ئالەمدىن ئۆتكەن لەنەتگەردى - ھايات رەقىبلىرىدۇر. ئۇلار خۇددى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» دېگەن ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن نائەھلىي زالىملار تەركىبىگە مەنسۇپ قارا نىيەت «مۇسۇلمان» لاردۇر. بۇزغۇنچىلىق قىلىش ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە يوشۇرۇنغان. خەلق پەرىشان بولسا، ئۇلار شۇنچە خۇشال، خاتىرجەم بولغان، ئۇلارنىڭ دەستىدىن ئاۋات جايلار ۋەيرانىغا ئايلانغان. كەپتەرنىڭ كۆۋىكى ھوقۇشنىڭ ئۇۋىسىغا ئايلانغان. ئۇلارنىڭ ئۆيىگە مەسجىتنىڭ پەشتىخى قويۇلغان، بېشىغا مېھرابنىڭ ئەگمىسى كىيدۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئۇلار پەنىلا تولا چاغلىرىدا قان تۆكۈشنى بىرىنچى ساناپ تۇرغان. شۇڭا ئۇلار بار يەردە جېنى بارلىكى ئىنسان ئۆلۈمدىن دەككە - دۈككىدە ياشىغان. ئامما ياقتۇرغان نەرسە، ئۇلارغا يارىماس نەرسە بولۇپ كۆرۈنگەن. ئۇلارغا كۆپ خىزمەت قىلغان، ساداقەتمەن بولغان كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئالدىدا بىرەر قېتىملىق يېڭىلىش بىلەنلا تۆگىشىپ كەتكەن. ئاز - پاز سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەن كىشىلەرنىڭ ھەممە نەتىجە، تۆھپىلىرى ئۇلارنىڭ ئالدىدا تولۇق يوققا چىقىرىلىپ، بىر تىيىنگە ئەرزىمەس نەرسىگە ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن. ئۇلارنىڭ چاغلىرىدا ئابى ھايات (ھاياتلىق سۈيى) نى زەھەر دېسە، راست دېمىگەن كىشى گۇناھكار، قۇياشنىڭ نۇرىنى قاراڭغۇ دېسە، راست دېمىگەن كىشى ئەيىبكار بولۇپ تۇرغان. ئۇلارغا پايدىلىق ئىشلار بولسا، ھەر بىر تامچىسى بىر دەريادەك ھۆرمەتلەنگەن. بىرەر زەررىچىسىمۇ مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاق قولىدىكى قىممەتلىك

ھېسابلانغان. خالايىقنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن مال - مۈلكى بىر تىيىنگە ئەرزىمەس نەرسە دەپ قارالغان. ئەزىز جېنىنى خەلققە، ۋەتەنگە پىدا قىلغان كىشى بىر چۈشەنچە ئېتىبار كۆرمىگەن. راست سۆزلىگەن كىشىنىڭ جېنى خەتەرلىك، ياخشىلىققا، ئادالەتكە باشلىغان ئادەمگە ئۆلۈم خەۋپى كېلىپ تۇرغان. ھەقىقەت ناھەقچىلىك دەپ قارالغان. ئەقىللىقلار نادان ھېسابلانغان. زالىملار خەلققە ئۆچمەنلىك ساقلاپ، ئۆز ئۆچمەنلىكىنى كۆڭۈللىرىنىڭ بىر خەزىنىسى، خۇشاللىقى دەپ بىلىشكەن. ئادەم ئۆلتۈرۈشكە جانلىرىنى پىدا قىلىشقان. ئەلنىڭ جان ۋە مېلىنى ئوۋلاش ئۇلارنىڭ ھۇزۇرى ۋە مۇرادى دەپ بىلىشكەنلەردۇر. بىز بۇ تەرىپلىرىمىزنى تۆۋەندىكى تارىخىي پاكىتلىرىمىز بىلەن ئاساسلاپ ئۆتىمىز:

1. بۇرھانىدىن خوجىنىڭ سىياسىي تارىخىي توغرىسىدا

ملادى ***1739***- يىلى جۇڭغارىيە (ھازىرقى شىمالىي شىنجاڭ) نىڭ بەزى جايلىرىدا جۇڭغار خانلىقى بىلەن مانجۇ قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدا جۇڭغارىيىنى يەنى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، پۈتۈن شىنجاڭنى تالىشىپ قاتتىق ئۇرۇشلار باشلىنىپ، جۇڭغار خانى سويۇن رابدان بەزى جايلارنى مانجۇلارغا تارتتۇرۇپ قويىدۇ. بارا - بارا ئاجىزلىشىپ كېتىدۇ. قەشقەرىيەگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تازا قاتتىق يۈرگۈزەلمەيدىغان پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالىدۇ. ***1750*** يىللىرىغىچە بولغان ئون نەچچە يىل ئارىلىقىدا دانىيال خوجا ئەۋلادلىرىدىن بىر نەچچىسى دانىيال خوجىنىڭ ئوغلى ياقۇپ خوجا (جاھان خوجا) باشچىلىقىغا بىرىكىپ قەشقەرىيىدە جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىقىنى تۈگىتىپ، مىللىي خانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرىدۇ. ***1752***- يىلى جۇڭغارلار ئارىسىدا ھوقۇق تالىشىش تۈپەيلىدىن ئىككى چوڭ گورۇھ يەنى موڭغۇللارنىڭ تۇرغۇت قەبىلىسىدىن داۋاچ گورۇھى، چۇراس قەبىلىسىدىن ئامور سانا گورۇھى پەيدا بولۇپ، داۋاچتىن يېڭىلىپ قاچقان ئامورسانا مانجۇ پادىشاھلىقى تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن داۋاچنى يوقىتىدۇ. مانجۇ قوماندانى جاۋخۇي ***100*** مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن جۇڭغارىيىنى تولۇق ئىگىلەپ، ئامورسانانى جۇڭغارىيىگە قورچاق «خان» قىلىپ تىكلەيدۇ. مانجۇلار ئامورسانانىڭ ماسلىشىشى، كۈچ چىقىرىشى بىلەن قەشقەرىيىنى ئىشغال قىلىش پەيتىگە چۈشىدۇ. جاھان خوجا قەشقەرىيىنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش، گېزى كەلگەندە جۇڭغارلارنىڭ بارلىق تەسىرىنى قەشقەرىيىدىن تولۇق تازىلاپ چىقىرىش، سەئىدىيە خانلىقى زېمىنىنىڭ ئەسلى پۈتۈنلۈكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تەييارلىقىغا كىرىشىپ كېتىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان قوماندان جاۋخۇي ئامورسانانىڭ قولتۇقىغا كىرىپ ئالغان بىر قىسىم «ئاق تاغلىق» خوجىلاردىن قەشقەرىيىنى «قارا تاغلىق» خوجىلاردىن تارتىۋېلىشىنىڭ مەسلىھىتىنى سورايدۇ. «.... جاۋخۇي جاڭجۈن قەشقەرىيىگە ئەسكەر ماڭدۇرۇش پىلانىنى تۈزۈۋاتقاندا، ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن ئۆز ۋاقتىدا جۇڭغارلار ئاقسۇدا <قىلىپ ئىشلەتكەن ئابدۇۋاھاپ خوجا، ئۈچتۇرپانغا> ۋالىي <قىلىپ ئىشلەتكەن> ھاكىم خوجىس خوجىلار مەسلىھەت كۆرسىتىپ: بىر ئىش بار، ئۇنىڭ بىلەن ئۇ يەرلەرنى ئالغىلى ئاساندۇر؛ ئىلىدا خوجا ئەھمەتنىڭ ئىككى ئوغلى بار ئەردىكى، ھەممىلىرىنىڭ پېشۋالىرىدۇر. ئەلپيوسوس (ئالاھازەل دېمەكچى - ئا) قەشقەرىيە خەلقىنىڭ خوجىلىرىدۇر. ئەگەر چىن لەشكەرلىرى بىرلە ياكى قالماق لەشكەرلىرى بۇ ئىككى خوجىدىن بىرىلا قېتىلىپ لەشكەر بېشى بولۇپ بارسا، ئۇلار تەرەپلەردە ئىلى ئىچرە تۇرغان خوجىلار خان بولدى دەپ شۆھرەت بېرىلسە، سۆز تارقىتىلسا تامام ئاق داستارلار (ئاپاق خوجىچى «ئاق تاغلىق» لار - ئا) بىجەڭ (جەڭ قىلمايلا - ئا)، بىجەدەل (جېدەل چىقارمايلا - ئا) بۇلارنىڭ ئىتائەتلىرىگە كىرەرلەر. شەھەرلەر (قەشقەرىيىدىكى شەھەرلەر - ئا) مۇسەخخەر بولغاندىن كېيىن (ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن - ئا) بۇ خوجىلارنىڭ تۇرار - تۇرماسلىقىنى خان تۇرەم بىلۇرلەر ... دېدىلەر») «تارىخىي نادىرىيە» دىن). جاۋخۇي مۇشۇ

مەسلىھەتكە بىنائەن ئىلىدا ئامۇرسانا ئادەملىرى قولىدا گۆرە ئورنىدا تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان بۇرھانىدىن خوجىنى گۆرەدىن «ئازاد» قىلىپ، ئىلى تەرەپلەردىن قەشقەرىيىنى بېسىپ ئېلىشقا ئەۋەتىدىغان مانجۇ - موڭغۇل (جاۋخۇي، ئامۇرسانا) قىسىملىرىنىڭ «سەردارى» يەرلىك «قوماندانى» قىلىپ تەيىنلەيدۇ. دانىيال خوجا ھاكىمىيەت تۇتقان چاغلاردا قەشقەر، قاغىلىق، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كوچا، سايرام (باي)، مەكىت قاتارلىق جايلاردىن قېچىپ ئىلى - جۇڭغار خانلىقى پاناھلىقىغا كېلىۋاتقان 90 «ئاق تاغلىق» خوجا، بەگلەرنىمۇ بۇرھانىدىن خوجا بايرىقى ئاستىغا جەم قىلىپ بېرىدۇ. بۇ خوجا، بەگلەر مانجۇ قىسىملىرى تەرىپىدىن كەلگۈسىدە تۆھپىسىگە قاراپ بېرىلمەكچى بولغان قەشقەرىيە يۇرتلىرىنىڭ ئەمەل، مەنپەئەتلىرى تەماسى بىلەن بەند بولۇشۇپ، مانجۇلاردىن ھېچقانداق نەرسىنى يوشۇرمايدىغان، ئەستايىدىل خىزمەت كۆرسىتىدىغان ساداقەتمەنلەردىن بولۇپ كېتىشكە ئالدىرىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ 1754- يىلى كۈزدە بۇرھانىدىن خوجا باشلاپ كېلىۋاتقان مانجۇ قوشۇنلىرى ئۇش (ئۇچتۇرپان) غا ھۇجۇم قىلىدۇ. جاھان خوجا ئۆز قىسىملىرى بىلەن ئۇچتۇرپان شەھىرىگە بېكىنىپ ئېلىپ، ئۇلارنى شەھەرگە زادىلا يولاتمايدۇ ھەم خوجا بۇرھانىدىنگە خەت چىقىرىپ، ئۇنىڭ مانجۇلاردىن قول ئۈزۈپ قەشقەرىيىگە، ئۆز يېنىغا قايتىپ كېلىشىنى ئۆتۈنىدۇ. خەتتە مۇنداق دېيىلگەن:

«...بىزلەر بولساق، ئەۋلادى پەيغەمبەردۇرمىز. بىزلەرگە ئەھلى كۇپپارنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ قېنىنى تۆكمەك جايىز ئەمەستۇر. باباڭىز ھەزرىتى ئاپئاقمۇ دۇنيادىن ناشايان ئىشلارنى قىلىپ ئۆتتى. بۇ يۇرتقا قالماقلارنى باشلاپ كېلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ قانلىرىنى تۆكۈپ، مۇسۇلمانلارغا ھېچبىر كاپىر سالمىغان زۇلۇملارنى سالدى. ئاقىۋەت خودانىڭ قەھرى غەزىپىگە دۇچار بولۇپ دۇنيادىن كەتتى. تا ھازىرغىچە خەلق نەپرەت قىلماقتا. ھازىر سىز ھەم باباڭىزنىڭ ماڭغان يولىغا مىراسخور بولۇپ ماڭدىڭىز. مۇسۇلمانلار ئۈستىگە كاپىرلارنى باشلاپ كەلدىڭىز، ئالەم خەلقىدىن ئۇيالمىدىڭىز، خۇدادىن قورقمىدىڭىز، ھېلىھەم بولسا، پۇرسەت باردۇر. كاپىرلاردىن يۈز ئۆرۈپ قايتىپ كەلسىڭىز، بىز ئاكا، سىز ئۇكا، ئەگەر مۇشۇ سۆزىمىزنى قوبۇل قىلسىڭىز مانا تەخت - سەلتەنەت. بىز تەخت - سەلتەنەتنى سىزگە تاپشۇرۇپ، سىزگە مۇبارەك بادلىق قىلۇرمىز. بىز بىر بۇلۇڭدا جانابى ھەقنىڭ ئىبادىتىنى قىلىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزۈشلە رازىمىز. مېنىڭ يېشىم 70 تىن ئاشتى. ئەگەر شەيتاننىڭ ئۇقتىسىدىن ئاجرىماي شەققىلىق بىلەن تۇرسىڭىز، ئۇرۇشىمەن دېسىڭىز، بۇمۇ ئۆزىڭىزنىڭ ئىختىيارىدۇر، بىزمۇ تەييار. ئەر كىشىنى ئاللاھ تائالا جەڭ ئۈچۈن ياراتقان...» (بۇ خەت قەشقەر «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى» دىن كۆچۈرۈلدى.)

بۇرھانىدىن خوجا جاھان خوجىنىڭ بۇ خېتىنى قەتئىي رەت قىلىدۇ: جاھان خوجىنى ھەم ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنى قويۇ بوغۇزلىغاندەك بوغۇزلايدىغانلىقىنى، قىلچە رەھىم قىلمايدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ ۋە بۇ خەتكە جاۋابەن مۇنۇ خەتنى يازىدۇ

:«... بۇ ياركەندا ئىسھاقىيلىرى خىيالى خام بىرلەن بۇ يەرگە تەشرىپ ئەيلەپتۇرلەر، ئۆزلىرىنىڭ ئىستىداتىنى بىلمەيدۇرلەر. ئامۇرسانا تۆرە خاقانى چىن قېشىغا بېرىپ خىتايدىن (مانجۇ خانلىقىنى دېمەكچى - ئا) لەشكەر كەلتۈرۈپ ئىلى ئۆزرە تۆرە بولۇپ تەخت - سەلتەنەتتە ئولتۇردىلەر. داباچىنى تۇتۇپ سالائەغلال بىرلەن نەزەر بەند ئېتىپ، خاقانى چىنغا ئىبەردىلەر. ئىلە ئىچرە جابەجا (تەقمۇ - تەق، جايى - جايىدا، دەخلىسىز، خاتىرجەم دېمەكچى - ئا) بولۇپ نىزام تاپتىلەر. بۇرۇنقى ئالتە ئايلىقچىلىك كەڭ قالماقلار يۇرتى ھەممىسى سەرەمجان تېپىپ بەر قارار بولدى. (مانجۇلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ تىنجىتىلدى دېمەكچە - ئا) خىتاي لەشكەرلىرى مۇھەييادۇر (تەڭداشسىز غالىبتۇر دېمەكچى - ئا). خاقانى چىن باشلىغان ئامۇرسانا ئۇ يۇرتلارنىڭ تەخت - سەلتەنەتىنى (قەشقەرىيىنىڭ

ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى دېمەكچى - ئا) ۋە خوجىلىقىنى بىزلەرگە ئىلپات ئەيلىدى. ئىسھاقىيە خوجىلىرىنى بۇ يۇرتلاردىن پاراكەندە ئەيلەپ، ئەدەپلەپ، ئىلى ئۆزرە چىقىرۇر بولدىلەر... ئەندى سىلەر خاقانى چىنغا ئامورسانانى يارلىقى بىرلەن بۇ يۇرتلارنى قويۇپ بېرىپ (بىزگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، تەسلىم بولۇپ دېمەكچى - ئا) ئىلىغا چىقىپ ئامبال، جېسەكلەردىن (ھۆكۈم چىقارغۇچى، ھوقۇقدار ھەربىيلەردىن دېمەكچى - ئا) ئۆلۈم گۇناھلىرىنى تىلىسۇن. يوق ئېرسە ھالا بىزنىڭ دان جىن جېسەك بىر مىڭ قالماق لەشكىرى بىرلەن كەلدى. تۇرۇمتاي دارىن تۆت يۈز خىتاي لەشكىرى بىرلەن ئەلچى ئورنىدا كەلدى. بەش مىڭ تاغلىق چېرىك كەلدى. يەنە تۆت مىڭ قالماق لەشكىرى ئاقسۇغا ئاتلاندى. خاقانى چىن ئامورسانانىڭ يارلىقى بىرلەن بۇ لەشكەرلەرنى جەم ئەيلەپ، بۇ خوجىلارنىڭ ئانىسىنىڭ قورسىقىدىكىلىرىگىچە قويەك بوغۇزلاپ قەتلە ئەيلەمىزدۇر. بۇ سۆزدە خىلاپلىق قىلساق (بۇ سۆزدە تۇرمىساق دېمەكچى - ئا) خاقانى چىن ئامورسانانىڭ قولىدا غەزەپكە قالغۇمىزدۇر» «...تارىخىي نادىرىيە» دىن)

(بۇ خەتنىڭ مۇئەللىپى يەنى بۇرھانىدىن خوجىنىڭ مىرزىسى بۇ خېتىدە شۇ ۋاقىتتا جۇڭغارىيىنى بېسىپ ئالغان مانجۇ قوماندانى جاۋخۇينى «خاقانى چىن»، جۇڭغارىيىدە مانجۇلار قولىدىكى ھاكىمىيەتنى «ئامورسانا» دەپ ئاتىغان ۋە شۇنداق تەرىپلىگەن - ئا.)

بۇرھانىدىن خوجا بۇ قېتىمقى ئۇچرىشىشتا جاھان خوجىنىڭ ئەلچىلىرىدىن توختى ئىشان، نىياز بەگ ئىشان، بەھرەم بەگ ئىشانلارنى ئەمەل ۋەدىسى بىلەن سېتىۋېلىپ، قورغاننى ئىچىدىن پارچىلاشقا چارە ئىزدەيدۇ . »تارىخىي نادىرىيە» دە بۇ ھەقتە مۇنداق دېيىلگەن: «... ئەگەر سىزلەرنىڭ دالالىتىڭىزلار بىرلەن ئول تەرەپنىڭ لەشكەرلىرىدىن خاھى قىرغىز، خاھى يەرلىك (ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى - ئا) بىزنىڭ لەشكەرلەرگە قوشۇلۇپ يار بەرسىلەر (ياردەملەشسە دېمەكچى - ئا) خانغا، تۆرىگە خەت سۇنۇپ تامام ئەلنى سىلەرگە تاپشۇرايلى. بالىدىن بالىغا قالغۇدەك مەنسەپ بېرىپ بەگ قىلايلى...» دېمەك، بۇ قېتىمقى ئەلچىلىك ئۇچرىشىشدا جاھان خوجىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن يۇقىرىقى ئۈچ ئىشان ئەلچى خوجا بۇرھانىدىنگە نېسى ئەمەل ئۈچۈن سېتىلىپ خائىنلىق قىلمىشى بىلەن قايتىپ كېلىشىدۇ. بۇنى جاھان خوجا بىلمەيدۇ. ئاخىرى مەشھۇر ئۇچتۇرپان ئۇرۇشى باشلىنىدۇ. يۇقىرىقى ئۈچ ئىشاننىڭ خائىنلىقى بىلەن جاھان خوجا قوشۇنلىرى يېڭىلىپ قەشقەر تەرەپكە سۈرۈلىدۇ. خوجا بۇرھانىدىن باشلىغان مانجۇ قوشۇنلىرى ئاقسۇنى، كېيىنرەك قەشقەرنى ئىشغال قىلىدۇ. جاھان خوجا يەكەندىن كۆچ تويلاپ، جۇڭغارلارنى قەشقەرىيىدىن قوغلاپ چىقىرىشقا تەييارلىق قىلىۋاتقان مۇھىم پەيتتە، قەشقەردە «ئاق تاغلىق» خوجىلار خوجا جاھانغا قارشى چىقىپ يەنىلا خوجا بۇرھانىدىننىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىشىدۇ. لېكىن جاھان خوجىمۇ بۇرھانىدىن خوجا باشلىغان مانجۇ قىسىملىرى بىلەن ئەڭ ئاداققىچە ئېلىشىدۇ. يەكەن شەھىرى مانجۇ قىسىملىرى تەرىپىدىن قامال قىلىنىپ ئاھالىلەر ئاچارچىلىق، تۇرمۇش خارابچىلىقى كۆلىمىگە دۇچار بولغان ئېغىر ئەھۋال ئاستىدىلا جاھان خوجا ***500*** كىشىلىك بىر ئەترەت بىلەن قامالنى بۆسۈپ چىقىپ كورەشنى داۋاملاشتۇرۇش مەقسىتىدە يەكەندىن قارا قۇرۇم تاغ تىزمىلىرى ئارىسىدىكى قوشراپ، چۇپان رايونلىرىغا چېكىنىدۇ. مانجۇ قىسىملىرى قاتتىق قىرغىنچىلىق يولى بىلەن يەكەن شەھىرىنى بېسىپ ئالىدۇ. بۇرھانىدىن خوجا جاھان خوجىنى قوغلاپ تۇتۇش، جازالاش ۋە ئىسھاقىيچى «قارا تاغلىق» لارنىڭ ئەدىيىنى بېرىشنى ئۆزى بىۋاستە زىممىسىگە ئالىدۇ، ***2000*** كىشىلىك تاللانغان ئاتلىق قوشۇننى ئارقىسىغا سېلىپ، جاھان خوجىنى قوغلاپ يولغا چىقىدۇ. بۇ قېتىمقى قېچىش، قوغلاش ۋەقەسى توغرىسىدا» تارىخىي نادىرىيە» دە مۇنداق دېيىلگەن: « .... جاھان خوجىنى قوغلاپ ماڭغانلار سوبھى تاڭ مەھەلى بىلەن قاچقانلارغا يېتىشىپ ئالىدۇ...

ئەمما مۇھەببى خاندانلار (ھىمايىسىز زاتلار ـ ئا) سوغۇقتا تۈگۈلۈپ بەزىسى سۇغا غەرق بولۇپ، بەزىلىرى بالىلىرى بىلەن بولۇپ، بەزىلىرى قولىدا بالىسى بار ئەھلىي خانىشى بىرلەن ئاتقا مىنگەشكەن پېتىدە ۋە بەزىلىرى ئۇشبۇ تەرىقىلىق ھالەتتە دۈشمەنلەرنىڭ تۆت تەرەپتىن قورشاپ ئېلىشىغا دۇچار بولۇشتىلەر...» بۇرھانىدىن خوجا قىسمىلىرى قورشاپ ئالغاندا جاھان خوجىنىڭ خوتۇنى شەربىيە ئاغىچا شۇ قورشاۋ ئىچىدە تەۋەللۇق قىلىدۇ (تۇغىدۇ). زەرەپشان دەرياسىنىڭ چالا، ئېپىز مۇز تۇتقان ئېقىندىن ئۆتۈپ كېتىشكە مۇمكىن بولمىغان پەۋقۇلئاددە بىئەپ مۇھىت ئىچىدە جاھان خوجا: «قازايى ئاسمانغا چارە ئىزدىمەك ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەستۇر. سىزلەر قازايى مۇئەللەقتىن سۆز قىلىۋرسىزلەر، ئۇنىڭدىن قاچماق راۋادۇر. ئەمما قازايى مۇتلەقتىن قېچىپ قۇتۇلۇپ بولماس. ئاتگا تەسلىم ۋە رىزادىن ئۆزگە چارە يوق...» دەپ بىر قىسىم چوڭ خىزمەتچىلىرى بىلەن تەسلىم بولىدۇ. نامەرد، خۇنخور بۇرھانىدىن تەسلىم بولغان جاھان خوجا كىشىلىرىنى بىر ـ بىرلەپ باغلاپ، تۇمشۇق سارايى دېگەن يەرگە تۈپلاپ، جاھان خوجا باشلىق 17 كىشىدىن باشقا بارلىقىنى كېرەكسىز مۇردىغا ئايلاندۇرۇپ، يەنى بەزىلىرىنىڭ پۇت، قولىنى كېسىپ، بەزىلىرىنىڭ كۆزلىرىنى ئويۇپ ئېلىپ، بەزىلىرىنىڭ تىل، بۇرۇن، قۇلاقلىرىنى يۇلۇپ تاشلاپ ۋە بەزىلىرىنى ئاتقا قىلىپ يېچۈۋېتىپ، ھەتتا بەزىلىرىنىڭ ئاغزىدىن ياغ قۇيۇپ پىلىك سېلىپ ئوت يېقىپ، قارا چىراغ شەكلىگە ئەكېلىپ قىيناپ، يوق قىلىشقان. «... خوجا جاھان باشلىق 17 ۋەتەنپەرۋەنى (بۇنىڭ ئىچىدە جاھان خوجىنىڭ يېڭى تۇغۇتلۇق خوتۇنى بىلەن ئۈچ كۈنلۈك ئوغلىمۇ بار، ئەلۋەتتە ـ ئا) يەكەنگە ئەكېلىپ بىر قاراڭغۇ ئۆيگە سولاپ، ئىشىك ـ تۈڭلۈكلىرىنى ئېتىپ، كاكۇل بىلەن (سۇۋاي لېيى بىلەن) سۇۋاپ تۇنجۇقتۇرۇپ ئۆلتۈرۈشكەن» (قەشقەر «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى» دىن. شۇنداق قىلىپ مىلادى 1757 ـ يىلىنىڭ قىش ئايلىرىدا قەشقەرىيە جاھان خوجا ھاكىمىيىتى تەلتۆكۈس ئاغدۇرۇلۇپ، قەشقەرىيىدە بۇرھانىدىن خوجا ۋاستىچىلىق قىلىۋاتقان مانجۇ خاندانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتى تىكلىنىدۇ. بۇرھانىدىن خوجا ئۆز خىزمىتى بەدىلىگە قەشقەرىيىنىڭ «خان» لىق تەختىگە قويۇلىدۇ.

«...بۇرھانىدىن خوجا نام ئاپئاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن بىر كىشى ئەردى. ئاقسۇغا داخىل بولدى. ئاقسۇدىن ئۇچتۇرپانغا بېرىپ، تەسەررۇپ قىلدى. كاپىرلار (مانجۇ قوشۇنلىرىنى دېمەكچى ـ ئا) ئارقىلىرىچە بېرىپ قەشقەرنى ئالدى ۋە ئۇندىن ئۆتۈپ بېرىپ يەكەن، خوتەنلەرنى ئالدى. بۇ يەتتە شەھەر (بۇ يەردە خوتەن، قاغىلىق، يەكەن، قەشقەر، كوچا، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپانلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ ـ ئا) خاقانى چىنغا تابىئە ۋە مۇنتەسقات بولدىلەر...»« تارىخىي ھەمىدىيە» ئۇلانما 14 ـ بەتتىن.)

بۇرھانىدىن خوجا «ھاكىمىيەت» بېشىغا چىققاندىن كېيىن، قەشقەرىيىدە ئاپئاق خوجىنىڭ «ئىشقىيە» ياكى «داستار» سوپىلىق سۇلۇكى («ئاق تاغلىق» لارنى يولى) نى قايتىدىن «ھاكىمىيەت دىنى»، قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىن يولى قىلىپ بېكىتىپ، قايتىدىن جانلاندۇرۇپ، پۈتۈن قەشقەرىيە بويىچە «ئىسھاقىيچى قارا تاغلىق» لارنى رەھىمسىزلەرچە قىرغىن قىلىش، باستۇرۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇۋېتىدۇ.

مانجۇ خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى جۇڭغارىيە ۋە قەشقەرىيىدە بىردەك تىكلىنىپ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆز «ھاكىمىيىتى» نىڭ مانجۇلارغا تولۇق بېقىنىپ تۇرىدىغان «ھاكىمىيەت» ئىكەنلىكىگە چىدىماي، پۇشايمان قىلغان ئامۇرسانا 1757 ـ يىلى ئۆز خوجايىنى ـ مانجۇ ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىلىدا چوڭ ئىسيان كۆتۈرىدۇ. جۇڭغارىيىدىكى مانجۇ ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈپ، مانجۇ قىسىملىرىنى قوغلىۋېتىدۇ. بۇنىڭغا ئەگەشكەن بۇرھانىدىن خوجىمۇ 1758 ـ يىلى قەشقەرىيىدە مانجۇلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، بۇ تەۋەگە ئۆزى باشلاپ كەلگەن مانجۇ كۈچلىرىنى قىرغىن قىلىدۇ ۋە ئاخىرى ئۆز مۇرىت ـ يارانلىرى (ئاساسەن «ئاق تاغلىق» لار) دىن 100 مىڭ

كىشىلىك قوشۇن تۈزۈپ يەكەندە «باتۇرخان دۆلىتى» نى قۇرۇپ، قەشقەرىيەدە «داستارلار» ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈش غەرىزىدە ھەرىكەت قىلدى. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرى مانجۇ خانى چيەنلۇڭ خان قوماندان جاۋخۇيىنى **100** مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا ئەۋەتىپ، شۇ يىلى ئامورسانا ئىسيانىنى تارمار قىلدى. قەشقەرىيەگە - بۇرھانىدىن خوجا ئىسيانىنى باستۇرۇشقا قوشۇن ئەۋەتتى. بۇ قوشۇن ئەينى چاغلاردا بۇرھانىدىن خوجىدىن زەربە يەپ چيەنلۇڭ خان ھوزۇرىغا قەشقەرىيەدىن قېچىپ بېرىپ پاناھلىق تىلىگەن «قارا تاغلىق» يەتتە چوڭ خوجىنىڭ (قۇمۇللۇق يۈسۈپ خوجا، تۇرپانلىق ئىمىن خوجا، كۇچالىق ئۇداي خوجا، سايراملىق (بايلىق) سېيىت ئابدۇللا خوجا، ئۇچتۇرپانلىق خوجىس خوجا قاتارلىقلارنىڭ - ئا) ياردىمى بىلەن ***1760*** - يىلى بۇرھانىدىن خوجا «ھاكىمىيىتى» نى تەلتۆكۈس تارماق قىلدى. بۇ يەتتە خوجىغا كۆرسەتكەن خىزمىتى ۋە يۇرتىنىڭ بۇندىن كېيىنكى خىزمىتىنى ياخشى قىلىش بەدىلىگە «ۋاڭ» لىق، «گۇڭ» لۇق، «تەيجى» لىق، «بەيسى» لىك ئەمەل. ئۇنۋانلىرىنى بېرىدۇ. ھەمراھلىرى بىلەن بەدەخشانغا قېچىپ كەتكەن بۇرھانىدىن خوجىنى بولسا، بەدەخشان خانى مىرزاخاندىن سوراپ ئالغۇزۇپ، ***1761*** - يىلى ئەتىيازدا كورلىغا ئەكېلىپ بوغۇزلاپ ئۆلتۈرگۈزىدۇ. بېشىنى چيەنلۇڭ خانغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. «... ھەر كىمەرسكى ئەر ئۆمرىدە ھەر كىمەرسىگە قانداق، قانچىلىك تالايەت (زەخمە - زىيان، بەختسىزلىك - ئا) كەلتۈرگەن بولسا، ئاخىرى ئۆزىمۇ ئۇنىڭدىن ئېغىرراق تالايەت (زەخمە، بەختسىزلىك، ھالاكەت) بىلەن خاراب بولغاي...»، «... زالىم زالىمنىڭ، خائىن خائىننىڭ قولى بىلەن ھالاك بولغاي...»، «... ئەلقىساسۇل مىنەل ھەق» (كىشىنىڭ قىساسى كىشىدە قالماس - ئا)، «... خۇدا زالىمغا زاۋال بەرگۈچىدۇر» («بورقۇم ئەۋلىيا» دىن)

شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭدا شىنجاڭنى جۇڭغارىيە ۋە قەشقەرىيەگە بۆلۈپ **100** يىلغا يېقىن ئىدارە قىلىپ كەلگەن جۇڭغار ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلىشىدۇ. پۈتۈن شىنجاڭ تەلتۆكۈس مانجۇ خانلىقى قولىغا ئۆتىدۇ.

2.بۇرھانىدىن خوجا ۋە ئۇنىڭ بىر قىسىم «يېقىن ياران» لىرىنىڭ تارىختىكى بىزبىر قەبىھ قىلمىشلىرى توغرىسىدا

بۇرھانىدىن خوجا قەشقەرىيەدە «ھاكىمىيەت» نى قولغا ئېلىش جەريانىدا ۋە قولغا ئالغاندىن كېيىن، شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا ئىسلامنى پاكلاشتۇرۇش (ئەمەلىيەتتە سوپىزمنى ئاپئاق خوجا يولى بىلەن داۋاملاشتۇرۇش - ئا) «ئىسھاقىيە» چىلەر بىلەن «جەدىت» لەرنى يوقىتىش، ئەدىيىنى بېرىشنى ئالاھىدە مەسىلە (خىزمەت) قىلىپ تۇتىدۇ. ئاتالمىش مۇسۇلمانلىچىلىقنىڭ يېڭى «قائىدە» لىرىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ ئىجرا قىلىشقا باشلايدۇ. بۇ يېڭى قائىدىسى: مۇسۇلمانلارنى دائىم ئالەمدىن ئۆتكەن خوجا، ئىشان، سوپىلارنىڭ توپا - تۇپراق باشلىرىغا بېرىپ سەجدە، دۇئا قىلىپ، «ئۇلۇغ» مازارلارغا تاۋاپ قىلىپ تۇرۇشقا، رىياكارلىق بىلەن توختىماي ئىبادەت قىلىشقا، خانغا ئىلاھىيەتچىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا، تۇپراق بېشىغا چىقىپ تۇرلۇك غەيرىي مۇراسىملارنى ئۆتكۈزۈشكە، غايىبنى بىلىشكە، تەقدىرگە تەن بېرىشكە، پالغا ئىشىنىشكە، بېشارەت، ئالامەتلەرگە ئىشىنىشكە چاقىرىش ۋە كۆندۈرۈشتىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇ يېڭى «دىنىي قائىدە» نىڭ ئەڭ مۇتەۋەتتىر يېتەكچى «جامائەت» تۈركۈملىرىمۇ پەيدا قىلىنىدۇ. بۇلار ئەمەلىيەتتە بۇرھانىدىن خوجا ئوخرانكىلىرى (ژاندارما جاللاتلىرى - ئا) بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى: «خۇدا يولىدا» «دىن دۈشمەنلىرى» نى (ئاپئاق خوجىچىلار بىلەن بۇرھانىدىن خوجىچىلارنىڭ ئارقىسىدىن ئەگەشمىگەن، ئۇلارغا مۇرت بولمىغان بارلىق مۇسۇلمانلارنى - ئا) جازالاش، ياۋاشلىتىش، تۈۋا قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان. «تەزكىرە پىر ياران» دا رەھىمسىز مانجۇ قوشۇنلىرىغا تايانغان بۇ «جامائەت» توغرۇلۇق مۇنداق دېيىلگەن: «.... ئاقسۇلۇقلارنى ياركەند، خوتەن، قەشقەر،

قەشقەرلىقلەرنى ئاقسۇ، كۇچا، ئۇچتۇرپانغا، يەكەن، خوتەنلىكلەرنى قەشقەرگە قىستاپ، زورلاپ كۆچۈرۈپ ۋەيران قىلدىلەر... نارازى بولغۇچىلارنى قىرىپ، چېپىپ، قۇرۇتتىلەر... ئۇنىڭ زۇلمىنى قەلەم يېزىپ تۈگەتكىلى بولماس ئىدىلەر... كىشىلەرنىڭ يۇرتتىن يۇرتقا بېرىپ كېلىشىنى مەنئى قىلدىلەر...»، «... خوجا بۇرھانىدىن ھەزرەت سىياھەتگەرچىلىكتە غەزىپى زىيادە زات ئىدىلەر... خان يولى ساي لەڭگەر (قاغىلىق بىلەن گۇما ئارىلىقىدىكى ھازىرقى چولاق خارابىلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ ـ ئا) دېگەن جايغا بارغاندا، يۈز ئىسھاقىيە خوجىسىنى قوللىرىنىڭ بېغىشلىرىنى كېسىپ، چولاق قىلىپ قانغا بوياپ، چۆلدە كۆڭگە قاخلاپ، رەھىمسىز ھالسىرىتىپ ئۆلتۈردىلەر... شۇندىن كېيىن بۇ يەر< چولاق >دەپ ئاتالدىلەر... كوچا شەھىرىنى يەتتە قىلغاندا 1000 مۇسۇلمان رەقىبىنى تىغدىن ئۆتكۈزۈپ، باشلىرىنى تەنلىرىدىن جۇدا قىلدىلەر...»

«زەپەرنامە» نىڭ تەرجىمە نۇسخا 4ـ بېتىدە يەنە مۇنداق يېزىلغان: «شۇنداق رىۋايەتلەر قىلىندۇلەركىم، بۇرھانىدىن خوجا ئىلىدىكى ئامۇرسانا ـ مانجۇ تائىپىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ئىسھاقىيە خوجىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، پۈتۈن سەككىز شەھەر () خەلقىدىن ئامۇرسانانىڭ ھۆكمى دەپ، سەكسەن مىڭدىن ئارتۇق بىچارە پۇقرانى< سەنلەر يۈسۈپ خوجا، جاھان خوجىنىڭ يارەمچىلىرى >دەپ تۇتۇپ ناھەق ئۆلتۈرۈپ، مال ـ مۈلكىنى كۆيارلارغا بۇلاتقۇزۇپ ۋەيران قىلىۋەتتىلەر...» بەزى تارىخىي خاتىرىلەردە بۇرھانىدىن خوجا مانجۇ قىسىملىرىغا قارشى جەڭلەردە قۇربان بولغان قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ تېخى بالاغەت ئۆمرىگە كىرمىگەن گۇناھسىز ئەۋلاد، ۋارىسلىرىدىن (يېتىم ـ يېسىرلەر، تۇل خوتۇن ۋە ھەر خىل پاناھسىز بىچارىلەردىن ـ ئا) 12 مىڭدىن ئارتۇقنى بىر نەچچە قېتىم ئىلىغا تويلاپ ھەيدىتىپ، كۆپ قىسمىنىڭ پىيادىلىك، ئاچلىق، سوغۇق زەخمىتى بىلەن ئۇزۇن سەپەر ھالاھەتچىلىكىدە قىرىلىپ كېتىشلىرىگە سەۋەبكار بولغان. ئون مىڭدىن ئارتۇق «ئىسھاقىيە» چىنى يىغىپ، تۇتۇپ ئىلىغا سۈرگۈن قىلىۋەتكەنلىكى بايان قىلىنغان.

«...ئاپئاق خوجىنىڭ سەككىزىنچى بوۋىسى مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئۇستازى ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئەبەيدۇللا ئەخرارنىڭ ئۆز زامانىسىدا قولىغا كىرگۈزگەن دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى يەرلەرنى ھەيدەشتە قۇللارنى قوشقا قېتىپ داغ چىقارغان ... ئاپئاق خوجىنىڭ ئاتىسى مۇھەممەت يۈسۈپ خوجىمۇ يالغۇز قەشقەردىلا 42 جايدا مۈلۈك چوڭ باغ ئىگىلەپ، ھېسابسىز مال ـ دۇنيا تاپقان بولسا، ئاپئاق خوجىنىڭ بۇ يەر نەۋرىسى بۇرھانىدىننىڭ ئىگىلەپ ئالغان مۈلۈك چوڭ بېغىمۇ 31 گە يەتكەن..» («جۇڭغارلارنى تىنجىتىشنىڭ ئۇسۇل ـ تەدبىرلىرى» دېگەن خەنزۇچە ماتېرىيالدىن) «بىزگە دۇنيا كېرەك ئەمەس، ئىنسانىي مېھرىبانلىق كېرەك» دېگەندەك چىرايلىق سۆزلەر بىلەن ئۆزىنى پەردازلاپ كەلگەن بۇرھانىدىن خوجا ۋە شۇ خىل خوجىلار «خوجا» لىق قىلغان، «ھاكىمىيەت» تۇتقان چاغلار توغرىسىدا 18ـ ئەسىردە ياشاپ ئىجاد قىلغان ئۇيغۇر شائىرى مۇھەممەد سادىق قەشقىرى ئۆزىنىڭ «زەپەرنامە» داستانىدا مۇنۇلارنى يازغاندى:

بىراۋنىڭ كۆڭلىنى قىلسا جاراھەت،
تېپىپ جىسمى پاراغەت، روھىي راھەت.
ئەگەر يەتكۈزسە ئول مەزلۇمگە ئەزار،
بولۇبان ئول ئىشدىن خەندانە سەرشار.( )
بەھەرتۇر ئەتسە بىر ئاجىزنى رەنجۇر( )،
بولۇبان ئول ئىشدىن شادە مەسرۇر.( )
ئاناسى قىزى سارىغا () باقماي،

ئاتاسى ئوغلىنى ئىستەپ تاپالماي.
بىر - بىرىگە مۇھەببەت - مۇشەققەت() بۇرادەر،
بولالماي بىر - بىرىگە يارۇ - ياۋەر.( )
ھەم ئۆلپەت - دوستلىرى بىر - بىرىگە باقماي،
كۆرەرگە بىر - بىرىنى ۋاقىت تاپماي.
بىناكى بىر - بىرىنى كۆرسىلەر ھەم،
چۈشۈپ ھەر بىرىگە يۈز تۈمەن غەم.
بۇلار بىر - بىرىگە ھېچ ئىشەنمەي،
دېيىنكىم يەھلىگە ھېچ ئىنەلمەي.( )
خوتەن ئەھلى قاچىپان ياركەنگە،
كېتىپ ياركەن ئەھلى قەشقەرگە.
چىقىپان قەشقەرلىقلەر بۇخارا،
قاچىپان خالايىقلار كوھە، سەھرا( )،
بىرى ھەج سارىغا ئەيلەپ سەپەرنى،
بىرى كەشمىرگە ئەيلەپ مەقەرنى.( )
باھانە تاپسا ھەركىم ھەر سارىغا،
بۇ غۇربەتتىن تېپىپ ئەل يۈز - ھالاۋەت،
ھالاۋەت دېمەيىن يۈز مىڭ پاراغەت،
ياد ئەتمەي كۆڭلىگە يارۇ - ۋەتەننى.
نە يەركەن، نە قەشقەر، نە خوتەننى.
بولۇبان كۆڭلى ئۇ ۋەتەن قەيتىدىن ئەزار،
كى بۇ ئازارلىقتا يۈز تۈمەن شار.........

بۇ بابتۇر قىيامەتتىن ئالامەت،
ئالامەت دېمەيىن بۇدۇر قىيامەت......

مەشھۇر دىنىي ئۆلىما، تارىخچى، مەرىپەت تەرغىباتچىسى، ۋەتەنپەرۋەر ھۆرمەتلىك مەرھۇم شائىر ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىم بۇ خىل جاھالەتپەرەس «ئۆلۈغ» لارغا دارىتما قىلىپ، يېپىق تەگكۈزۈپ ئۆز زامانىسىدا مۇنۇ قۇرلارنى يازغاندى:

يۇقىرىلارنى ئالدايدۇ باخشى بىلەن داخانلار،
»سۈپ - كۈچ» قىلىپ يالغاندىن خەلق مالىنى ئالغانلار،
تۇسقۇنچى تەرققىغە مەدداھ، خوجا - ئىشانلار،
مازارغا قاداپ تۇغنى گوللايدۇ بۇ شەيتانلار...............

ئەل كۆرمىدى نۇرلۇق زامان ئۇلار قالاق دەۋرانىدا،

ھەسرەت بىلەن غۇربەتتە خەلق دەردمەن بولۇپ ھەيرانىدا،
يۇرتلار جاراب، تارقاق ماكان تۇرغان بۇ ئەل ۋەيرانىدا،
ئالۋان - ياساق، سانسىز چىقىل زالىمنىڭ پەرمانىدا،...............

قەدرى بىلمەس «زات» لىنىڭ قولىدىن ئىچكۈنچە مەي،
ئىت ياللاقىغا قۇيۇلغان قىمىزنىل قان ياخشىراق.
قەدرى بىلمەس ئادىمىنىڭ گۈل - چىمەنلىك باغىدىن،
دەشت - باياۋان كەڭ دالا، جاڭگالە - مەيدان ياخشىراق.
قەدرى بىلمەس كىبىرى مەغرۇرلۇق تەمەننا ئەھلىدىن،
بىر ۋاپادار ئىت بىلەن ئۆلپەتكە ھايۋان ياخشىراق.
شەخسىيەت، نەپسانىيەتلىك «ئىلىم بىلگەن» زاتلىدىن،
بولسا كەمتەركىبىرسىز ئەخلاقتا نادان ياخشىراق..........

كىم قورساقنىڭ بەندىسى يۇرسە ھاياتى قارنى توق،
قوي گۆشى بىرلە ئىشەكنىڭ گۆشىن ئىشتىشقا پەرقى يوق.
قاغىلارغا ئۈچىرسا ئالتۇن تاۋاقتا قەنت - گېزەك،
پەرقى يوقتۇر قاغىلارغا قىغدا تۇرغان تۆك تېزەك.

ۋەلىخان خوجا توغرىسىدا

جاھالەت ئەھلى بىلەن قىلما سۆھبەت،
يېتەر ھەر دەم بۇ ئىشتىن جانغا زەخمەت.

(ناسىر خىسراۋ)

ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پۈتۈن قەشقەرىيەنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتىنى تالاشقان ۋە بىر مەزگىل قەشقەر دائىرىسىدە «ھاكىمىيەت» تىكلەپ، پەۋقۇلئاددە جاھالەت ئەسەبىلىكى (ياۋۇزلۇق، خۇنخورلۇق قىلمىشى) بىلەن بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا ئاپئاق خوجىنىڭ *19*- ئەسىر سوپىلىق ئىدىيىسىنى («ئىشقىيە» تەرىقىتىنى قايتىدىن تىرىلدۈرگەن (يۈرگۈزگەن، كېڭەيتكەن) ھەم ئۆزىنى كېيىنكى زامانلاردىكى ئۇلۇغ زات - «ئەۋلىيا ھەزرەت» دەپ ئېلان قىلغان مەشھۇر سوپى - زاھىدلاردىن بىرى - ۋەلىجان خوجىدۇر.

تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ۋەلىخان خوجا ئاپئاق خوجىنىڭ پەر نەۋرىسى خوجا باھاۋىدىن ئىشاننىڭ ئوغلى بولۇپ، *1807*- يىللىرى ئەتراپىدا قوقاندا دۇنياغا كەلگەن. *1827*- يىلدىن *1850*- يىللارغىچە (قوقان خانى مەدەلىخان ۋە خۇدايارخانلار زامانلىرىدا) دىنىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي، ھەربىي ئىشلار بويىچە تۆۋەن ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەنسەپ، دەرىجىلەردە ئىشلەپ، *1850*- يىللارغا كەلگەندە، «ئىشقىيە» سۇلۇكىنىڭ «پىرى»، ئاپئاق خوجىنىڭ «يېڭى ۋارىسى» سالاھىيىتى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان. *1852*- يىللىرىدا ئەتراپىدا شۇ چاغلاردىكى قوقان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىچكى جېدەللىرىگە چېتىلىپ مەغلۇپ بولغان تەرەپلەرنىڭ تەرىپىدە تۇرۇپ قالغانلىقى

ئۇچۇن غالىب گۇرۇھلار تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىش ئارىلىقىدا قەشقەرگە قېچىپ كېلىپ، بىر مەزگىل ئاپئاق خوجا مازارىدا پاناھلانغان. **1856**- يىلىغىچە قەشقەر، يەكەن، قۇمۇل، تۇرپانلاردا، ھازىرقى سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا ۋە مەككە، ئىستانبول، كابول قاتارلىق چەت ئەل شەھەرلىرىدە قاتراپ يۈرۈپ، ئاپئاق خوجا تەرىقىتىنى بازارغا سالغان ھەم قەشقەرىيىنىڭ بىر پۈتۈن سىياسىي ھاكىمىيىتىنى ئىگىلەش كويىدا ھەرىكەتلەنگەن. **1857**- يىلى **4**- ئايدا ئۆزىنىڭ بىر قىسىم قوقانلىق سىياسىي شېرىكلىرى بىلەن بىرلىشىپ، قەشقەردىكى ئەگەشكۈچى ئاق تاغلىق سوپى - مۇرىتلارنىڭ ياردىمى بىلەن قەشقەرنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتىنى ئىگىلەپ - «قەشقەر ۋەلىخان خوجا خانلىقى» نى قۇرغان. قوقانلىق ھۆكۈمرانلارنىڭ ھىمايىسى بىلەن قۇرۇلغان بۇ «خان» لىقنىڭ شۇ چاغلاردىكى تەۋەلىكى ھازىرقى قەشقەر كونىشەھەر، يېڭىشەھەر، پەيزىۋات، ئاتۇش، يوپۇرغا، مارالبېشى دائىرىسىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، قەشقەرىيىنىڭ باشقا جايلىرىدىكى خەلقلەر بۇ خوجىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى رەت قىلغان (خالىمىغان). نەتىجىدە ئاخىرى بۇ يېتىم «خانلىق» كېكىيىپ داۋام قىلالماي، شۇ يىلى **9**- ئايغا كەلگەندە چىڭ سۇلالىسى كۈچلىرى تەرىپىدىن قەشقەردە تەلتۆكۈس تارمار قىلىپ تاشلانغان. ۋەلىخان خوجا بىر قىسىم شېرىك، چاپارمەنلىرى بىلەن بىرلىكتە قوقان تەرەپكە قېچىپ يوقالغان. مانجۇ قىسىملىرى ئەينى چاغلاردا بۇ خوجا ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرىگە خاتا ئەگىشىپ قالغان قەشقەر مۇسۇلمانلىرىدىن كۆرگەن تالاپەتلىرى ئۈچۈن پەۋقۇلئاددە قاتتىق ئۆچ ئالغان. خۇددى «ئەششار دۇرنات خارىكەنت خوجا پادىشاھ» دېگەن ئەسەردە كۆرسىتىلگەنىدەك: مانجۇلار «خەلقنىڭ مال - چارۋىلىرىنى، ئاشلىق، مۈلۈكلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان، مەسچىت، خانىقالارنى كۆيدۈرگەن .تارىختا ئۆتكەن خوجىلارنىڭ قەبرىلىرىنى ئېچىپ ئېچىپ، جەسەتلىرىنى چىقىرىپ كۆيدۈرۈپ، كۈللىرىنى كۆككە سورۇۋەتكەن. خوجىلار تەرەپدارلىرى دېگەن باھانە - سەۋەبلەرنى دەستەك قىلىپ، بىگۇناھ مۇسۇلمان جامائەتچىلىكىنى تەكرا - تەكرا قىرغىن قىلغان ھەم بەزى مۆتىۋەر مۇسۇلمان شېشۋالىرىنىڭ باشلىرىنى كېسىپ قەپەزلەرگە سېلىپ، ئۇزۇن بادىرىلارنىڭ ئۇچلىرىغا ئىلىپ - سانجىپ، بېكىتىپ، قەشقەرنىڭ شەھەر دەرۋازىلىرىغا، كوچا دوخمۇشلىرىغا، رەستە - چاسلىرىغا ئېسىپ، ئەلنى چۆچۈتۈش ھەرىكىتىنى ئېلىپ بېرىشقان. بۇ خىل پاجىئەدىن چۆچۈگەن قەشقەر ئاھالىلىرىدىن **15** مىڭدىن ئارتۇق كىشى شۇ يىلى تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ پېتىراپ، چۆل - جەزىرىلەردە ئاچارچىلىق، يول ئازابى ۋە ھەر خىل پاجىئەلىك كەچۈرمىشلەر بىلەن ئۆلۈپ تۈگەشكەن»

جوھۇت ۋە مۇسۇلمان قىلاتتى جاڭجال،
سۆزلىرىدىن كۆلكەم ئۆرتەندى شۇئان.
»جوھۇت بولاي ئەگەر، خۇدا ۋەندە،
ئەھدىم چىن بولمىسا» دەيتتى مۇسۇلمان.
جوھۇت دەر: «تەۋرەتتىن ئىچەي مەن قەسەم،
سەندەك مۇسۇلمان بولاي، ئەھدىم بۇزغان ئان»
يەر يۈزىدە ئەقىل يوقاپ كەتسىمۇ،
ھېچكىم دېمەيدىكەن ئۆزىنى نادان.

سەئدى شىرازى

بۇ - خوجا - ئىشانلار تارىختا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزنى گىرىپتار قىلغان سانسىزلىغان پاجىئەلەردىن پەقەتلا

بىر بۆلىكىدۇر. يەنى بۇ ـ خوجا ـ ئىشانلار ئىخلاسمەنچىلىكىگە قارىسىغىلا كۆتۈپ كەتكەن، جۈملىدىن ۋەلىخان خوجىنىمۇ «ئەزىزانە ۋەلى»، «پىرىم ۋەلىئۇللا» دە تىللىرىدىن چۈشۈرمەي، دىللىرىدىن ساقىت قىلماي، پايى ـ قەدەملىرىگە ياندىشىپ، «خوجام ئۈچۈن»، «ئاخىرەت ساۋابى ئۈچۈن»، «جەننەت ئۈچۈن» جېنىنى ئاتاپ يۈرگەن بىر قىسىم ساددا، ئالدانغان ئەجدادلىرىمىز يولۇققان پاجىئەلەردىن بىرىدۇر.

يامانغا قوشۇلساڭ بولارسەن يامان،
يۇقتۇرار قاراسىن دائىما قازان.
يامانغا يولۇقساڭ بالاسى يۇقار،
قازانغا يولۇقساڭ قارىسى يۇقار

ئۇيغۇر خەلق ماقاللىرىدىن

ۋەلىجان خوجا *1865* ـ يىللىرى ئەتراپىدا خۇدايارخان ھاكىمىيىتىنىڭ تىنىمسىز رەقىبلىرى قاتارىدا يەنە ئەيىبلىنىپ، تۇتۇلۇش پەيتىدە خۇدارياخان ھاكىمىيىتىدىن چۆچۈگەن كاتتا خان تۆرە باشلىق **7000** ھەربىي سەرگەردان بىلەن بىللە قوقاندىن قەشقەرگە قېچىپ كېلىۋالغان. *1865* ـ يىل *11* ـ ئاينىڭ *12* ـ كۈنى قەشقەرنى ئىشغال قىلغان ياقۇپ بەگ بۇ قوقان قاچقۇنلىرىنى جۈملىدىن ۋەلىخان خوجىنىمۇ ياخشى كۈتۈپ، ئورۇن بەرگەن. لېكىن ۋەلىخان خوجا يەنىلا «پىر» لىق «ھۈنىرىنى» ئاشكارىلاپ، خۇددى «تارىخىي ھەمدىيە» نىڭ *347* ـ بېتىدە كۆرسىتىلگەندەك: «زامانىنىڭ زامانى ۋەلىخان تۆرەمنىڭ زامانى» دەپ كوچىلاردا جار سېلىپ، ناغرا ـ كانايلارنىڭ شادىيانىگە سوقۇشقا باشلىغان... ياقۇپ بەگ بۇ ئەھۋالنى بىلىپ قېلىپ، ئىككى پانساتنى ياردەمچىلىرى بىلەن بۇيرۇپ، ۋەلىخاننى بارگاھقا ئېلىپ كېلىپ، غەزەپ بىلەن قاتتىق سۆكۈپ: «بىزلەر بۇ يەردە خىتاي شەھىرىنى ئالالماي، بىر مۇنچە جاپا ـ مۇشەققەتلەر چېكىپ، ھەر نېمە ئىشلارنى قىلىپ يۈرۈۋېتىمىز، سىز بولسىڭىز بەش ـ ئوندەك باشباشتاقنى ئەگەشتۈرۈپ، ئۆزىڭىزچە بۇ يۇرتلارغا ئىگىدارچىلىق ئىشتىياقىنى قىلىپ يۈرۈپسىز. ئىلگىرى كېلىپ قەشقەرنى تۇتالماي، مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىدىن كاللا مۇنارلىرىنى ياساپ، كۆپ ناھەق قانلارنى تۆكۈپ، نەچچە مىڭلىغان مۇسۇلمانلارنىڭ خۇنلىرىغا زامىن بولۇپ، قېچىپ كەتتىڭىز. ئەمدى بىز خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى تارتىپ تۇرغان ۋاقتىمىزدا، سەن نېمە ئادەم دېيىشكە ئاغزىڭىز بارماي، شەھەرنى ئۆزىڭىزنىڭ قىلغىلىق قەست قىلىپسىز» دەپ قاتتىق سۆزلەرنى قىلىپ، غەزەپ ـ ئاتەشلىرى ئۆرلەپ، خەنجىرنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ چاپقىلى تەمشەلگەن.... كېيىن ئۇنىڭ نېمە بولغانلىقىنى ھېچكىم كۆرمىگەن ھەم بىلمىگەن (يەنە شۇ كىتاب *348* ـ بەت). بەزى خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ۋەلىخان خوجا ياقۇپ بەگ كۈچلىرى تەرىپىدىن *1866* ـ يىلى *2* ـ ئايدا يېڭىساردا تامغا باستۇرۇۋېتىلگەن. جەسىتىمۇ يېڭىسارلىق مەنسەپدارلار قەبرىگاھلىقىدىن يەرلىك بېرىلمىگەن (ئاللاھ زالىملارغا زاۋال بەرگۈچىدۇر ـ تەپسىرىدىن.)

كىمكى تىغ كۆتۈرسە بىراۋ جانىغا،
زامان تەشنا بولار ئۇنىڭ قانىغا.

ئوبۇلقاسىم پىردەۋسى

بەزىبىر جاھالەت ھامىيلىرى يەنى سوپىلىق ئەسەبىلىكىدە ئالجىغان، نادان، يالغانچى ۋايىزلار (غايىبانە

ئىخلاسمەنچىلىك ئاسارىتىدە تۇرۇپ كەلگەن بىھۇدە ئېتىقادچىلارمۇ ھەم) تەرىپىدىن «ئۇلۇغ» لۇقتا «تەڭداشسىز زات» دېگەن سۈپەتلەر بىلەن تەرىپلىنىپ كەلگەن بۇ خوجىنىڭ تارىختىكى ھەقىقىي ماھىيىتىنى يەنى قىياپەت، قىلمىشلىرىنى تۆۋەندىكىچە ئەسلەپ ئۆتىمىز:

1. ۋەلىخان خوجا - قەشقەر مۇسۇلمانلىرىنىڭ باشلىرىدىن كاللا مۇنارىلەر ھاسىل قىلغان «پىر» دۇر

«جازالاشنىلا ھالاۋەت بىلگەن، كۆڭلى قاتتىق، زاتى قوپال، قاپىقى يامان، ئەقلى كەم، ئاداۋەتنى دوست تۇتىدىغان، ئالاھىدە شۇم غەرەز، شەپقەتسىز، مىجەزى سۇس، قارا بىس، خۇنخۇر ئىنسان ئىسلامغا دۈشمەنلىك قىلغۇچى ھەم ھاياقتا رەقىب ئىنساندۇر...» («بورقۇم ئەۋلىيا» دىن)

ۋەلىخان خوجا قاتتىق قىرغىنچىلىق بىلەن قەشقەرنى بېسىۋالغان ۋە بىر مەزگىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلار ئىچىدە ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن «كامالەتلىك دىندار» لىرى، «ئۇلۇغ ئالىم ئۆلىما»، «غازىلىق مەرتىۋىسىگە يېتىشكەن» ئالاھىدە ھەربىي، مۈلكى ئەمنىيەت چوڭلىرى (سوت، تەپتىش، ساقچى ئەمەلدارلىرى) ئارقىلىق قەشقەر مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا تۈنجى ئىش سۈپىتىدە - «ئىسلامنىڭ كۈچىنى كۆرسىتىش» (ئەمەلىيەتتە ئۆزىنىڭ ھەيۋىسىنى نامايان قىلىش، «دىنىنىڭ پاكلىقىنى ئەسلىگە ئەكېلىش» (ئەمەلىيەتتە ئاپئاق خوجىنىڭ «ئىشقىيە» تەرىقىتىنى ئومۇملاشتۇرۇش)، مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى «پاسىق»، «بۇزۇق»، «مۇرتەد»، «بىدئەت»، «دىنىي زىيانداش» لارنىڭ ئەدىبىنى بېرىش - تۈۋا قىلدۇرۇش، «جەمئىيەتنى پاكلاش» (ئەمەلىيەتتە بۇ خوجىنىڭ قانخور «ھاكىمىيىتى» گە ۋە خوجا كۈچلىرى قىلمىشلىرىغا قارشى كۈرەشكەن، قەشقەر ۋەتەنپەرۋەرلىرىنى، يەرلىك ئالىم، ئۆلىما، مەرىپەت ئەھلىلىرىنى، يېڭىلىق ئىجادچىلىرىنىڭ بارلىقىنى ئۆلتۈرۈش، كاردىن چىقىرىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ «ھاكىمىيىتى» نى مۇستەھكەملەش) ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرغان. نەتىجىدە قەشقەر جەمئىيىتىدە پەۋقۇلئاددە ئەسەبىلەشكەن جاھالەت كۈچلىرى يەنى خۇددى «بورقۇم ئەۋلىيا» دا تەرىپلەنگەندەك: «ئەۋلىيا ھەزرەت ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلغان، خاس قاتىللىقىنىلا كەسىپ قىلغان بىر بۆلۈم نادان، رەھىمسىز قىرغىن كۈچلىرى...» يامراپ كەتكەن. بۇ كۈچلەر ئەمەلىيەتتە ۋەلىخان خوجىغا ۋە ئۇنىڭ «پىر» شېرىكلىرىگە مۇرىتلىق مەجبۇرىيىتى بىلەن باغلىنىپ تۇرغان، «پىر» غا سادىق بولۇشقا، «پىر» ئۈچۈن ئۆلۈش، ئۆلتۈرۈشكە، ئۆلۈمدىن قورقماسلىققا، سىر ساقلاش، رەھىمسىزلىككە ئۆگىتىلگەن قارام، ياۋۇز كۈچلەر ئىدى. «بورقۇم ئەۋلىيا» دىن بىلىشىمىزچە، ۋەلىخان خوجا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئەنە شۇ خىل قارام كۈچلەرنىڭ كۈچى بىلەن ***1857***- يىلى ***4***- ئايدىن ***9***- ئايغىچە ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالغان قەشقەر زېمىنىدىن يەنى شۇ چاغلاردىكى قەشقەر شەھىرى (قەشقەر كونىشەھەر، يېڭىشەھەر بىلەن قوشۇلۇپ)، ئاتۇش، پەيزىۋات، مارالبېشى، يوپۇرغا... تەۋەلىرىدىن «*99* گۇناھ» بىلەن بالاغەت ۋە سالاھىيەتتە يېتىشكەن ***4000*** مۇسۇلماننىڭ جېنىنى تېنىدىن جۇدا ئەيلىگەن. بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تىنچ پۇقراداچىلىق قىلىدىغان ئەھلى مۆمىن «سۈننىي» مۇسۇلمانلاردىن (نامرات، ئاقكۆڭۈل، جاھان ئىشلىرىدىن خالىي، ئەھلى كاسىپ، دېھقان، باغۋەن، مالچى، تىجارەت ئەھلىلىرىدىن) ئىبارەت بولغان. ۋەلىخان خوجا كۈچلىرىنىڭ بۇ خىل پاجىئەلىك جىنايەت تارىخى توغرىسىدا ***19*** - ئەسىردە ياشاپ ئىجاد قىلغان باي - سايراملىق ئۇيغۇر تارىخچىسى، مەشھۇر تارىخچى، شائىر، ھۆرمەتلىك ئۇستاز مۇللا مۇسا بىننى مۇللا ئەيسا سايرامى ئۆزىنىڭ «تارىخىي ھەمىدىيە» دېگەن ئەسىرىنىڭ ***156***- ***157***- بەتلىرىدە توختىلىپ مۇنداق يازغاندى:

«...... ۋەلىخان تۆرەم قەشقەر شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلىپ، قىشلاق ۋە كەنتلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ، نۇرغۇن پاسىق، بۇزۇق... لارنى قەتلى قىلىپ، جەسەتلىرىنى ئىت ۋە قاغا - قۇزغۇنلارغا تاشلايتتۇ. يامان، پاسىق مۇسۇلمانلار ئىچىدە ئەر - ئايال زىناخورلارنىڭ بېشىنى كېسىپ، ئارىلاشتۇرۇپ تۆت كاللا مۇنارى ياسايتتۇ. مۇنارىنىڭ

ئېگىزلىكى ئون ئىككى گەز مىقدارى كېلەتتى دەيدۇلەر... ئۇنىڭ ئۆزى (ۋەلىخان تۆرىنىڭ ئۆزى - ئا) بەك چېكىش، ھاياسىز ئىشلارنى قىلىش ۋە قان تۆكۈشتىن ھېچقانداق ئۆزىنى تارتىپ، ئېھتىيات قىلمايدىكەنلەر... كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر شايىگەر تۆمۈرچى (قىلىچ سوققۇچى - ئا) بىر قىلىچ تەييارلاپ، تۆرەمگە كۆرۈنۈش بېرىپ، دۇئالىرىنى ئېلىپ بىر زىيارەت قىلىپ كەلسەم دېگەن نىيەت ۋە ئارزۇدا **17**-**18**- ياشلاردىكى تېيىلماس بىر ئوغلىنى ھەمراھ قىلىپ، تۆرەمنىڭ ھوزۇرىغا ئېلىپ كىرىپ، كۆرۈنۈش بېرىپ نەزىردىن ئۆتۈپتۇلەر. بۇ چاغدا تۆرەم: «ئەي ئۇستا، قىلىچىڭىز كېسەمدۇ؟ دەپ سورىغاندىن ئۇستا: (بەك ياخشى كېسىدۇ) دەپ جاۋاب بېرىپتۇلەر. تۆرەم: «ئەي ئوغۇل، ماڭا يېقىن كەل» دېگەن ئىكەنلەر، بۇ بالا يېقىن بېرىشى بىلەنلا قىلىچ بىلەن ئۇ بالىنىڭ گەدىنىگە ئۇرغانىكەن، بالىنىڭ بېشى سەكرەپ يەرگە چۈشۈپتۇلەر. تۆرەم> :كېسىدىكەن، ئۇستىغا تون ئېلىپ چىق <دەپ بىر چىت تون بېرىپ چىقىرىپتۇلەر. ئۇستا يىغلاپ - يىغلاپ بالىسىنىڭ جەسىتىنى كۆتۈرۈپ ئۆيىگە كېتىپتۇلەر...»

يىلاننى قانچىكى قىلساڭ تەربىيەت،
بىر كۈنى زەھرىنى سالىدۇ ئەلبەت.
پەس كىشىمۇ خۇددى يىلان مۇجەزدۇر،
يامان دىداردىن يىراق بول غايەت.

ئەبۇ ئابدۇللا روداكى

زالىم ۋەلىخان خوجىنىڭ تۆت ئايلىق قانلىق «ھاكىمىيىتى» جەريانىدا قەشقەر مۇسۇلمانلىرىنىڭ كېسىلگەن باشلىرىدىن تىكلەنگەن كاللا مۇنارىلەر ئىچىدە روزى، ناماز، ئۆشرە - زاكات قازا قىلغان «گۇناھ» لىرى ئۈچۈن، «زىنايى ھارام»، «غەيۋەت»، «بىدئەت ئىشلار»، «گۇناھ» كارلىقى ۋە باشقا «ئىللەت» لەر سەۋەبلىرى بىلەن ئۆلۈمگە بۇيرۇلغان ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ باشلىرى، ئىنتايىن چوڭ نىسبەتنى تەشكىل قىلغان. «ئەشئار دۇرنات خازىكەنت خوجا پادىشاھ» دېگەن ئەسەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ۋەلىخان خوجىنىڭ «ھۆكۈما» لىرى بىلەن «چوڭ پېشۋا» لىرى **1857**- يىلى **6**- ئايدا (رامىزاننىڭ **30**- كۈنى يەنى ھېيت ھارپىسى كۈنى)، ئۇلۇغ رامىزان ئېيىدا «گۇناھ» قىلغان، مەسىلەن: رامىزان ئېيىدا زىنا قىلغان، بەڭ، تاماكا تارتقان، روزى، ناماز، ئۆشرە - زاكات «قازا قىلغان»، «پىر» نى ئۇنتۇغان، «ئۇلۇغ» لارغا تىل تەككۈزگەن، نامەھرەم يۈرگەن... دېگەندەك «ئىللەتلەر» ئارتىلغان **900** ئادەتتىكى ئەھلى مۇسۇلماننى يەتتە جايدا ئۆلۈمگە بۇيرۇپ ئىجرا قىلغۇزۇپ، كاللا مۇنارىلەرنىڭ **4**- سىنى تىكلەپ، قەشقەر مۇسۇلمانلىرىنى چۆچۈتۈش بېشارىتى، تەھدىت دەبدەبىسى كۆرسەتكەن.

قانخور ۋەلىخان خوجا بىلەن ئۇنىڭ ياندىماچ ھەمراھلىرى ئۆزلىرىنىڭ قانلىق قوللىرىنى شۇ چاغلاردا قەشقەرىيە زېمىنىدىن يول ئېلىپ جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىغا سەپەر قىلىۋاتقان چەت ئەل ئالىم - ساياھەتچىلىرىنى ئۆلتۈرۈشكىچە سوزۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ تارىختىكى خەلقئارالىق ئىناۋەت ئاساسىغا ئاپەت خاراكتېرلىك زىيانلارنىمۇ يەتكۈزۈپ كەلگەن. **1857**- يىل **7**-ئاينىڭ **9**- كۈنى ۋەلىخان خوجىنىڭ بىۋاسىتە ھۆكۈمى بىلەن قەشقەر شەھىرىدە قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرۈلگەن گېرمانىيىلىك ئاكا - ئۇكا ئۈچ نېمىس ساياھەتچى ئالىمنىڭ ۋەقەلىكى بۇ پىكرىمىزنىڭ دەلىلىدۇر. بۇ ۋەقە **1947**- يىلى ئىلىدا نەشر قىلىنغان «كۆرەش» ژۇرنىلىنىڭ **8**- سانىدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «... گومبولت ئوردېنىنىڭ ۋەكىلى ئالىم نېمىس ئادولفوس، شىلاگىنتۋېت يېتەكچىلىك قىلغان ئۈچ ئاكا - ئۇكا ساياھەتچى نېمىس قەشقەر زېمىنىغا كەلگەندە قەشقەر ۋەلىخان تۆرىنىڭ قاتتىق ھاكىمىيىتى ئاستىدا ئىدى. بۇ چاغلاردا قەشقەرگە باسقۇنچىلار ھەر تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ

تۇراتتى. قەشقەرلىكلەردىن بىر قانچىسى بۇ ياۋرۇپالىق ساياھەتچىلەرنى باسقۇنچىلاردىن ئۆز يەرلىرىنى مۇداپىئە قىلىشتا پايدىسى تېگەر دېگەن ئۈمىد بىلەن تۇتۇپ، ۋەلىخان خوجا ئالدىغا ئېلىپ كېلىشتى. ۋەلىخان بۇ ساياھەتچىلەردىن قەشقەرىيەگە كىرىش توغرىسىدىكى گۇۋاھلىق خەتلىرىنى سوراۋشتە قىلدى. بىز، دېدى ساياھەتچىلەردىن گىنتۆبىت ئەدەپ بىلەن، - بومبايدىن خاس خىتاي خانىغا مەنسۇپ مەخسۇس خەت بىلەن كېلىۋاتىمىز. ئۆتۈپ كېتىۋاتقان يولىمىزدىن كىشىلەر بىزنى سىزگە ئەكەلدى، دەپ جاۋاب بەردى. بۇ جاۋابتىن غەزەپلەنگەن ۋەلىخان خوجا خانلىق گېلىمىدىن سەكرەپ تۇرۇپ جاللات چاقىردى. ساياھەتچىلەر ئۆز ئۆمۈرلىرىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى سەزدى - يۇ، ئەترابقا تويۇنۇپ قارىۋېلىشتى. جاللاتلار ساياھەتچىلەرنى تار كوچىدىن ھەيدەپ يېڭى مەسجىت ئەمدانىغا (مەسجىت مەيدانىغا - ئا) ئېلىپ كېلىشتى. ئۇلار ئەمداندا كىشىلەر باشلىرىدىن ياسالغان يوغان باش دۆۋىلىرىنى كۆردى ھەم ئالتە شەھە ھاۋاسىدا ئاداققى دەملىرىنى ئالدى. جاللاتلارنىڭ قىلىچلىرى كۆتۈرۈلدى، ساياھەتچىلەرنىڭ باش سۆڭەكلىرى، ياسالغان دۆۋىلەرنىڭ ئەڭ يۇقىرىسىغا قويۇلدى...»

2. ۋەلىخان خوجىنىڭ «دىنىي مەۋقە» سى ۋە مۇسۇلمانچىلىق «خىسلەت» لىرى توغرىسىدا

ۋەلىخان ۋە ۋەلىخان خوجا سوپىلىرىنىڭ كېيىنكى چاغلار ئەقىدىچىلىرىدىن بولغان بەزى سوپى - زاھىت مۇئەللىپلەر يازمىش «ئىناۋەتنامە» لەردە ۋەلىخان خوجىنىڭ ئۆز ئۆمرىدە مۇرىت - ياراندىرىغا «ئىسلام ئەقىدىلىرى» دىن «تەلىم بەرگەن» دە ھەر دائىم: «تاھارەت، ناماز، زاكات، روزا، ھەج، جىھاد (جەڭ - ئا)، پىر، (ئىمام - ت (، >ساۋاب <نى مۇسۇلمانچىلىقنىڭ ھەممە ئەھكاملىرىدىن ئالاھىدە يۇقىرى قويۇشنى تاپىلاپ - جېكىپ تۇرغانلىقىنى تەكىتلەشكەن. ھەتتا بۇ خىل مۇئەللىپلەر يەنىمۇ پاسقىلىشىپ (ئىسلام دىنى ئەقىدۇبلىكىدىن خېلىلا چەتنەپ) قانداقتۇر: «... بۇ زاتنىڭ مەۋجۇد مۇبارەك تۇرقى - ئاللاھنىڭ تىنقى، ئاللاھنىڭ قولى، ئاللاھنىڭ يۈزى، ئاللاھنىڭ يېنى، ئاللاھنىڭ تىلى ۋە ئاللاھنىڭ دىلى بىلەن بىر ئىدى... بۇ زات مۇسۇلمانلاردىن گۇناھ - ساۋاب ھېسابىنى ئالغۇچى، جەننەت، دوزاخقا ئايرىغۇچى، توغرا يول، توغرا نىيەت، توغرا ئەقىدە ۋە توغرا ھەقىقەت مۇئەككىلى ئىدى... بۇ چۈشەنچىدىن كەچكەنلەر > ئىسلام دىن پاسقىلىرى<،> مۇرتەد) <دىنىدىن چىققان - ئا> (كاپىر <لار قاتارىدا ئۆلۈمگە ياكى مەڭگۈلۈك نەپرەت، سازايى رەسۋاچىلىق، خورلۇققا مەھكۇمدۇر...» («تەزكىرە پىر بايان» دىن) دېگەندەك ئويدۇرمىلارنى پەيدا قىلغاندى. مانا بۇ خىل «دىنىي مەۋقە» ۋەلىخان خوجىنىڭ مەيلى «خانلىق» ۋە مەيلى «پىرلىق»، «خوجىلىق «تارىخىدىكى دىنىي مەۋقەسىدۇر. بىزگە ئايانكى «قۇرئان كەرىم» دە ۋە باشقا دىنىي قىبلىنامىلەرنىڭ ھېچبىر سەھىپىلىرىدە مۇسۇلمانلارغا «تاھارەت»، «جىھاد»، «پىر تۇتۇش»، «ساۋاب» دېگەندەك نەرسىلەر ياكى شەكىللەرنىڭ «پەرز» قىلىنغانلىقى كۆرسىتىلمىگەن. پەقەت روزا، ناماز، زاكات، روزا، ھەج، ئىماننىڭ پەرزلىكى مۇقىم ئېيتىلغان بولۇپ، بۇ خىل پەرزلەرنى ئورۇنداپ كېتەلمىگەنلەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىش، مەڭگۈلۈك نەپرەت، سازايى رەسۋاچىلىق، خورلۇققا مەھكۇم قىلىۋېتىشمۇ زادىلا تەكىتلەنمىگەن. مەسىلەن، روزا تۇتۇش مەسىلىسى توغرىسىدا پەيغەمبىرىمىز ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇسۇلمان ئۈممەتلىرىگە مۇنداق ۋەسىيەت قىلغان: «روزا تۇتقۇچىلار بەدىنىيەتلىك قىلماسلىقى، پاك بولۇشى، ئېھتىياتچان بولۇشى، ناتوغرا ئىشلارنى پۈتۈنلەي تەرك ئېتىشى لازىم. ئەر بولسۇن، ئايال بولسۇن ھەممىيلەن شۇنداق قىلغاندىلا، تۇتقان روزىسى ئاندىن قوبۇل بولىدۇ...» («جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» ژۇرنىلى **1985**- يىلى **4**- سان **27**- بەت).

ۋەلىخان خوجا يۇقىرىقىدەك «دىنىي مەۋقە» سىنى چىقىش قىلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ پەرزلىرى تەركىبىگە

ئۇزىنىڭ «تاھارەت»، «جىھاد»، «پىر تۇتۇش»، «ساۋەب تېپىش» لەرنى سىغداپ ئارىلاشتۇرۇپ، «پەرز» قىلىپ بېكىتىپ، مۇشۇ خىل «ئاساسىي» بىلەن ھەر خىل «دىنىي پەتىۋا»، «دىنىي تەدبىر» لەرنى ئىسلام نامىدىن ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا باشلىغان. ئۇزىنى «ئاللاھ بىلەن بىرگە» پۈتۈن بېھىش، دوزاخلارغا مۇئەككىل دىنىي ئادالەت ھامىيسى ھېسابلاپ، توغرا ئەئتەنىۋى ئىسلام شەرىئىتىنى، ئىسلام ھەققىتىنى ۋە ئىسلام يولىنى خالىغانچە ئۆزگەرتكەن، بۇزغان، ئاياغ ـ ئاستى قىلغان. تاھارەت، روزا، ناماز، زاكات، جىھاد، ھەج، پىر تۇتۇش، ئىبادەت، ساۋاب تېپىش... مەجبۇرىيەتلىرىنى ئادا قىلمىغان ياكى «دىنىي پەرزلەرنى» ئادا قىلمىغان دېگەندەك «سەۋەب»، «باھانىلەر» بىلەن ئەنە شۇ چاغلاردا قەشقەردە ئۆلتۈرۈلگەن مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىدىن تىكلەنگەن تۆت كاللا مۇنارىنىڭ قەۋەت ـ قەۋەت كاللىلىرىدىن تامچىپ تۇرغان مۇسۇلمان قانلىرى ئەنە شۇ «ئەۋلىيا زات»، «ئۇلۇغ پىر» لارنىڭ يۇقىرىقىدەك «دىنىي مەۋقە» لىرىدىن تۆكۈلگەن ھېسابسىز قانلارنىڭ بىر قىسمىدۇر .تارىختا مۇشۇنداق «ئۇلۇغ پىر» لارغا ئەگەشكەن. ھەتتا ھېلىھەم ئۇلارنى قارىغۇلارچە ياد ئېتىپ، يوللىرىنى تۇتۇپ بەندىچىلىك قىلغان، قىلىۋاتقان نادان مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىزنى بىز مۇشۇنداق «ئۇلۇغ پىر» لاردىن ھېلىھەم يەخەس بولۇشقا، پۈتۈنلەي قول ئۈزۈشكە، پاك، توغرا مۇسۇلمانچىلىق يولى بىلەن بېرىشقا يەنە بىر قېتىم دەۋەت قىلىمىز.

ۋەلىخان خوجا ۋە شۇ خىل خوجىلارنىڭ «زامانى» ۋە ئۇلارنىڭ مۇسۇلمانچىلىق خىسلەتلىرى توغرىسىدا تارىخچى ئۇستاز مۇللا مۇسا بىننى مۇللا ئەيسا سايرامىنىڭ يازغان مۇنۇ تەرىپىنى جامائەتچىلىكىمىز سەمگە تەقدىم قىلىمىز: «... ئۇزىنى مۇسۇلمان شەكلىگە كىرگۈزۈپ، خالايىقنى ئازغۇنلۇق، زالالەت ۋە جاھالەتكە باشلايدىغان جاھىل، نادان، ئىبلاس سوپىلار ناھايىتى كۆپەيدى، ئەگەر ئىسلامى شەرىيىنىڭ قەتئىي دەلىللىرىنى ئىنكار قىلغۇچىلار بار دەيدىغان بولساق بۇ ئادەملەر پەقەت جاھىل سوپى ۋە ئالدامچى ماشايىقلارنىڭ دەل ئۆزىدۇر. ئەي خۇداۋەندە كېرىم! مۇسۇلمانلارنىڭ ئىمانىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىش ـ ئەمەللىرىنى بۇ خىل ئالدامچى ماشايىخ ۋە سوپىلارنىڭ يامانلىقىدىن ساقلاپ ئامان قىلغايسەن...»

ۋەلىخان خوجىنىڭ ۋە ئۇنىڭ يېتەكچى «پىر» لىرىنىڭ مۇسۇلمانچىلىق «خىسلەتلىرى» توغرىسىدىمۇ »تارىخىي ھەمدىيە» نىڭ *156*- بېتىدە مۇنداق بىر تارىخىي مىسال خاتىرىلەنگەن: «كۈنلەرنىڭ بىرىدە سەھرالىق بىر قېرى مەزلۇم نان ـ توقاچ، قېتىق، قايماقلارنى ئېلىپ خوجانىڭ ئوردىسىغا كىرىپتۇ. ياساۋۇل بېشى > :ئەي ئانا نېمە ئەرزىڭىز بار؟ <دەپ سورىغاندا، ئۇ موماي > :خوجامدىن ئىمان تىلەپ كەلدىم. ئۇنىڭدىن بىلەك ئەرزىم يوق <دەپتۇ. ياساۋۇل بېشى > :ئەنجاندىن ئېلىپ كەلگەن ئىمانلىرىمىزنى تامامەن ئادەملەرگە ئىنئام قىلىپ بەردۇق، ھالبۇكى، خوجامدا ياكى بىزدە ئىمان قالمىدى. ئەنجاندىن ئىمان ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن نەچچە ئات چىقاردۇق. ئىمان كەلگەندە مەن خەۋەر قىلاي شۇ چاغدا كېلىپ ئىماننى ئېلىپ كېتىڭ <دەپ ئۇز زامانىغا لايىق ۋە ئاقىللارچە ئاجايىپ ياخشى جاۋاب بېرىپتۇ...»

ئىمانسىزدىن ئىمان سورىما،
ۋىجدانسىزدىن ۋىجدان.

ئۇيغۇر خەلق ماقاللىرىدىن

جاھالەت كۈچلىرىنىڭ كېيىنكى چاغلاردىكى قىسمەن ۋە ھەرىكەتلىرى توغرىسىدا

ۋەلىخان خوجا «ھاكىمىيىتى» يىمىرىلگەندىن كېيىن، مەنچىڭ خانلىقىنىڭ قەشقەرىيىنى، جۈملىدىن پۈتۈن شىنجاڭنى ئىگىلىگەن ھۆكۈمران كۈچلىرى خېلى بىر مەزگىل قەشقەرىيىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا خوجا ـ ئىشانلارنى سۈرۈشتۈرۈش، جىمىقتۇرۇش، تەقىبلەش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ئەينى چاغلاردا ۋەلىخان خوجىغا

ۋە باشقا خوجىلارغا ئەگىشىپ ئۆز ھاكىمىيىتىگە قارشى يول تۇتقان ھەتتا كېيىنكى چاغلاردا يەنىلا يول تۇتۇش ئېھتىمالى بولغان «يەيلى يامان»، «نەسلى ئىسيانچى» بىر قىسىم چوڭ، ئوتتۇرا خوجا ـ ئىشانلار يېتەكچىلىرىنى تۇتقۇن قىلغان. تەقىبلىگەن، جازالىغان ۋە ئۆلتۈرگەن. شۇنداق قىلىپ خوجا ـ ئىشان كۈچلىرىنىڭ شىنجاڭدا قايتىدىن سىياسىي، ھەربىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشىنى قاتتىق مەنئى قىلغان، چەكلىگەن. شىنجاڭغا چەتتىن كېلىدىغان خوجا ـ ئىشانلارنى كەلتۈرمەيدىغان بولغان. يەنە بىر قىسىم «ياۋاش» خوجا، ئىشانلارنى بولسا ئۆزلىرىگە تارتىپ «ئەل» قىلىپ، ئەتىۋارلاپ خانلىق ئۈچۈن جان پىدا قىلىپ خىزمەت كۆرسىتىدىغان ساداقەتمەن كىشىلەرگە ئايلاندۇرۇۋالغان. يەنى خوجا بىلەن خوجىنى، ئىشان بىلەن ئىشاننى، «پىر» بىلەن «پىر» نى، «مۇرىت» بىلەن «مۇرىت» نى يەنىلا «دىندار» لار بىلەن يۈتۈن مۇسۇلمانلارنى تۇتۇپ، باغلاپ، ئۆزلىرىگە مۇسۇلمانلاردىن، ئاتالمىش «دىن» چىلەردىن كېلىدىغان بارلىق خەۋپ ـ خەتەرنىڭ ئالدىنى ئېلىپ تۇرغان.

*19*ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ئىچىدە قەشقەرىيىنى بىر مەزگىل ئىشغال قىلىپ ئىدارە قىلغان ياقۇپ بەگ كۈچلىرىمۇ قەشقەرىيىدە يەنىلا خۇددى مانجۇ كۈچلىرىگە ئوخشاشلا يول تۇتۇپ، ئۆزلىرىنى ئۈچۈن خەۋپلىك، «ۋاپاسىز» دەپ ھېس قىلىشقان بىر قىسىم «ئۇلۇغ» خوجا ـ ئىشانلارنى يوقىتىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئىجرا قىلىپ تۇرغان. ***1868***ـ يىلى ئىراق تەرەپتىن قەشقەرگە كېلىپ ئۆزلىرىنى «ئىمام مەھدى ئاخىر زامان»() ئېلان قىلىپ قەشقەرىيىنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى قولغا ئېلىش ھەرىكىتىگە تەرەددۇتلەنگەن چوڭ سوپى ـ پىرزادىلەردىن شېيخ مۇھەممەد بىلەن شېيخ ئەھمەتلەرمۇ ياقۇپ بەگ كۈچلىرى تەرىپىدىن: «شەرىئەت ۋە مىللەتنىڭ توغرا ۋە پاك ھۆكۈم، يولىرى» بىلەن قەشقەردە چالما ـ كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. ياقۇپ بەگنىڭ قەشقەرىيىنى بېسىۋېلىشتا «باشلىقى»، «تۈرىسى» بولۇپ بەرگەن بۇزرۇكخان (ئاپئاق خوجىنىڭ كۆكۈن نەۋرىلىرىدىن بىرى ـ ئا) خوجىمۇ رولىنى ئويناپ بولغاندىن كېيىن ياقۇپ بەگ كۈچلىرى تەرىپىدىن قەشقەرىيىدىن قوغلىۋېتىلگەن. مەشھۇر سىياسەتچى، ھەربىي ئۇستاد خوجا كاتتا خان تۆرىمۇ زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. ئاقسۇ، كوچا، خوتەن، يەكەنلەرنىڭ «خان» خوجىلىرىمۇ ئۇستادلىق بىلەن بىر ـ بىرلەپ بېسىقتۇرۇۋېتىلگەن. شۇنداقلا ياقۇپ بەگ كۈچلىرى يەنە زور بىر تۈركۈم خوجا ـ ئىشان، سوپى «ئۇلۇغ» لارنى ئۆز «ئىلتىپات» لىرىغا ئەل قىلىپ «ئىشىنىپ ئىشلىتىپ» (مۇسۇلمان يۇرت، مەھەللە كويلىرىغا «خوجا بەگ»، «خوجا ئاقساقال»، «خوجا ئامان» ۋە «خوجا پاششاپ»، «خوجا مىرشاب» يېتەكچىلەردىن قىلىپ تەيىنلەپ) يەنىلا «پىر» نىڭ قولى بىلەن «مۇرىت» نى تۇتۇش، خوجىنىڭ قولى بىلەن يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق سەئىتىنى جارى قىلدۇرۇپ تۇرغان.

بۇ ـ *16*ـ ئەسىردىن *19*ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان تارىخىي زامانلار ئىچىدە شىنجاڭدا سوپىزىم ئېقىمىغا، خوجا ـ ئىشان كۈچلىرىگە («ئۇلۇغ چوڭ پىر»، «ۋەلى» ـ ئەۋلىيالارگە) تۇنجى قېتىم تەگكەن سىياسىي زەربە، قاتتىق ئىجتىمائىي دەككە ۋە تازا قاتتىق تېگىش ـ چېقىلىش بولۇپ ھېسابلىناتتى. بۇ چاغلار تەبىئىيكى شىنجاڭدىكى جاھالەت ئېقىمى ـ «مۇقەددەس» سوپىزم ئېقىمىنىڭ ھەم ئۇنىڭ «دەخلىسىز، ئۇلۇغ» يېتەكچىلىرى بىلەن پىداكار قوۋم ـ سەپداشلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى «دەخلىسىز ئىناۋەت» لىرىدىن ئايرىلىپ، شەرمەندە، شۇم پېئىل ـ ئېتىبارلىرى بىلەن ئاشكارىلىنىپ «ئىززەت ـ نەپسى»، «ھۆرمەت دەبدەبىلىرى» دىن چۈشۈپ، ئەل نەزەرلىرىدىن قېلىپ، ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا بىچارىلەشكەن. ئوساللاشقان چاغلىرى ئىدى. شۇنداقلا بۇ ـ ئەجدادلىرىمىز دىنىي، روھىي، ئىدىيە، جىسمانىي، تىرىكچىلىك جەھەتتە بىر مەزگىل ۋەھىملىك ۋەز ـ تەشەببۇس، بېسىم ئىختىيارسىزلىق كىشەنلىرىدىن ئازاملانغان، يەڭگىللەنگەن چاغلار ئىدى.

لېكىن سوپىزىم كۈچلىرىنىڭ بۇ قىسمىتى ھامان ئۇزاق داۋام قىلمىغان. شۇ زامانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى

يەنىلا بۇ «مۇقەددەس ئەقىدە» نى ۋە ئۇنىڭ يېڭىدىن يېڭى «پىر يېتەكچى» كۈچلىرىنى قايتىدىن ئوتتۇرىغا چىقىرىشىپ، ئۆز مەقسەتلىرى يولىدا تېپىلماس قورال سۈپىتىدە ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشقا باشلىغان. يەنى زامان ھۆكۈمرانلىرىغا نىسبەتەن يېتەكلەش رولىدىن يېتەكلىنىش، بويسۇندۇرۇش رولىدىن بويسۇنۇش مەۋقەلىرىگە چۈشۈپ، زالىم كۈچلەرنىڭ بۇيرۇقى، قوماندانلىقلىرى ئاستىدا زامانغا بېقىپ قايتىدىن قەد كۆتۈرگەن بۇ بىر بۆلۈم يېڭى خوجا - ئىشان «پىر» زادىلار قەشقەرىيە زېمىنىدا قايتىدىن يامراشقا، دەۋران سۈرۈشكە باشلىغان. يېڭىچە ئۇسۇل، يېڭىچە نام، يېڭىچە شەكىل بىلەن مەيدانغا چىقىشقان بۇ «دىنىي كۈچ» لەر (يۇقىرىغا قاتتىق بېقىنىپ، تۆۋەننى قاتتىق بېقىندۇرۇپ تۇرىدىغان بۇ يېڭى ياللانما كۈچلەر) خۇددى 19- ئەسىردە ياشاپ ئىجاد قىلغان ئۇيغۇر تارىخچىسى، مەشھۇر دىنىي ئۆلىما مۇللا موسا سايرامى تەسۋىرلىگەندەك: «بىر - بىرىگە ھەسەت، ئاداۋەت قىلىشىپ، بىرى بىر ئىشانغا ئىتائەت ۋە ئىنابەت قىلىپ، يەنە بىرسىگە ئىنكار ۋە ئاداۋەت كۆرسىتىپ، ئۆزلىرىنى ھالاكەت، زالالەتكە سېلىپ، ئىتتىپاقسىزلىق ئۇرۇقلىرىنى چېچىپ، بۇنداق ئەقىدە ۋە نالايىق ئىشلارنى ئۆزلىرىگە لايىق ۋە مۇناسىپ كۆرۈپ، بۇ ئىشلارنىڭ يامان - شۇملۇقىنى، مۇسۇلمان ئەھلىگە مەنسۇپ ئەمەسلىكىنى ھېس قىلماي - ئەسلىمەي ئۆز نەپسى - ھاۋالىرى ئۈچۈن توغرا، ھەق دىنىي ئەقىدىلەردىن چەتنەپ، مۇسۇلمانلارنى خار - زار قىلىشنى نىيەت قىلىپ تۇرۇشىدىغان نەرسا، ۋاپاسىز، مەككار، ئەسەبى ياللانما خوجا - ئىشان تۈركۈملىرىدىنىي ئىبارەت ئىدى». ئۇلار يېڭى يېتەكچىلىرىنىڭ مۇددىئاسى، تەلەپ - تاپشۇرۇقلىرى بويىچە قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا سوپىزم مۇجادىلەرنى (سۈركىلىشلىرىنى - ئا) قايتىدىن راسا ئەۋج ئالدۇرۇپ، بۆلگۈنچىلىك، تەپرىقىچىلىك ئۇرۇقلىرىنى بولۇق چېچىپ «دىنىي»، ئىجتىمائىي زىددىيەت، رىقابەتلەرنى كەسكىنلەشتۈرۈپ، ئاتالمىش «خان ئامانلىقى»، «يۇرت ئامانلىقى» ۋەزىيەتلىرىگە پايدا يەتكۈزۈشۈپ تۇرۇشقا باشلىغان. مەسىلەن 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قەشقەرىيە تەۋەلىرىدە كۆتۈرۈلگەن «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» لار سۈركىلىشلىرى، «لىك»، «لىق» چىلىق ئىللەتلىرىنىڭ ئۇلغايتىلىپ، يالانى يەرلىك، يالانى جايلىقلارنىڭ بىر - بىرىگە زىد، تەنە، ھېس، تۇيغۇ، خىياللار بىلەن خىرىسلىشىدىغان، قوۋلاشماي «جاھان تۇتۇش سۇخەنچىلىكىدە» بولۇشىدىغان «ئەل كەيپىياتى»، «خەلق مىجەزلىرى» يېتىشتۈرۈلگەن ۋە «پىرغا قول بېرىش»، «پىر» تۇتۇش، «ئاخىرەتلىكنى كۆزلەش»، «تەقدىرگە تەن بېرىش»، «خانغا ئامانلىق تىلەش»، «جاھانغا ئامانلىق بېرىش»، «پىر»، «ئۇلۇغ» لارغا ئاسايىشلىق تىلەش تەرغىباتلىرى ئەۋج ئالدۇرۇلغان. بەزى تارىخىي خاتىرىلەردە كۆرسىتىلىشىچە، مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى 10- يىللىرىغىچە يەرلىك خوجا - ئىشانلارنىڭ قۇتراتقۇلۇقى، باشلامچىلىقى ئاستىدا قەشقەرلىك «ئاق تاغلىق» لار بىلەن يەكەنلىك «قارا تاغلىق» لار، مەكىتلىك سوپىلار بىلەن قاغىلىقلىق سوپىلار، يەكەن ئېلىشقۇلۇق سوپىلار بىلەن بازارلىق سوپىلار، يەكەن قوشرابلىق «پىر» لار بىلەن قاغىلىق چۇپانلىق «مۇرىت» لار ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن قەبىھ «مەزھەپ» جېدەللىرى كېلىپ چىقىپ، نۇرغۇن «مۇرىت»، «پىر» لار خانلىرىدىن ئايرىلغان، ئۆمرى زەخمدارلىققا گىرىپتار بولۇشقان. قاراقاش زاۋىلىق خوجىلارنىڭ «تەزكىرە نامىلىق قول يازمىسىدا كۆرسىتىلىشىچە: 1898- يىلدىن 1908- يىلغىچە بولغان ئون يىلدا مەكىتلىك سوپىلار بىلەن قاغىلىقلىق سوپىلار ھەر قايسىلىرى ئۆز «پىر» لىرىغا يان بېسىپ مەكىتنىڭ «قوم قۇسار» دېگەن يېرىدە تۆت قېتىم، قاغىلىقنىڭ «لاالعلار» دېگەن يېرىدە تۆت قېتىم چوڭ «غازات» ئېچىپ (سوقۇشۇپ) سەككىز قېتىمدا ئىككى تەرەپتىن جەمئىي 20 ئادەم قازا تاپقان. قاغىلىقلىق سوپىلار «ئۈچ ئېلىش» ھېسابىدىن قاغىلىق زېمىنىدىن مەكىت زېمىنىغا سۇ بارىدىغان تىزناپ ئېقىنىنى بىر قانچە قېتىم بوغۇپ تاشلاپ، مەكىت خەلقلىرىگە ئېغىر زىيانلارنى كەلتۈرگەن. بىر شۇ چاغلاردىكى خوجا - ئىشانلارنىڭ يۇقىرىقىدەك

قىلمىشلىرىدىن شۇنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىزكى: ئۇلار - تارىختا خەلقىمىز ۋە مىللىتىمىز ئارىسىغا ئىچكى تەپرىقىچىلىك، بۆلگۈنچىلۈك، زىدلىشىش، بىرىنىڭ ئەدىبىنى بىرى بېرىپ ئۆتۈشتەك ئەڭ قەبىھ پارچىلىنىش - تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا يوقىلىشقا يۈزلىنىش ئۇرۇقنى چاچقان، تېرىغان مەرەز كۈچلەرنىڭ دەل ئۆزىدۇر. بىز ئۇلارنى تەكرار ئەسلىگەنلىرىمىزدە تۆۋەندىكى ئەدەبىي مىسرالارنى ئىختىيارسىز سېغىنىمىز:

ئۆزىنى دانا بىلگەن ئۇ ئۈچ - تۆت نادان،
ئىشەك تەبىئىتىنى قىلار نامايان.
بۇلار سۆھبىتىدە سەنمۇ ئىشەك بول،
بولمىسا «كاپىر» دەپ قىلىشار ئېلان.

ئۆمەر ھەييام

نادانلىق دۇنيادا ئەڭ زور پادىشاھ،
جاھىلنى ئاجرىتىپ بولماس ناداندىن.
شۇنداق، ئۇ بەيد، نجات ئەسلا كۆرۈنمەس،
نە خوجايىنلاردىن ۋە نە خۇدادىن

ئۇبەيدە زاكۇنى

شۇنداقلا بۇ خىل زەبۇنچىلىق ۋە نەسلىك تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا شۇ زامان جەمئىيىتىمىزنىڭ ئىنتايىن قەبىھ ئىچكى ئىللىتى، مىللىتىمىز ۋە خەلقىمىزنىڭ ئەقلىي مەغلۇبىيىتى ۋە خەلقىمىز تەقدىرىنىڭ قاراڭغۇ ئىسكەنجىسى ھېسابلىناتتى ئەلۋەتتە. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، شۇ زامان ھۆكۈمرانلىرى بۇ خىل ھالەتنى «خان ئامانلىقى»، «جاھان ئامانلىقى» ئۈچۈن خەۋپلىك «ئىللەت»، چېكىدىن ئاشقان سىرلىق بېشارەت دەپمۇ بىلەتتى. شۇڭا شىنجاڭنىڭ شۇ چاغلاردىكى باش ھۆكۈمرانى ياڭ زېڭشىن بۇ خىل ھادىسىلەرگە قارىتا: «يەرلىك ئەمەلدارلار دىنىي ئىشلارغا مەۋرىيى سالاھىيىتى بىلەن ئارىلاشماسلىقى زۆرۈر، ئەمما جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاش يۈزىسىدىن بەزى جېدەل - ماجىرالارنى ياراشتۇرۇش ۋەزىپىسىنىمۇ ئۆتىمەي بولمايدۇ......»، «ئۇلار خانىقا سېلىپ يىغىلىپ، دۇئا - تىلاۋەت قىلىش نامى بىلەن نادان خەلقنى ئازدۇرۇپ سەدىقە يىغۋالىدۇ.... كۆندۈزى تارقاپ، كېچىسى يىغىلىپ نۇرغۇن كىشىلەرنى قىزىقتۇرۇپ... ناماز ئوقۇش، دۇئا - تىلاۋەت قىلىش ئورنىغا .... ساماغا چۈشىدۇ. بۇلارنىڭ (ئىشان - پىرلارنىڭ) پائالىيەت شەكلىمۇ سىرلىق، ئۆڭكىدىن ئەكسىيەتچىلەر ئاسانلا پايدىلىنىپ كېتىدۇ، چاتاق تېرىيدۇ....»() دەپ جايلارغا يوليورۇق - ئۇقتۇرۇشلارنى چۈشۈرگەن ۋە تارقاتقان. دېمەك ياڭ زېڭشىنمۇ بۇ چاغلاردا شىنجاڭ خەلقىنى ئىدارە قىلىشتا: يەنىلا خەلقنى ئىچكى يۇقىرادارچىلىقتا، ئېتىقادتا ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش، نادانلىقتا، تارقاقلىقتا، ئۆزئارا زىدلىشىپ تۇرۇش ئىسكەنجىسىدە تۇتۇپ تۇرۇش سىياسىتىنى قوللىنىپ، شىنجاڭنى جېدەل - ماجىرا چىقمايدىغان، «ئوغرى - قاراقچىلىرى» يوق، پاراكەندىچىلىك يۈز بەرمەيدىغان تىپتىنچ جەمئىيەتكە، ياۋاش ئىنسانلار ماكانىغا ئايلاندۇرۇش يولىنى تۇتۇپ، شۇنداقلا خوجا - ئىشانلارنىمۇ دىققەت - ئېتىباردىن يەقەت چىقارماي ئىش كۆرۈپ تۇرغانىدى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن بىزنىڭ خەلقىمىز بۇ پېشكەل - ساختا «دىنىي ئەقىدە» نىڭ ۋە ئۇنىڭ نامى بىلەن «جاھان تۇتقۇچى»، «پىر»، «خوجام» لارنىڭ ساقتا، يالغان نىقاب - ماھىيەتلىرىنى، تارىختا ئوينىغان سەلبىي روللىرى، جىنايەتلىرى ۋە قىلمىشلىرىنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيەتلىرىنى چۈشىنىشكە ۋە بۇ خىل «ئەقىدە» نى ئۆز ئىخلاس - ئېتىبارلىرىدىن چىقىرىپ تاشلاشتەك تارىخىي ئويغىنىش دەۋرىگە قاراپ بۇرۇلۇشقا باشلىغان. 1930- يىللاردا قەشقەر، ئاتۇش،

ئۈچتۇرپان، يەكەن، خوتەن خەلقلىرى بىلەن بۇ جايلاردىكى دىنىي ئۆلىمالار ئىسلام دىنىنىڭ ھەقىقىي ئەھكاملىرىنى جارى قىلدۇرۇش، ئىسلام ئەقىدىلىرى نامى بىلەن پەيدا قىلىنغان غەيرىي «دىنىي قىلىق»، «دىنىي يول ـ ئادەت» لەرنى چەكلەش، ئىسلامنى قوغداش تەشەببۇسلىرى بىلەن جامائەت ھەرىكىتى قوزغاپ، شىنجاڭدا يەنە يېڭىدىن دىن تارقاتماقچى بولغان چەت ئەللىك مىسيونېرلارنى، ئىسلام دىنى نامى بىلەن ئۆز غەرەز ـ مەقسەتلىرى ئۈچۈن ھەرىكەت قىلغۇچى ئىسلام دىنىي دۈشمەنلىرى ـ خوجا ـ ئىشان، «ۋەلى»، «پىر» لارنى توسقان، يەكلىگەن ۋە ھەرىكەتلىرىدىن چەكلىگەن. ھەتتا بىر قىسىم جايلاردا بۇ خىل كىشىلەرگە قارشى پۈتۈن جەمئىيەت بويىچە (ھاكىمىيەتتىن يۇقىرىغىچە، تۆۋەندىن يۇقىرىغىچە) دەككە بېرىش ھەرىكىتى كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن. 1931 ـ 1932 ـ يىللىرى ئۆزىنى ھازىرقى زامان ئەۋلىياسى دەپ ئېلان قىلىپ يەكەنگە پەيدا بولغان «مەككە خوجا»، قاغىلىق تاغلىرىغا بېكىنىپ «ئىمام مەھدى ئاخىر زامان» بولۇۋالغان «ئاتەش خوجا» لار خەلق تەرىپىدىن كەلگەن يەرلىرىگە ھەيدىۋېتىلگەن. قەشقەر، ئاتۇش، ئۈچتۇرپان، يەكەن قاتارلىق جايلاردا شۋېت مىسيونېرلىرىنىڭ «مۇناسىۋەتداشلىرى» بولۇۋالغان بەزى خوجا ـ ئىشانلارنىڭ بىر قىسمىغا قاتتىق دەككە بېرىلگەن. يەكەن، قاغىلىقلاردا ھىندى، ئافغان، كەشمىرلىك بالىلارنىڭ كەتمەنلىرىنى چېپىپ ـ ھەمكارلىشىپ يەرلىك خەلقنىڭ نورمال ـ ئادەتتىكى دىنىي يوسۇنلىرى، دىنىي چۈشەنچە ۋە دىنىي ھەرىكەتلىرىگە «يېڭىلىق» كىرگۈزۈش، چەت ئەللىك ساھىبلارنى «پىر» تۇتۇشقا ئۈندەش ھەرىكەتلىرىدە بولۇشقان راپىزە ئىشانلار تۇۋا قىلدۇرۇلغان، قاتتىق يەكلەنگەن. ئۆزىنى ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسساالامنىڭ 36 ـ نەۋرىسى دەپ ئېلان قىلىپ پۈتۈن قاغىلىق، پوسكامنى بېشىغا كىيىپ، مىڭلاپ مۇرىت، سوپى، ھاپىز، خەلپە قوبۇل قىلىپ، ئەگەشتۈرۈپ جاھاننى قايتا سوپىلاشتۇرماقچى بولۇپ مەيدانغا چىققان سىياسىي «دىندار» شەخس سابىرخان خوجىمۇ 1930 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا قاغىلىق يەرگە تىرىك كۆمۈپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. پۈتۈن شىنجاڭدا سوپى ـ ئىشانلارغا، سوپى ـ ئىشانلىققا قارشى دىنىي، ئىجتىمائىي تەشۋىقاتلار قانات يايدۇرۇلغان. نەتىجىدە شىنجاڭدا خوجا ـ ئىشان، سوپى، «پىر»، مۇرىت شەخسلەرنىڭ ھەممىسى بىر مەزگىل ئەلدىن يىراق، يۇرتتىن سىرت، پىنھان جاي، چەت، بۇلۇڭ ـ پۇشقاقلاردا «خۇدا بەرگەننى يەپ» «دىيانىتى بۇزۇلغان» لاردىن خەۋپسىرەپ، چۈچۈپ كۈن ئالىدىغان پەقىر ـ «مىسكىن»، «بىچارىلەر» دىن بولۇپ كېتىشكەن.

پەرىشتە ئۆلتۈرسا دىۋە بىلەن گەر،
ئۆگىنەر ۋەھشىلىك، نەپرەت خىيانەت.
يامانىدىن ياخشىلىق ئۆگىنىپ بولماس،
بۆرە جۇۋىچىلىقنى قىلامدۇ ئادەت؟

سەئدى شىرازى

جاھالەت كۈچلىرى ـ ئەزەلدىن ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي مەغلۇبىيەتلىرىگە تەن بەرمەي (ئۆزلىرى، تۇتقان يوللىرىنىڭ زاۋال ـ جاھالەت يولى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشماي) خەلقنى ئالداش، خورلۇققا، زۇلۇمغا گىرىپتار قىلىش، دۇنياۋى مەئىشەت، بايلىق، ئابرۇي، ئىناۋەت ئۈچۈن ھەرقانداق ئىپلاسلىقلارنى قىلىشتىن يانماسلىقتەك ئەسەبىيلىك ۋەقەلىرىنى «خۇدالىق ئۈچۈن» ياكى «مۇسۇلمان» لىق پەزىلەت ھېسابىدا ئۆزلۈكىدىن ئۆزگەرتكەن، تاشلىۋەتكەن ئەمەس. خوجا ـ ئىشانلارنىڭ كېيىنكى چاغلاردىمۇ ھەر خىل زامان، ھەر خىل شارائىت ۋە ھەر خىل پەيت ـ پۇرسەتلەردە ھەر خىل يوشۇرۇن شەكىل، چارە ـ ئاماللار بىلەن ئۇ يەر ـ بۇ يەردىن باش كۆتۈرۈپ چىقىپ خەلقىمىزگە زىيانكەشلىك قىلىپ تۇرغان ۋە تۇرۇۋاتقانلىقى مەسىلەن 1946 ـ يىلى بەزى خوجا ـ ئىشانلار كۈچلىرى

تەرىپىدىن قاغىلىقتا پەيدا قىلىنغان «تاغلىق ئوغرىلار» (گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى قوزغالغان قوراللىق تاغ ئىنقىلابى - ئا) غا قارشى تۇرۇش «خەلق ھەرىكىتى ۋەقەلىكى» دىكى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي ئۆلىما مەرھۇم شەھىد خەلق قۇربانى راشىدىن مۇپتاجى ئۆلۈمى، 1940 - يىللاردىن 1950 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە چەرچەن، نىيە، چارقىلىق ناھىيىلىرىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا ئەندىرىنى مەركەز قىلغان ئەۋلادى قاچقۇن ئىشان - «قۇشقاچ ھەزرەت» پاراكەندىچىلىكى، 1950 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، بەزى جايلاردا خوجا - ئىشانلار تەرىپىدىن پەيدا قىلىنغان ھەر خىل شەكىلدىكى ئەكسىلئىنقىلابىي ۋەقەلەر، ھادىسىلەر ۋە تارىختىن بېرى بىزنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە، زامانىۋىلىشىش، خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، ئويۇشتۇرۇش.... ساھەلىرىدىكى بارلىق ھەرىكەتلىرىمىزگە خوجا - ئىشانلار تەرىپىدىن قىلىنىپ كەلگەن زىيانكەشلىكلەرنىڭ مىسالى خاتىرىلىرى بۇ پىكىرلىرىمىزنىڭ مەۋجۇد دەلىللىرىدۇر.

خوجا - ئىشان «پىر» لارنىڭ ھازىرقى چاغلاردىكى جاھالەتچىلىك قىلمىشلىرى توغرىسىدا

بىلىشىمىزچە شىنجاڭ بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا ھازىر يەنىلا سوپىزم كۈچلىرى («خوجام»، «ئىشانىم»، «سوپۇم»، «پىرىم»، «بۇۋىم»، «ئاشىق»، «مۇرىت» ۋە باشقا «دىن» تونىغا يۆگىنىپ يۈرگەن ئىجتىمائىي نوقانچىلار) نىڭ ھەرىكەتلىرى ساقلىنىپ تۇرماقتا. يەنى ئۇ كونا مەزھەبنىڭ يېڭى تۈرلىمىسى، كونا جاھالەت شەكىللىرىنىڭ يېڭى ئەۋرىشكىلىرى ۋە ئۆتمۈش «ئەنئەنە» لىرى سۆيىتىدە «دىنىي ئىش» شەكلى بىلەن رول ئويناپ تۇرماقتا. ئۇلار ئەسىر جاھالەتچىلىكىنى ھازىرقى زامان جاھالەتچىلىكىنىڭ ئۆلچىمى قىلىشتا، ئۆز مەقسەت، ئەيىپلىرىنى ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى قىلىپ يەدازلاپ ۋە ئۇنى خەلقىمىز دىنىي ئىدىيولوگىيىسىنىڭ «ھازىرقى مەنبەسى» قىلىپ دەسسىتىشكە، «دىنىي داھىي» لىق، «ۋەلى» لىق، «پىر» لىق تەمالىرى بىلەن ئىشلىمەي چىشلەپ، ئالدامچىلىق بىلەن جان بېقىشتا ھەم ئۆز «ئىستىقبال» لىرى ئۈچۈن خەلقىمىزنى ھازىرقى ئىلمىي دۇنيا مۆجىزىلىرىدىن چەتنىتىپ، غەپلەت ۋە جاھالەت ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرۇشقا زوقمەن بولۇپ تۇرغان بۇ كۈچلەر بۈگۈنكى كۈندە يەنىلا خەلقىمىز ئارىسىدا «ئىمانغا ئوندەش»، «ئىمان يېڭىلاش»، «ئاغزىغا ئىمان سېلىش»، «دۇئا بېرىش»، «تەۋبە ئىستىغبار ئېيتقۇزۇش»، «كارامەت كۆرۈپ بېرىش» (پالچىلىق - ئا)، «ئۇچ قىلىش»، «ئامراۋ قىلىش»، «غايىبنى بىلدۈرۈش»، «پەرە ئوينىتىش»، «كۆز دۇئالىرى» تارقىتىش، «قەسەم قىلىش»، «قەسەم ياندۇرۇش»، «شىپا دۇئا ئوقۇش»، «بەند قىلىش»، «بەخت دۇئاسى قىلىش»..... بىلەن شۇغۇللىنىشماقتا. بىزنىڭ بەزى ئۆز كۆڭۈل، سادىدا، ئاللاھنىڭ بەرھەق دىنىغا ھېرىسمەن ئېتىقادكار ياراندىرىمىز ئۇلارنىڭ ئەنە شۇ خىل «دىن» نامى، «دىن» «قۇدرىتى» بىلەن ئەملگە قويۇۋاتقان سۇيىقەستلىرىنىڭ ئاڭسىز قۇربانلىرىدىن بولۇپ بېرىشمەكتە. بۇ ئېگى - تەكتىدىن ئالغاندا يەنىلا بىزنىڭ مىللىي تەركىبىمىزنىڭ ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي كېسىلىدۇر. مىللىي ئەيىبىمىز ۋە ئەقلىي مەغلۇبىيەتچىلىكىمىزدۇر. مەن بۇ پىكىرلىرىمنى تۆۋەندىكى ئازغىنە بىر قىسىم نۇقتىلىق مەۋجۇد مىساللا بىلەن ئاساسلايمەن.

1 - ئۇلار يەنىلا جاھالەت تەرغىباتچىلىقىدا

1983 - يىلى 9 - ئاينىڭ 4 - كۈنى يەكەننىڭ چىمىدۇ دېگەن يېرىدىكى بىر چوڭ مەسچىتتە: «يەكەن چىلتەنلىرىمدىن كەلدىم. ھەزرىتى ئىسھاقى ۋەلىئۇللانىڭ ھازىرقى زامان نەسەبلىرىدىن بولىمەن. جەڭگىزخان خوجامنىڭ مۇخلىسىمەن....» دەپ ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ دۇئاغا قول كۆتۈرگەن بىر سوپى جامائەتكە مۇنداق دېدى: «ئەي مۇسۇلمانلار، غاپىللەر! ئاخىر زامان بولاي دەپ قالدى. خۇداۋەندە كېرىم بەندەم، پەيغەمبىرىم ئۇممىتىم دېسۇن، جەننەت ساۋابى تاپاي دېسەڭلار ناماز، روزا، ئۆشرە - زاكات، سەدىقە - پىترىنى زادىلا تەرك تاشلىماڭلار .

<ئۇلۇغ پىر>لارنىڭ ئەزىز ئەۋلىيا - ئەنبىيالارنىڭ مازار - قەدەم جايلىرىنى زادىلا تاشلىماڭلار، پىرسىزلىق گۇناھىدىن ساقلىنىڭلار، پىرلاردىن دائىم دۇئا ئېلىپ، قول بېرىپ مۇرىت بولۇپ، ئىمانى كامىللىققا ئېرىشىڭلار... خوتۇن - قىزلىرىڭلارنى روياش، سەدرە (يۈزىنى يۆگەپ جەمئىيەتكە كۆرسەتمەي دېمەكچى - ئا) تۇتۇڭلار. نارەسىدە قىز، نەبىرە ۋە جىنسىي مەزلۇم بىچارىلەرنى نامەھرەمدىن توسۇپ، بالاغەت يېشىغا تەگكەن ھامان پەرزنى ئادا قىلىۋېتىڭلار (قىزلارنى كىچىك چېغىدىلا ئەرگە بېرىۋېتىڭلار دېمەكچى - ئا). ئويۇن - كۈلكە، مەشرەپ، نەغمە، بەزمە، ھارام ھاۋايى - ھەۋەسلەرنىڭ ھەممىسى كۇپۇرلۇقتۇر.... بۇنىڭغا ھەۋەسلەنگۈچىلەر دوزاخقا چۈچۈلا بولغۇچىلاردۇر. بەندىدىن شىپالىق، شاپائەت، رىزقى تىلەش - كۇتۇش (دوختۇردىن داۋالىنىش، جەمئىيەتتىن، كىشىلەردىن يارەم ئېلىش، مەدەت كۇتۇشنى دېمەكچى - ئا) ئاللاھقا شەك كەلتۈرگەنلىكتۇر، شىپالىقنى، شاپائەتنى پەقەت پىر ئۇلۇغلاردىنلا كۇتۇڭلار، شۇلارغا ئوقۇتۇڭلار، پەۋا قىلدۇرۇڭلار، تەقدىرگە تەن بېرىڭلار، ھارام دۇنيانىڭ، پاسىقلارنىڭ ئېزىتقۇلۇق قىلىقلىرىدىن، سۆزلەۋزىلىرىدىن پاك ۋە خالى تۇرۇڭلار. دۇنيانىڭ ھارام نازۇ - نېمەتلىرى ئۆچۈن بىھۇدە زورۇقماي، ئاللاھنىڭ بەرگىنىگە، تەقدىردە پۈتۈلگەن رىزقى لوقمىلارنىڭ ھەممىسىگە شۈكرى، قانائەت قىلىڭلار.... ئازنا، پەيشەنبە كۈنلىرى كۇپارلار (مۇسۇلمان ئەمەسلەرنى دېمەكچى - ئا) نىڭ قولىدىن ھېچ نەرسە ئالماڭلار، بەرمەڭلار، سۆز قىلماڭلار، سۆزىنى ئاڭلىماڭلار، مۇئامىلىدە بولماڭلار. سۈلتەكلەر (كادىرلار، مائارىپچىلار، زىيالىيلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەر، زامانىۋى تۇرمۇشقا يۈزلەنگەن ياشلار ۋە ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسىنى يەنى كالتە چاپان كىيگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇلار شۇنداق ئاتايدۇ - ئا) قولىدىن بىر نەرسە ئېلىش - يېيىش ھارامدۇر.... پەرزەنت، ئەۋلاد، پۇشتى نارىسىدىلەرنىڭ ھەممىسىنى دىنىدىن دىل ئۈزمەيدىغان، ھالالچى، مۇسۇلمان، خۇداكۆي مۆمىنلەردىن قىلىپ تەربىيەت قىلىڭلار. زامان ئېزىتقۇلىرىدىن پەخەس بولۇڭلار.... دىنىدا ئوقۇڭلار، ئوقۇتۇڭلار، مۇسۇلمان ئادەم قىلىڭلار (زامان ئىلمىدىن يىراق، نادان تۇتۇڭلار دېمەكچى - ئا)، پىر، سەئىدلەرنىڭ دۇئالىرىنى ئېلىپ، نەزىرلىرىدىن ئۆتۈپ تۇرۇشنى قەرز بىلىڭلار...» مېنىڭچە بۇ خىل «ۋەز - نەسىھەت» لەرنىڭ ھازىرقى زامان تەرەققىياتىدىن بىر قەدەر چەتتە قېلىۋاتقان، بەزى قارىسىغىلا ئىشىنىۋېرىشكە ئادەتلىنىپ كەتكەن سادادا، خۇداكۆي مۇسۇلمان يارانلىرىمىزگە كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى تۆۋەن چاغلاشقا زادىلا بولمايدۇ. بۇ خىل ۋەزخانلار ھازىرقى چاغلاردا ئىدېئولوگىيە جەھەتتە تەرغىباتچىسى يوق يەرلەرنىڭ تەرغىباتچىلىرى، يۇرتداچىلىقتا چوڭى يوق يەرلەرنىڭ چوڭلىرى، نازارەتتە ئىگىسى يوق يەرلەرنىڭ ئىگىلىرى، دىنىي تۇرمۇشتا يېتەكچىسى يوق جايلارنىڭ يېتەكچىلىرى بولۇۋالغان دىنىي ئالدامچىلاردۇر. شۇنداقلا ئۇلار خېلى بىر قىسىم مۇسۇلمانلار يۇرتلىرىدا بولۇپمۇ جاھالەتچىلىك ئادەت شەكلىگە كىرىپ كەتكەن بەزىبىر ئاھالىلەر تۈركۈملىرىنىڭ دىنىي تۇرمۇش، تىرىكچىلىك، ئېتىقاد ۋە پائالىيەت، ھەرىكەتلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ «دىنىي داھى»، «ئۇلۇغ پىر» لىق ئورۇنلىرىنى رەسمىي تىكلەپ ئېلىشقا روھىي ھۆكۈمرانلاردۇر. ئۇلارنىڭ بىزنىڭ ھازىرقى ئىدېئولوگىيە، دىنىي تۇرمۇش ساھەمىزگە كۆرسىتىۋاتقان زىيانلىق تەسىرلىرىنى بىز ھەرگىز تۆۋەن مۆلچەرلىيەلمەيمىز، ئەلۋەتتە. بۇ خىل سەلبىي تەشۋىقاتلارنىڭ تەسىرى بىلەن ***1983*** - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بەزى جايلارنىڭ مائارىپ، مەدەنىيەت، سەنئەت، ئىلىم - پەن خىزمەتلىرىدە بىر مەزگىل چېكىنىش يۈز بەردى. ئائىللار خىزمىتى، نىكاھ، قانۇن خىزمەتلىرى، بەزى قانۇنلار، جەمئىيەت خىزمەتلىرى ھەر خىل دەرىجىدە دەخلىگە ئۇچرىغان ھەتتا ھېلىمۇ ئۇچراپ تۇرماقتا. قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ چوپان يېزىسىدا ***1980*** - يىلدىن بۇيان سوپى - «پىر» لارنىڭ يۇقىرىقىدەك «ۋەز - نەسىھەت» لىرى ئەدەپ كېتىپ، شۇ يېزىنىڭ ***8000*** دىن جىقراق ئاھالىسى بار توققۇز كەنتتە ئەنئەنىۋى خەلق مەشرەپلىرى يوقاپ كەتكەن. پۈتۈن يېزىدىكى مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدىن ناھىيە ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى

دەرىجىلىك ھەر خىل مەكتەپلەرگە قىز ئوقۇغۇچىلار ئاساسەن بارالمىغان. يەنە شۇ ناھىيىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا **1981- 1982-** يىللىرى **4000** دىن ئارتۇق بالا جاھالەتچىلەر تەرىپىدىن ئاتالمىش «دىنىي مەكتەپ» لەرگە تارتىپ كېتىلگەن. گۇما ناھىيىسىدە بىر نەچچە «پىر» نىڭ «بېشارىتى» بىلەن (يوشۇرۇن قۇترىتىشى بىلەن) بەزىبىرى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ئۇرۇلغان، بەزىبىر ئايال ئوقۇتقۇچىلار سىقىلىشقا ئۇچرىغان.

خەلقىمىزنى، مىللىتىمىزنى ھازىرقى دۇنيادا يەنىلا ئاتالمىش «دىنىي» يول يەنى تەركىي دۇنيا جاھالەتچىلىكى بىلەن تۇتۇپ، «ئۇ ئالەم» دىكى «جەننەت» لەرگە باشلاپ كەتمەكچى بولۇۋاتقان بۇ خىل جاھالەت تەرغىباتچىلىرىنىڭ يۇقىرىقىدەك زەھەرلىك تەرغىباتلىرى دىنىي جەھەتتىن ئەمەلىيەتتە ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ: «.... بىلىم تەھسىل قىلىش ئەر - ئايال مۇسۇلمانلار ئۈچۈن پەرزدۇر...»، «كىشىنىڭ بارلىق ھەرىكىتى خالىس خۇدالىق ئۈچۈن بولۇشى ۋە چوڭ مۇسبەت، ۋەقەلەرگە سەۋەب بولىدىغان دۇنيا مەنپەئەتنى كۆزدە تۇتماسلىقى لازىم...»، «بىلىم يىراق جۇڭگودا بولسىمۇ تەھسىل قىلىڭلار...»، «مۇسۇلمانلارنى ئەپۇ قىل، ئۇلار ئۈچۈن مەغپىرەت تىلىگىن، ئىشتا ئۇلار بىلەن كېڭەشكىن»، «مۇسۇلمانلار بەدنىيەتلىك قىلماسلىقى، پاك بولۇشى، ئېھتىياتچان بولۇشى، مۇئامىلىدە سىلىق بولۇشى، ناتوغرا ئىشلارنى پۈتۈنلەي تەرك ئېتىشى لازىم. ئەر بولسۇن، ئايال بولسۇن ھەممەيلەن شۇنداق قىلغاندىلا قىلغان ئىبادىتى ئاندىن قوبۇل بولىدۇ» (يۇقىرىقى سىتاتىلار «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمىھالى» نىڭ **31-** بېتىدىن، قۇرئاندىكى «سۈرە ئال ئىمران **169-** ئايەتنىڭ بىر قىسمىدىن كۆچۈرۈلدى) دېگەن تەلىملىرىگە زىتتۇر. بۇ خىل تەرغىباتچىلار يالغان ۋە ئەڭ قەبىھ گۇناھ قىلغۇچى نەپسانىيەت خىيانەتچىلىرىدۇر. مۇسۇلمان يارەنلىرىمىز خۇددى پەيغەمبىرىمىزنىڭ: «ئىنسانلار پەرۋەردىگارى، ئىنسانلارنىڭ پادىشاھ، ئىنسانلارنىڭ ئىلاھى ئاللاھقا سىغىنىپ، كىشىلەرنىڭ ۋەسۋەسە پەيدا قىلغۇچى جىنلاردىن ۋە ئىنسانلاردىن بولغان يوشۇرۇن شەيتاننىڭ ۋەسۋەسىنىڭ شەررىدىن پاناھ تىلەيمەن» («قۇرئان كەرىم» **114-** سۈرە ناس، مەككىدە نازىل بولغان **6-** ئايەت) دېگىنىدەك بۇ خىل جىن، يوشۇرۇن شەيتان ئازازۇل ئالدامچىلارنىڭ يۇقىرىقىدەك تەرغىباتلىرىغا ئالدانماسلىقلىرى، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇشلىرى، ئۇنداق كىشىلەرنىڭ ئەدىبىنى بېرىشلىرى لازىمدۇر.

2 - ئۇلار يەنىلا «پال» چىلىقتا

پالچىلىق (رەمبالىق، قۇرئىلىق) - ئەسلىدە ئىسلام ئەقىدىلىرىگە زىت، ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئىنسانلىرىنىڭ خىيالى تەسەۋۋۇرلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بىر خىل خۇراپىي چۈشەنچىدىن باشقا نەرسە ئەمەستۇر. ئىسلام ئەقىدىلىرى بۇ خىل چۈشەنچىنى تارىختىن بېرى بىر خىل «غەيرىي ئەقىدە» سۈپىتىدە ناھايىتى قاتتىق رەت قىلىپ، قارىلاپ كەلگەندۇر. لېكىن بىزنىڭ دىنىي تۇرمۇشىمىزغا ئارىلىشىۋالغان سوپى - ئىشانلار بۇ خىل «ئەقىدە» نى بىزنىڭ جەمئىيىتىمىزدە تارىختىن بېرى ئىسلام ئوقۇمى سۈپىتىدە يەنى ئۆزلىرىنىڭ «كارامەت» كارلىق «خاسىيەت» لىرىنى «ئىسپات» لايدىغان «مەۋجۇد رېئال مۆجىزە» سۈپىتىدە كۆرسىتىپ ۋە جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە. بۇمۇ بىزگە تارىختا سوپى - ئىشانلار تەرىپىدىن يۇقتۇرۇپ قويۇلغان روھىي زەئىپلىك، روھىي بەدبەختلىكتىن بىر تۈردۇر. بۇ خىل «ئەقىدە» دىن ۋە بىزنىڭ بۇ خىل بەدبەختلىكىمىزدىن سوپى - ياران «پىر» لار ھازىرمۇ ئاجايىپ قاراملىق ۋە ھىيلىگەرلىك بىلەن پايدىلانماقتا. بىز بۇ ھەقتە سانسىزلىغان ئېچىنىشلىق مىساللارنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئۆتكەن يىل ياز قاراقاش ناھىيە زاۋا يېزىسىدىكى «رەمبال بۈۋىم» ساجىدە «پىر» خېنىم (يەرلىكتە «چىشى ئەۋلىيا» نامىنى ئالغان - ئا) نىڭ چىرىيە ناھىيىسىنىڭ نۇرى يېزىسىدا سادىر قىلغان مۇنۇ «رەمبال» لىق ۋەقەسىنى ئەسلەپ ئۆتىمىز.

بۇ يېزىدىكى 32 ياشلىق خۇراپات رىياكارى تۇختى بارات يېقىنقى بىر قانچە يىل مابەينىدە ئۆپكە كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قانچە نۆۋەت داۋالانغان بولسىمۇ ساقىيالمىغان ھەم «بۇ كېسەلدىن ساقىيالماسلىقىمدا چوقۇم باشقىلارنىڭ قەستى بار (كىشىلەر ئوقۇپ قەست قىلغان دېمەكچى ـ ئا) دېگەن ئويدا بولغان. ئۆتكەن يىلى 5 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ زاۋا يېزىسىدىكى رەمبال ساجىدە بۈۋىنى ئۆز ئۆيىگە چىللاپ ئۆز ئۆيى توغرۇلۇق پال سالدۇرغان. «پالچى» ساجىدە «بۈۋىم» بىر قاتار غايىب «كارامەت» لەرنى بېشارەت قىلغاندىن كېيىن تۇختى باراتقا: «سىلىگە باشقىلارنىڭ قەستى بار ئىكەن، قەست قىلغۇچى ئىككى ئادەم بولۇپ، ئۇلارنىڭ قىلغان قەستىنىڭ بىرى («قەست ئايىتى» ئوقۇلغان ماددىي نەرسىنىڭ بار پارچىسى، دېمەكچى ـ ئا) بوسۇغىلىرىنىڭ ئاستىدا، يەنە بىرى مازاردا ئىكەن. ئەگەر ئۇ نەرسىلەر تېپىلمىسا كېسەللىرىدىن ئۆمۈرۋايەت ساقىيىپ كېتەلمەيدىكەنلا...» دېگەن. بۇ چاغدا تۇختى بارات قورقۇپ تىترەپ «بۈۋىم» گە بۇ نەرسىلەرنى تېپىپ بېرىشنى قاتتىق ئىلتىجا قىلىپ (يالۋۇرۇپ) تۇرۇۋالغان. «پالچى بۈۋىم» ئۇنىڭ ئوچۇق قىلتاققا رەسمىي چۈشكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، مەزكۇردىن كۆپرەك ئولجا ئۈندۈرۈپ ئېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئۆيىنىڭ بوسۇغىسىنى كولاپ بۇ يەردىن چىققان تاش ـ كېسەك، تويا ـ چالمىلارنى كۆرسىتىپ «سىلىگە قەست قىلىپ ئايەت ئوقۇپ يۇرۇپ كۆمۈۋەتكەن نەرسىلەر مۇشۇ» دەپ ئىشەندۈرگەن. تۇختى بارات بۇنىڭدىن تەسىرلىنىپ «رەمبال بۈۋىم» گە بىر تاي، بىر ئېشەك، 50 يۈەن نەق پۇل ۋە بىر يارتا قويى گۆشى «دۇئا» قىلدۇرۇپ، ئاتالمىش ئۆزىگە قەست قىلغان كىشىلەرنى تېپىش، ئۆچ ئېلىش نىيىتىگە كەلگەن. ھەم «قەست» دىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن دەرھال بىر قۇتىغا بىر پارچە گېزىت قەغەزدەك چوڭلۇقتىكى بىر تۇمار، ھۆپۈپ تاجىسى ۋە بىر پاي ئالتۇن زىرىنى سېلىپ يېنىدا ساقلاپ «قەست» دىن مۇداپىئەلەنگەن. نېرى ئويلاپ، بېرى ئويلاپ ئاخىرى ئۆز يېزىسىدىكى سادىر قارىم بىلەن مەسۇم مۇللام دېگەن كىشىلەردىن ئورۇنسىز «گۇمان» لىنىپ ئۇلارنىڭ پېيىگە چۈشكەن. كېچىلىرىمۇ «قارا بېسىپ» ئۇخلىيالمايدىغان بولۇپ كەتكەن. ئاخىرى «قەستچىلەر» دىن «ئىنتىقام» ئېلىش قەدىمىنى تېزلىتىپ، سادىر قارىم دېگەن بىگۇناھ كىشىنىڭ يانلىرىنى ئاختۇرغان، ئالداپ ئۆيىگە ئاپىرىپ، ئادەم يىغىپ، باغلاپ، ئۇرۇپ قاتتىق قورقۇتۇپ قىستاپ «ئىقرا» قىلغۇزۇشتا قىلمىغان ۋەھشىلىكى قالمىغان. مەسۇم مۇللام دېگەن كىشىنىمۇ باغلاپ، تېگىپ چىشىنى چۈشۈرۈۋەتكەن، ئاغزىنى يىرىۋەتكەن. سادىر قارىم دېگەن كىشىنىڭمۇ ئىككى چىشىنى چۈشۈرۈۋەتكەن، ئاغزىنى، گال، تامغاقلىرىنى قاتتىق زەخىملەندۈرگەن.... شۇنداق قىلىپ «رەمبال بۈۋىم» «پال» سېلىپ تۇختى باراتنىڭ جىنايەت قىلىشى، بىگۇناھ ئىككى دېھقاننىڭ قاتتىق زىيان ـ زەخمەتلەرگە دۇچار بولۇش ئاقىۋىتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، مۇسۇلمان كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا بىرلىكىگە، تىرىكچىلىكىگە، خاتىرجەملىكىگە زىيانكەشلىك قىلغان بۇ خىل ئالدامچىلار جەمئىيىتىمىزنىڭ ھەممىلا يەرلىرىدە ساقلىنىپ، ھەرىكەتلىنىپ كەلمەكتە. بەزى گول، نادان يارانلىرىمىز ھېلىمۇ يۇقىرىقىدەك «سوپى»، «پىر»، «بۈۋىم» لەرنىڭ بىخوتلاشتۇرۇشلىرى بىلەن «بارىنى ئوغرى، يوقىنى رەمبال ئالىدىغان» «تەقدىر» دىن قۇتۇلالمايۋاتىدۇ. بۇ خىل «دىنىي تەقدىر» دىن ۋە بۇ خىل روھىي قۇللۇقتىن قۇتۇلۇش بىزنىڭ ھازىرقى ئەڭ جىددىي، مىللىي قەرزىمىز ۋە مەجبۇرىيىتىمىز بولۇپ تۇرماقتا.

3 ـ ئۇلار يەنىلا «دۇئا» ـ «تىلاۋەت» ئالدامچىلىقى يولىدا

دۇئا قىلىش، ساۋابلىق ئىزدەش ـ مۇسۇلمانلار ئۈچۈن دىنىي ۋە ئەخلاقىي ئادەتلەر جۈملىسىگە كىرىدىغان، خالىس ۋە ئىنتايىن ھالال نىيەت بىلەن ئادا قىلىشقا تېگىشلىك دىنىي مەجبۇرىيەتتۇر، يەنى ھەقىقىي مۇسۇلمان مەجبۇرىيىتىدۇر. ھەر بىر دۇئا كويى ـ ھەقىقىي دىندار، ئەڭ ئەخلاقلىق، مۆمىن، ئىسلام ئىلمىگە سادىق،

دىيانەتچىلىكتىكى مۇسۇلمانلارغا تەسىر ەۋ تۇغرا ئىمما - ئىشارەت كۆرسىتىپ تۇرالايدىغان، دىندارلىقى قۇسۇرسىز، مەۋقەسى سۇسلاشمايدىغان، خۇدا يولىدا چوشكەننى يەنىلا خاس خۇدا يولىغىلا خالىس سەرپ قىلىدىغان، نامرات، شەخسىيەتسىز، ئالىيجاناب، پەس ھەۋەسلەردىن تولىمۇ خالى دىندارلاردىن بولۇش زۆرۈردۇر. قۇرئان ھەدىسنىڭ روھىدا: پاسىق، جاھىل، نادان، بىلىمسىز، قىلىقى سەت، ھىيلىگەر، ئاز بىر نېمىنى دەپ كۆپكە زىيان سالىدىغان، مەنپەئەت تاماگەرلىكى ئۈستۈن سۇخەنچى، ئېتىقادى سۇس، ئالدامچىلىقنى كەسىپ قىلىۋالغان سۇيىقەستچى، تىركىتاپ، ئۆششۇقلۇققا كۆنگەن ھەرقانداق ئەھلى مۇسۇلماندىن دۇئا تىلىش، ساۋابلىق كۈتۈش، ئاللاھنىڭ ئالدىدا كەچۈرگۈسىز گۇناھ ھېسابلىنىدىغانلىقىنى تەكىتلەنگەن. دۇئا كوي: «.... دۇئادا ئالغان ئولجا (نەرسە) نىڭ نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى ئاللاھقا (ئەمەلىيەتتە جەمئىيەت ئىشلىرىغا - ئا)، قالغىنىنى ئاللاھنىڭ ئەلچىلىرىگە، تۇغقانلارغا، يېتىم - يېسىرلارغا، نامرات، بىچارىلەرگە، مۇساپىر يولۇچىلارغا ئاتىشى كېرەك...» (قۇرئاندىكى سۈرە ئەنفال 41- ئايەتتىن) «مۇسۇلمان كىشىنىڭ بىراۋغا بولغان دۇئاسى (بىراۋغا بولغان ئالقىشى ياكى قاغىشى، دېمەكچى - ئا) ئۆز مەقسىتى ئۈچۈن ئەمەس، ئاللاھ ئۈچۈن بولۇش لازىملىقىنى ئۆگىنىش كېرەك...» («مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمالى» 334- بەت) دېگەن پىرىنسىپلىرىغا قەتئىي رىئايە قىلىشلىرى شەرتتۇر. لېكىن بىزدىكى بىر قىسىم «دۇئا كوي» - سوپى - ئىشان، «پىر» لار يەنى ئاتالمىش «دۇئا» خۇنلار ھازىرقى چاغلاردا ئىسلامنىڭ «دۇئا» توغرىسىدىكى يۇقىرىقى پىرىنسىپ ۋە دىني ئەخلاق ئۆلچەملىرىگە پۈتۈنلەي جىلاپلىق قىلىشىپ، دۇئانى ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەت تېپىشى، ئىشلىمەي چىشلەش، كىشىلەرنىڭ قان - تەرىنى شوراپ دۇنيا تېپىش، مۇسۇلمانلارنى ياۋاش، مۆمىن، بويسۇنغۇچىلارغا ئايلاندۇرۇش، ئاخىرى خەلقىمىزنى مىللىي خورلۇق، مىللىي چۈشكۈنلۈككە ئىتتىرىشتەك قەبىھ ۋە ئىنتايىن رەزىل مەقسەتلىرى ئۈچۈنمۇ پايدىلىنىپ كېلىۋاتقان ۋە كېلىشمەكتە. ئۇلارنىڭ بۇ ساھەدىكى بەزىبىر ئۇسال قىلمىشلىرى توغرىسىدا يېقىنقى يىللار جەريانىدا يۈز بەرگەن مىساللاردىن ناھايىتى ئازلا بىر قىسمىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتۈش ئورۇنلۇقتۇر:

1981- يىلى قاغىلىقنىڭ چوپان يېزا 2- كەنتىدە سوپى - ئىشان خۇراپاتچىلىقىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بىر دېھقان ئائىلىسىدىن 10 - سىنىپنى پۈتتۈرگەن بىر قىز ئائىلە چوڭلىرىنى «دۇئا» بېرىپ ئۆزىگە رام قىلىۋالغان، كېلىش مەنبەسى مەلۇمسىز بىر نائەھلى سوپىغا «ساۋاب» لىق ئۈچۈن «دۇئا» قىلدۇرۇۋېتىلدۇ. ئۇ قىز بۇ سوپى بىلەن ئىككى يىل «خۇداغا قولچىلىق» قىلىپ ياشايدۇ. بۇ سوپى تۇغۇلغان بىر بالىسى بىلەن ھەممە «ساۋاب» نى بۇ قىزغا قالدۇرۇپ بىر كېچىدىلا غايىب بولىدۇ، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى بىرەر يىلغىچە ئىزدەپ ئۇقۇشۇپ بۇ «دۇئاكوي» «پىر» نىڭ خەۋىرىنى گۇما ناھىيىسىدىكى تۈرمە كامىرلىرىنىڭ بىرىدىن ئالىدۇ. مەلۇم بولۇشىچە گۇمىلىق كەسىپى ئوغرى مەمەت 1970- يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا 10 نەچچە يىللىق قولغا ئېلىنغا بولۇپ تۈرمىدىن قېچىپ، مۆكۈپ - چۆكۈپ ئېقىپ يۈرۈپ نۇرغۇن جىنايەتلەرنى قىلىش جەريانىدا بۇ يەرگە كېلىپ، بۇ «ئولجا» غا «دۇئا» قىلغان. 1980- يىلدىن 1982- يىلغىچە قەشقەر شەھەر ئىچىدە «دىني ئۆلىما» لىق قالپىقىنى كىيىۋالغان 80 نەچچە ياشلىق بىر «ئۇلۇغ زات» «دۇئا» خۇمار، «ساۋاب» قا تەقەززا بولۇپ يۈرىدىغان ئۈچ ئائىلىدىن ئۈچ كىچىك باكىر قىزغا «دۇئا» قىلىپ، مەلۇم مەزگىل ئىچىدە ئۇلارنىڭ ئائىلىلىرىگە تېگىشلىك «دۇئا» سىنى، «ساۋاب» نى بېرىپ، قىزلارنى نىكاھ زىدىسى قىلىپ قويۇپ ئاخىرى «دۇئا» نىڭ سىرى پاش بولۇش ئالدىدا، بۇ قىزلارنىڭ بىرىگە: «چۆچۈرىنى چوڭ تۈگىدىكەن» دەپ، يەنە بىرىگە: «قولى قاتتىق، ئۆزى قوپال ئىكەن» دەپ، يەنە بىرىگە: «سامسىنى يوغان ياقىدىكەن...» دەپ «گۇناھ» قويۇپ «تالاق خېتىنى» بېرىپ، ئاتا - ئانىلىرىغا تاپشۇرۇپ

بەرگەن. **1979**- يىلى ئۈرۈمچى يېڭى ئىستانسىسىنىڭ قاچىلاش، چۈشۈرۈش مەيدانىنىڭ ئائىلىلىكلەر قورۇسىغا نامەلۇم بىر «ئۇلۇغ پىر» پەيدا بولۇپ، بىر ئىشچىنىڭ ئۆيىدە بىر - ئىككى ئاي «دۇئا» ئوقۇپ «ئىمان يېڭىلاپ»، «ساۋاب» ئاتا قىلىپ يۈرۈپ ئاخىرى بۇ ئىشچىنىڭ ئىككى باللىق بولغان خوتۇنىنى «دۇئا قىلىپ» ئالداپ ئېلىپ قېچىپ كەتكەن. «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ **1987**- يىلى **8**- ئاينىڭ **18**- كۈندىكى سانىدا خەۋەر قىلىنىشىچە، ئاقسۇ شەھەر ئىچىدە «خەلپەت» نامى بىلەن «دىنىي زات» بولۇپ يۈرگەن جاھالەتچى مۇرتەد - تۇرغۇن ئۆمەر **1986**- يىلى **7**- ئاينىڭ **16**- كۈنى ئاغزىغا «ئىمان» سېلىش، «دىنىدا ئوقۇتۇش» نامى بىلەن «دۇئا» بېرىپ چۈرسىگە يىغىۋالغان چوڭى **11** ياش، كىچىكى **8** ياش بەش ئۇيغۇر قىزنى گوللاپ «ساۋاب» بېرىدىغان خالى جايغا (قېيىن ئاتىسىنىڭ ئادەم ئولتۇرمايدىغان ئۆيىگە) ئاپىرىۋېلىپ ئۇلاردىن ئۈچىنىڭ ئىپپەت - نومۇسىغا تەگكەن. يەنە ئىككىسىگە بەدقىلىقلىق قىلغان. خەلقنىڭ قاتتىق غەزەپ - نەپرىتى بىلەن ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى تەرىپىدىن يېقىندا مۇددەتسىز تۈرمىگە ھۆكۈم قىلىنغان بۇ «دۇئاكۆي» - «ئىمان سالغۇچى» نىڭ قىلمىشىنى قانداقمۇ مۇسۇلمان قىلىقى دېيىشكە بولار؟ ئاغزىدىن سۈت تېمىپ تۇرغان گۆدەك قىزلارنى ئىككى قوللاپ ئەنە شۇنداق «ئاغزىغا ئىمان سالغۇچى» «مەلئۇن» «دىن» دارنىڭ قارا چاڭگىلىغا سېلىپ بەرگەن ئاتا - ئانىلار ئۆزلىرى تاپقان بۇ «ساۋاب» نىڭ دەردىنى ئۆمۈرۋايەت تارتماي قالارمۇ؟ بىز بۇ يەردە تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر مۇسۇلمان ئەدىب ئابدۇلەجىد سانائىنىڭ «غايىل ۋە جەسەت - بىر نەرسە پەقەت» دېگەن ئەدەبىي مىسراسى بىلەن ئۆز ئەپسۇسىمىزنىلا ئىچىمىزگە يۇتۇپ قالىمىز خالاس. يەنە مىساللار: جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۈرۈمچىگە پەيدا بولۇپ «ئاپئاق خوجىنىڭ **5** - ئەۋلاد نەۋرىسىمەن» دەپ «پىر» لىق قىلىپ يۈرگەن بىر ئىشاننىڭ مۇشۇ بىر نەچچە يىل ئىچىدە ئۈرۈمچىدە «دۇئا» غا ئالغان «خوتۇن» لىرى ئون نەچچىدىن ئېشىپ كەتكەن. ئىگىلىشىمىزچە، ئاپتونوم رايونىمىز مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا يېقىنقى ئىككى - ئۈچ يىل ئىچىدە «دۇئا بېرىش»، «دۇئا قىلىپ قويۇش»، «نىجات دۇئاسى»، «كۆز دۇئاسى»، «شىپالىق دۇئاسى»، «قورقاق دۇئاسى»، «ئىمان يېڭىلاش دۇئاسى»، «چۈش دۇئاسى»، «گۆدەكلەرنى مۇسۇلمان قىلىش دۇئاسى»، «ساۋاب دۇئاسى»..... دېگەندەك سانسىزلىغان «دۇئا» لارنى «ئىجاد» ۋە دەستەك قىلىشىپ يۈرىدىغان «ئۇلۇغ پىر»، «ئۇلۇغ سوپى» لار خېلىلا كۆپىيىپ كەتكەن. «دۇئا» ئالدامچىلىقى بىلەن خەلقنىڭ پۇل ۋە جېنى، مال - مۈلكىنى قاقتى - سوقتى قىلىدىغان، ھەتتا كىشىلەرنىڭ جېنىغا، خوتۇن - بالىلىرىغا، مال - مۈلۈك تىرىكچىلىكىگە «دۇئا» قىلىپ قويىدىغان يەنى «دىن» نى قالقان قىلىۋېلىپ ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، قاتىللىق، باسقۇنچىلىق، بوزغۇنچىلىق جىنايىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان «دۇئاكۆي» قىزىلكۆزلەردىن قاتتىق ساقلىنىش، مۇدابىئەلىنىش ۋە ئۇلارغا قارشى ھەرىكەت قىلىش ھەر بىر مۇسۇلماننىڭ ھازىرقى چاغلاردىكى ۋىجدانى ۋە ئىمانى قەرزىدۇر. بىز بۇ خىل «دۇئاكۆي» لارنى زامانىمىزدىكى پەم - ئىدرەكتىن خالى، ئەقىلسىز، غەيرەتسىز، ئىنساپسىز، ھاياسىزلار دەپ قارايمىز. ئۇلار خۇددى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ «تارىختا كۆرسىتىلگەندەك: «ئۇلارنىڭ كۈندۈزى ھەر يانلارغا قاتراشلىرى - ئالدامچىلىق بىلەن خەلقتىن نەرسە ئېلىش ۋە كېچىسى كېلىپ ئوغرىلىق قىلىش ئۈچۈن ھەر يانغا كۆز سېلىشتىن ئىبارەتتۇر. ئۇلار كىشىلەردىن ياخشىلىق كۆرسە شۈكرى قىلمايدۇ. كۆڭۈللىرىنى رىياكار سوپىلارنىڭ كۆڭلىدىكىدەك ناخۇشلۇق قاپلىغان. ۋەج تاپسا تۈگۈنچەككە تۈگىشىدۇ، ئۇلارنىڭ تۈگۈنچەكلىرىنى ئۆلۈكنى يۇغان كىشىلەردىن باشقا كىشىلەر ئاچالمايدۇ، يېشەلمەيدۇ. ئۆلۈك بىلەن قوشۇلۇپ يەرگە كۆمۈلۈپ كېتىدۇ. ئۇنى تۇپراقتىن باشقا نېمە يېيەلمەيدۇ. بۇ دۇئاكۆيلارنىڭ ئارىسىدا يەنە ئۆزىنى «قەلەندەر» دەپ ئاتايدىغانلىرى بار. ئۇلار ئادەملىكتىن يىراق، ھەتتا دىۋە، شەيتانلارمۇ ئۇلارنى تىللايدۇ. ئۇلار ئىنسانىيەتتىن، مۇسۇلمانچىلىقتىن يىراق بولۇپ، تۇڭگۇز ۋە

ئېيقلار ھاياتتا ئۇلاردىن ياخشىراقتۇر...»

يەنە «مازار» پەرەست «ئاشىق»، «مۇرىت» لار توغرىسىدا

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا، بولۇپمۇ مەدەنىيەت تەرەققىياتى تۆۋەنرەك، زاماندىن كېيىنرەك قېلىۋاتقان جايلاردىكى مۇسۇلمان ئاھالىلەر ئارىسىدا بىز يەنىلا جاھاندىن قول ئۈزۈپ، بىر جايدا ماكانلاشماي، ئۆيلۈك - ئوچاقلىق، بالا - چاقىلىق بولماي، ئۇدۇللۇق تاپقىنىنى ئۇدۇللۇق يەپ تۈگىتىپ، كەلگەن يەردە يېتىپ - قوپۇپ، يۇيۇنماي، تارانماي، بۆرگە، پىت - قۇشلارغا بوغۇلۇپ، داسماقلىشىپ، نېمە تاپسا شۇنى يەپ، خۇلخۇل، قۇراق «كىيىملەر» نى كىيىشىپ، يالىڭاياغ، يالاڭۋاش، تەلەتى سەت، تەرى قورقۇنچلۇق ھەتتا كىيىم - كېچەكسىز يۈرىدىغان بەزى بىر ھەر خىل سەت قىياپەتلىك تەركىي - دۇنيا كىشىلەرنى ئارىلاپ ئۇچرىتىپ تۇرماقتىمىز. ئۇلار بەزى سوپى - «پىر» لارنىڭ نەزىرىدە «ئاخىرەت» لىكنى تاپقان، «كۆڭلى ئاق»، «دىلى يورۇق» دەپ قارىلىدىغان، ئۆزلىرىنى بولسا «ئاشىق» لار، «مۇرىت» لار دەپ ئاتىشىدىغان بىر خىل «مۇسۇلمان» لاردۇر. ئۇلار: يالانچى «ئۇلۇغ مازار» دىن، يالانچى «ئۇلۇغ جاي» دىن كەلدۇق، يالانچى ئەۋلىيا، «پىر» «خوجام» لارنىڭ «مۇرىت»، «ياران» «ئاشىق» لىرىمىز... دېگەندەك نام - ئاتاقلارنى شىپە كەلتۈرۈپ، كىشىلەر ئارىسىدا «ئاشىق» لىق، «مۇرىت» لىق قىلىشماقتا. ئۇلارنىڭ مۇشۇ كونىلاردىكى «دىنىي مەركەز» لىرى ئاساسەن پىچاندىكى «تۇيۇق خوجام» (ئەسھابۇل كەھف)، نىيەدىكى «ئىمامى جەپىرى سادىق مازىرى»، يەكەندىكى «چىلتەن مازىرى»، قەشقەردىكى «ئاپپاق خوجا مازىرى» قاتارلىق بىر قىسىم «سىرلىق» «مازار» لاردىن ئىبارەت بولماقتا. شۇڭا بىز بۇ خىل كىشىلەرنى زامانىمىزدىكى مەلۇم دىنىي تەرىقەت ئىدېئولوگىيىسىنى ئاساس قىلغان، «پىر»، «ئۇستاز» لىرى ئېنىق، نىشانىسى تەركىي دۇنياچىلىق (دۇنيانى» دوست تۇتماس» لىق) تىن ئىبارەت بولغان، ھاياتقا قىزغىنلىقى سۇس، چۈشكۈن روھىي ھالەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچى، خاراباتى ئىنسانلار تۈركۈمىدىن ئەتتىق قىلىمىز، كۆزىتىمىز. بۇ خىل «ئاشىق»، «مۇرىت» لار توغرىسىدا ھازىرچە قولىمىزدىكى بىر قىسىم ماتېرىياللارنىڭ بىرلا پارچىسىنى يەنى نىيە ناھىيىسىدىكى «ئىمام جەپىرى سادىق مازىرى»، پىچاندىكى «تۇيۇق خوجام مازىرى» نى تولىراق شىپە كەلتۈرۈپ «ئاشىق»، «مۇرىت» يېتىشتۈرۈپ، يېتەكلەپ يۈرۈۋاتقان مەلۇم بىر «پىر» نىڭ مۇشۇ ھەقتىكى پائالىيەتلىرى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز. بۇ «پىر» ***1982***- يىلدىن ***1985***- يىلى يازغىچە ئالتە «ئاشىق» ھەمراھى بىلەن پىچان، سانجى، قۇتۇبى، گۇچۇڭ، مورى، جىمسار، ئۈرۈمچى، تۇرپان ناھىيىلىرى ۋە شەھەرلىرىنىڭ بىر قىسىم بولۇڭ - پۇچقاقلىرىدا «ئىمان يىغلاش»، «دۇئا بېرىش»، «تۆۋە ئىستىغپار قىلغۇزۇش» ۋە «ھالال - ھارام» پەتىۋاچىلىقى... بىلەن شۇغۇللىنىپ نۇرغۇن كىشىلەرنى «ئىمانى كامىل» لىققا «يېتەكلىدى»، بەزىلەرنى «ئاشىق»، «مۇرىت» قىلدى. «ئىمامى جەپىرى سادىق»، «تۇيۇق خوجام» «مازار» لىرىنى ھەر يىل تاۋاپ قىلىپ تۇرۇشنىڭ «ئەڭ ئۇلۇغ»، «ئەڭ ساۋابلىق»، «ئەڭ خاسىيەت» لىك «ئەھمىيەت» لىرىنى كۆچەپ كۆشەندۈردى. ھەتتا كىشىلەرنى ئىبادەت ئۈچۈن مەككىگە بارماي شۇ يەرلەرگە بېرىشقا چاقىردى.

ئۇ «ئىمامى جەپىرى سادىق مازىرى» توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ: «بۇ مازار مۇسۇلمانلارنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ سەجدە گاھى - ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرە - نەسىبى - ئىمامى جەپىرى سادىق رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ مۇبارەك جەسەتلىرى قويۇلغان تەۋەررۈك جايدۇر ( ). مەن بۇ> ئالەم <نىڭ بارلىق ھارام ھەۋەسلىرىدىن خالى ۋە پاك تۇرۇپ، بۇ مازاردىن ۋەھىي - بېشارەت ئېلىپ> پىر <لىق دەرىجىسىگە ئېرىشىپ، ئىككىلا دۇنيالىقىمنى تاپتىم> .پىر <لارنىڭ ئارقىلىرىدىن قالماي،> پىر <لىق رىشتىگە سادىق بولۇپ، دېگەنلىرىنى شەرتسىز، شەكسىز، تەخىرسىز ئورۇنداپ تۇرغانلار تاڭلار مەھشەر كۈنى بەرھەق ئىمانى كامىل،> ئەھلى جەننەتلەر <

قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ...». بۇ خوجا ئۆزىنىڭ «ئىشقىيە» سۈلۈكى (ئاپئاق خوجا تەرىقىتى ـ ئا) گە خاس ھەم سادىق ئىكەنلىكى بىلەن پەخىرلىنىپ تۇرۇپ: «ئىنسان ئەگەر بۇ سۈلۈككە كىرسە ئورنى بارغىنىسېرى ئاشىدۇ، ئاللاھنىڭ زاتىغا ئۇلىشىدۇ. مەڭگۈ ئىمانى كامىل بولىدۇ. ئاللاھنىڭ دەرگاھىدىن يىراقلاشمايدۇ. ساۋابى مەڭگۈ ئەبەدىلىشىدۇ...»، «... بۇ دۇنيا ئۆتكۈنچى بىۋاپا دۇنيادۇر، مۇسۇلمان ئاخىرەتلىكنى كۆزلىشى لازىم...» دەيدۇ. ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ «نەسەبنامە» سىنى تەسۋىرلەپ ئاخىرى: «ھەزرىتى شاھابىدىن خوجامنىڭ نەۋرە نەسەبىدىن بولىمەن» دەيدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىش لازىمكى شاھابىدىن خوجا ـ مىلادى ***1850*** ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا قەشقەردە بىر مەزگىل ھۆكۈم سۈرگەن ۋەلىخان خوجىنىڭ ئاتالمىش «قازى رەئىسى» بولۇپ، ئۇ، خۇددى «بورقۇم ئەۋلىيا» دا كۆرسىتىلگەندەك: بىگۇناھ مۇسۇلمانلارنىڭ ناھەق كېسىلگەن باشلىرىدىن كاللا مۇنارلىرى ياساشقا قاتناشقان تارىخىي قاتىل «زات» دۇر.

بۇ خوجا كېيىنگە سىلىۋالغان ئالتە «ئاشىق» ۋە ئۇلارنىڭ تەركىبىگە شۈيمۇگۇ، لوخانگۇ، يامالىق تاغ مەھەللىلىرىدىن قوشۇلغان ئۈچ يىگىت «ئاشىق» يەنى بىز يېڭىدىن تونۇشقان توققۇز ئۇيغۇر «ئاشىق» توغرىسىدا شۇنى ئېيتىش كۆيايىكى، ئۇلار بەئەينى ھېلىقى «خوجام» نىڭ ھازىرقى زامان تىرىك قوراللىرىدۇر. توغرىسىنى ئېيتقاندا ئۇلار بەزىبىر دىندارلار ياكى «پىر» پەرەس تەقۋادارلار ئائىلىلىرىدىن مەلۇم سەۋەب، يېشكەللىك ياكى كۆڭۈل ئازارلىقى سەۋەبلىرى بىلەن قاڭقىپ چىقىپ كېتىپ (تۇرمۇش مەنبەلىرىدىن ئايرىلىپ)، ئۆزلىرىنى «خۇداغىلا» ئاتىۋەتكەن دىنىي «يېتىمچى» ـ بىچارىلىكتىن بۇ «پىر» گە باغلىنىپ قالغان بىقۇۋۋەل دىنىي سەرگەردانلاردۇر. ئۇلارنىڭ ھازىرقى دىنىي تۇرمۇش، ئىنسانلىق كەيپىياتلىرى، تىرىكچىلىكلىرى ئومۇمەن مۇنداق:

(1) ئۇلار مۇسۇلمانچىلىقنىڭ «بەش پەرز» ىنى، ئىسلامنىڭ ئەسلى ئەركانلىرى ـ تاھارەت، ناماز، زاكات، روزا، ھەج ۋە باشقىلارنى ئورۇنداشقا قىزىقمايدۇ، روزا تۇتمايدۇ، ناماز، ئوقۇمايدۇ، تەرەت ئالمايدۇ، زاكات بەرمەيدۇ، خاس ئۆز «پىرى» دىن باشقا ھەر قانداق «دىنىي داھىي»، «دىنىي قۇدرەت» نىڭ بارلىقىنى خىياللىرىغا كەلتۈرۈشمەيدۇ. ھەر جۈمە كۈنى دېيىشكەن جايلىرىغا جەم بولۇپ ياكى بىردىن ـ ئىككىدىن بۆلۈنۈپ قانغۇدەك نەشە چېكىپ مەستۇمۇستەغرەق بولۇشۇپ، ئۆزلىرىچە بۇنى «خۇداغا ئاشىقلىقنى ئىپادىلىگەنلىك» دەپ بىلىشىدۇ. چاچلىرىنى ئۇزۇن ئۆستۈرۈپ، ئەرۋەك ـ سەرۋەك يۈرۈپ «خۇدانىڭ ئىشقىغا» ئۆزلىرىنى «پىدا» قىلىشقان بولۇشىدۇ. ئۇلاردىن مۇسۇلمانلىق خىسلىتى، مۇسۇلمانلىق تۇرمۇش شەكلى ۋە ئىنسانچىلىق تەبىئىتى كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن. نە ئەقىل، نە ھايا، نە تەمكىنلىك يوق. ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا ئىشەنچسىزلىك، ناپاكلىق، نامەردلىك ئادەتلىرىگە كۆنۈپ كەتكەن. مىللىي روھ، نەسەب ـ نەسىل، ئادەمگەرچىلىك پەزىلەتلىرىنى يوقىتىپ قويغان. قىلىشىدىغان دائىملىق «دىنىي ۋەزىپىلىرى»: ھەر كىم ئۆزى تۇرغان يەردە كۈندە بىر قېتىم ئىككى قولىقىنى تۇتۇۋېلىپ، كۆزلىرىنى يۇمۇپ، ئاغزىدىن شال، بۇرنىدىن سۈيۈقلۇق چېچىپ تۇرۇپ: «ئاللاھ ھۇم! ئاللاھ ھۇم! ياپىرىم ئاللاھ ھۇم!...» دەپ ساراڭلاردەك ئۈنلۈك ۋارقىراپ، بىر يەردە بىر ئىزدا توختىماي بىر خىلدا ئايلىنىپ... بېشى قايغاندا يىقىلىپ، چاچلىرىنى يۇلۇپ، يۈز، بەدەنلىرىنى تاتىلاپ ـ تىرملاپ ھوشىدىن كېتىپ، ھوشىغا كېلىپ «ئىبادەت» قىلىشتىن ئىبارەتتۇر. بۇ كىشى ئۆزى ئۆگەتكەن «ئاشىق» لىرىنىڭ بۇ خىل «ئىبادەت» چىلىك رىيازەتلىرىنى شەرھىلەپ چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «... مېنىڭ> ئاشىق <لىرىم بۇ دۇنيادىكى ھەممە جايا ـ جەبىرلەرگە بەرداشلىق بېرىپ شۈكرى قىلىشقا،> ئاخىرەت <لىكنى ئىزدەشتە،> ئىبادەت كاملىقى <غا يېتىشكەنلەردۇر.«...

(2) بۇ «ئاشىق» لار ئاساسەن «تىلەپ»، «دۇئا» بېرىپ، «تەسىر» كۆرسىتىپ، چۈمكەش بېقىپ «ھەق»

ئېلىپ تېپىپ يەپ - ئىچىپ، كىيىپ، خەجلەپ كۈن ئۆتكۈزۈشمەكتە. «مازار»، «زەراتلىق»، «سىرلىق جاي»، «سىرلىق» نەرسىلەرنىڭ، «سىرلىق ئاغرىق - سىلاق»، «خەۋپلىك تەگكەن جىن»، «شەيتان»، «دىۋە - پەرى» ۋە باشقا غايىب «كۈچ» لەردىن خالاس قىلىپ، قوغداپ (ئەمەلىيەتتە خەلقنى ئالداپ) «خۇدايىم بەرگەن رىزقى» بىلەن (ئەمەلىيەتتە ھارام نىيەت ۋە ھارام تۇرمۇشتا بولۇپ) جاھاندارچىلىق قىلىشماقتا. مېنىڭچە بۇ خىل «ئاشىق»، «مۇرىت» لار ھەم ئۇنداقلارنىڭ «پىر»، «ئۇستاز» يېتەكچىلىرى ھازىرقى چاغلاردا يەنىلا بىر قىسىم جايلاردا مەلۇم سالماقنى ۋە مەلۇم تەسىر دائىرىنى تەشكىل قىلىشىۋاتىدۇ. بۇ خىل قىلمىشلار تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا ئىسلام دىنى نامى بىلەن پاكى شۇ دىنىنىڭ بەزى توغرا ئەقىدىلىرىگە قەستۈرلۈپ ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان، ئىسلامغا زىت، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتكە خىلاپ، ھاياتقا مۇخالىپ - زىيانلىق جىنايى ۋەقەلەردۇر. بۇ خىل قىلمىشلارنىڭ ئىجادچى «پىر» لىرى «قۇرئان كەرىم» نىڭ: «ئۆزىنىڭ روھىنى پاك پېتىشتۈرگەنلەر تەھقىق مۇرادىغا يېتۇر؛ ئۆزلىرىنى روھىنى بۇزغانلار تەھقىق مۇرادىغا يېتەلمەس...» (*91- سۈرە 9-10 ئايەتلەر*) دېگەن ھەدىسىدىكى «روھىنى بۇزغان» لاردۇر. «قۇرئان كەرىم» دە بۇنداقلاردىن قەتئىي ساقلىنىش توغرىسىدا مۇنداق دېيىلگەن: «مەخلۇقاتنىڭ شەررىدىن (ئازدۇرۇشى، قىيىندىن چىقىرىشى، ئىسكەنجىگە ئېلىشىدىن دېمەكچى - ئا)، تۈگۈنلەرگە دەم سالغۇچى سېھرىگەرلەرنىڭ شەررىدىن، ھەسەتخورنىڭ ھەسەت قىلغان چاغلىرىدىكى شەررىدىن، سۇبھىنىڭ پەرۋەردىگارى ئاللاھقا سېغىنىپ پاناھ تىلەيمەن دېگىن» (*113- سۈرە فەلەق*)

سەھىيىمىزگە تەۋسىيىلىك خاتىمە

ئىسلام دىنى - جاھالەت ئەمەس. ئاللاھنىڭ كالامىغا، ئاللاھنىڭ كالامىغا مەنسۇپ ھەدىس، تەلىم - تەھكاملارغا ئاساسلانغۇچى دىنىي ئۆلىما، پېشىۋالارنىڭ ھېچبىرى زادىلا جاھالەتچى ئەمەس. بىز ئەزەلدىنلا ھەقىقىي ئىسلام دىنىنى، ئىسلام دىن ئۆلىما - ھاملىرىنى، ۋەتەنپەرۋەر، خەلق سۆيەر دىنىي ئەربابلارنى، دىنغا سادىق پىداكار دىن مۇخلىسلىرىنىڭ ھەممىسىنى ناھايىتى سەمىمىي سېغىنىپ، ھۆرمەتلەپ، دىنىي ۋە ئىجتىمائىي تىرىكچىلىكىمىزنىڭ روھىي مەنبەسى، قەلبداش ھەمىيارلىرى ھېسابلاپ كەلگەنمىز. بۇنداق قىلىش بىزنىڭ تارىختىن بېرى داۋام ئەتكۈزۈپ كەلگەن مۇقەددەس ئەنئەنىۋى دىنىي ئەخلاقىمىز ۋە دىنىي مەۋقەئىمىزدۇر. لېكىن بىز مىللىتىمىزنىڭ، خەلقىمىزنىڭ سۈپىتى، مەدەنىيىتى، تەرەققىياتى يەنىلا ھازىرقى دۇنياۋى سەۋىيىدىن ئارقىدا تۇرۇۋاتقان، دۇنياغا يۈزلىنىشىمىز، تەرەققىي قىلغان ھازىرقى زامان مىللەتلىرى ۋە خەلقلىرى بىلەن قاتارلىشىشىمىز تېخى گۇنۇس تۇۋەن ئەھۋالدا قېلىۋاتقان ھازىرقى ھالىتىمىزدە، ئىسلام دىنى ۋە دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ ھەممىسى بۈگۈنكى دۇنياغا يۈزلىنىپ - ئۆرلەپ كېتىۋاتقان مۇشۇ چاغلاردا بىز تارىختا پەيدا بولۇپ تارىختا يوقالغان، ئارخىپ بولۇپ كەتكەن، تارىختا يامان - سەلبىي رول ئوينىغان پاكى ئىستېمالدىن پۈتۈنلەي قالغان زىيانلىق ئەنئەنىۋى كونا «ئېتىقاد» (دىنىي ئىدىيە)، كونا ئادەت (ئىجتىمائىي ئىدىيە)، كونا تۇرمۇش، كونا «ئەخلاق»... چۈشەنچىلىرىمىزنى يەنىلا تاشلىۋەتمەي، ئايرىۋالاشتۇرماي، ئۆزگەرتمەي، يېڭىلىماي، ئەترابقا قارىماي «مۇقەددەس مىراس»، «مۇقەددەس ئېتىقاد» ۋە «مۇقەددەس ئادەت» «ئەجداد تەۋەررۇكى» قاتارىدا قارا قويۇق ئۆز پېتىچە ساقلاپ، جىمجىتلا ئەتىۋارلاپ تېۋىنىۋېرىپ، كېتىۋېرەلمەيمىز. نېمىنىڭ دىن، نېمىنىڭ «دىن» ئەمەسلىكىنى، كىملەرنىڭ دىنچى ۋە كىملەرنىڭ يالغان «دىن» چى ئىكەنلىكىنى، دىن بىلەن خۇراپاتلىقنىڭ پەرقىنى سۈرۈشتۈرمەي، ئايرىماي، بىلمەي «شۇنداق» دەپلا يۈرگۈچى روھىي ئۆلۈك «تەلەي» پەرەسلەردىن بولۇپ كېتىۋېرەلمەيمىز. بۈگۈنكى دۇنيادا بىزنى يەنىلا دىنىي خۇراپات بىلەن، «دىنىي» ئەربابلار («خوجا»، «ئىشان»، «پىر»، «سوپى»، «ئۇلۇغ»، «كارامەتچى» لار...) قولى ۋە يولى بىلەن تۇتۇشقا ئۇرۇنغۇچى

ھەر قانداق كۈچىنىڭ «ئىلتىپات» تەدبىرلىرىگە سۈكۈت قىلىپ كېتىۋېرەلمەيمىز. بىز مۇسۇلمانچىلىق مەۋقەئىمىز بىلەن ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ: «... توغرا يولغا ئەگەشكەنلەرگە سالام... ئاللاھقىلا ئىبادەت قىلىش، ئۇنىڭغا ھېچنەرسىنى شېرىك كەلتۈرمەسلىك، ئاللاھنى قويۇپ بىر ـ بىرىمىزنى خۇدا قىلىۋالماسلىقتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپكە ئورتاق بولغان ئەقىدىگە ھۆرمەت قىلايلى...» («سۈرە ئال ئىمران» **64** ـ ئايەتتىن)، «مۇسۇلمان كىشىنىڭ بىراۋغا بولغان مۇھەببىتى پاكى نەپرىتى ئۆز مەقسىتى ئۈچۈن ئەمەس، ئاللاھ ئۈچۈنلا بولۇشى لازىم...» («مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى» **334** ـ بەتتىن) دېگەن ئايەت، تەلىملىرىگە ئەمەل قىلىپ، خەلقىمىز ئارىسىدا بىر ـ بىرىنى «خۇدا» قىلىۋېلىپ («ئۇلۇغ زات»، «دىن ھامىيسى» بولۇشۇۋېلىپ)، ھەرىكەت قىلىشىۋاتقان بىر خىل كۈچلەرنى ئىسلام دىنىنى بۇزغۇچى جاھالەت كۈچلىرى، مۇسۇلمانلارنىڭ ھەر «ئىككى» لا ئالەملىك قەبىھ دۈشمەنلىرى قاتارىدا قارىلايمىز.

ئۇلار ھازىرغىچىلىك يەنىلا بىزنىڭ سەھىيە، نىكاھ، ئەخلاق، قانۇن ـ تۈزۈم، جەمئىيەت ئامانلىقى، ئاياللار، باللار خىزمىتى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتى، دىنىي، سىياسىي خىزمەتلەر، تۇرمۇش، ئۆرپ ـ ئادەت، ئېتىقاد ۋە باشقا ئومۇمىي ئىشلار ۋە ھەرىكەتلىرىمىزگە زىيانلىق قىلمىش، سۆز ـ ھەرىكەتلىرى بىلەن زىيانلىق تەسىرلەرنى پەيدا قىلماقتا. ۋەھالەنكى بىزنىڭ ھازىرقى بەزى كۈچلىرىمىز (ئايرىم كادىرلار، پارتىيە، ئىتتىپاق، مائارىپ، مەدەنىيەت، ئىلىم ـ پەن، سىياسىي، قانۇن، دىنىي ئىشلار ۋە باشقا ساھەلەردىكى بەزى ئىسلام ئەقىدىسىدىكى كىشىلەر) ھېلىمۇ بەزى جايلاردا بۇ خىل جاھالەتلىك قىلمىشلارنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە ئەۋج ئېلىپ كېتىشى بىلەن دېگەندەك كارى بولمايۋاتىدۇ. ھەتتا بەزىلىرى دىن بىلەن جاھالەتنىڭ چەك ـ چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىيالماي، جاھالەتنى قانۇنلۇق «دىنىي ئىش»، باشقىلارنىڭ ئۇنىڭغا ئارىلىشىشىغا، چەكلىشىگە يول قويۇلمايدۇ دەپ قارىشىۋاتىدۇ. ئەڭ يامىنى بەزىلەر ئۇلارنى «ئەمگەككە تايىنىپ جان بېقىۋاتىدۇ»، «ئۆز ئارتۇقچىلىقىغا تايىنىپ پۇل، مال ـ مۈلۈككە ئىگە بولۇۋاتىدۇ، بۇ ـ يامان ئىش ئەمەس، ياخشى ئىش...» دېيىشىپ، بۇنداق «دىن» چى «پىر» لارغا يار ـ يۆلەك بولۇشۇۋاتىدۇ. «دۇئا ئوقۇش»، «پال سېلىش»، «ئاشىق»، «مۇرىت» بولۇش، پىرە ئوينىتىش، «پىر» لىق قىلىش، «پىر» تۇتۇش، دىن نامى بىلەن مۇسۇلمانلارنى ئالداش، ئالدىنىش... لارنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىدا يوق، رەزىل غەيرىي «ئېتىقاد» ئىكەنلىكىنى يۈرەكلىك ئېيتىشالمايۋاتىدۇ. قۇرئان ۋە قۇرئان تەپسىرىگە، مۇشۇ دائىرىدىكى دىنىي دەستۇرلەرنىڭ ھەممىسىگە، ئىسلامنىڭ پەرز، سۈننەت، ئەھكام، ئەقىدە ـ پىرىنسىپلىرىنىڭ ھەممىسىگە، ئۆز چۈشەنچىمىزدىكى مەزھەپ ئوقۇمىمىز بويىچە سادىق بولغان ھالدا بارلىق مۇسۇلمان يارەنلىرىمىزنى، جەمئىيەت كۈچلىرىنىڭ ھەممىسىنى، ئىسلام ئەقىدىلىرىگە زىت، «پىرىنسىپ» لىرى خۇنۇك، مۇجمەل، يېتەكچىلىرى مۇقىمسىز، قارا كۆڭۈل، «دىنى» ئىستىلى سۈيىقەستچىلىكتىنلا ئىبارەت بولغان بۇ ئېقىمغا (بارلىق ئۇسال، تىرىكتاپ، ساختىپەز ئادەملەر بېكىنىۋالىدىغان بۇ ئىپلاس قورغانغا) ۋە ئۇنى «دىن» شەكلى بىلەن بىرگە تېگىپ كېلىۋاتقان بىر سىقىم جاھالەت ھامىيلىرىنىڭ ھەممىسىگە قەتئىي قارشى تۇرۇشقا، يول قويماسلىققا، چەكلەشكە، پاش قىلىشقا چاقىرىمىز. بىز دىنىي زاتلىرىمىزنى، ھېلىمۇ يەنىلا غايىبانە ئىخلاسمەنچىلىككە، بىھۇدە ئېتىقادقا ئەسىر بولۇپ كېلىۋاتقان كىشىلىرىمىزنىڭ نەزىرىدە مەلۇم ئېتىقاد ۋە ھۆرمەت ئوبيېكتىغا سازاۋەر بولۇپ تۇرۇۋاتقان «ئىمان» تونىغا يۆگىنىۋالغان يالغان «دىن» چى مەككارلارنىڭ ھەرىكەتلىرىگە قارشى ھەققىي ئىسلام ئىستىلى بىلەن تاقابىل تۇرۇشلىرىنى تەۋسىيە قىلىمىز. جاھالەتكە تەڭ تاقابىل تۇرۇش ھەممىمىزنىڭ ۋىجدانى بۇرچىمىزدۇر.

مۇھتەرەم يارەنلىرىمىزنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارلىرىغا تارىختا ئۆتكەن مۇسۇلمان كلاسسىك ئەدىبلەرنىڭ

جاھالەتچىلىكنى سۆكۈپ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن تۆۋەندىكى مىسرالىرىنى ھاۋالە قىلىمىز:

جاھالەت ئەھلى بىلەن قىلما سۆھبەت،
يېتەر ھەر دەم بۇ ئىشتىن جانغا زەخمەت....
جاھالەت ئەھلى تاپماس ئارزۇ ـ ئىززەت،
بۇ خام مېۋە ـ يە پۇراق يوق، يە لەززەت.
....
قېرىنداش بولسىمۇ جاھىل، كېچىپ كەت،
راھەتتىن كۆپ ساڭا زىيانى ـ زەخمەت.

ناسىر خىسراۋ

ناداندىن زارلايدۇ ھەتتا تاغۇ ـ تاش،
نادانغا تەنتەنە بولمايدۇ يولداش.
نادانلىقتىن يامانلىق كېلىدۇ پەقەت،
نادانغا يولىما باسمىسۇن غەپلەت.
پاتقاقتىن خارراقتۇر جاھاندا نادان،
بىرەر ياخشىلىقتىن خالىدۇر ھامان.
پەقەت يامانلىقتۇر ناداندىن ئەسەر،
بىلىمسىز بار ياققا تاشلىما نەزەر.

ئوبۇلقاسىم پىردەۋسى

قۇل ۋە ئازادىغا مەلۇم ۋە ئايان،
دانا تىرىكتۇر ئۆلۈكتۇر نادان.
دانا سۆھبىتىدىن باش تارتسا نادان،
دەۋراندىن ياخشىلىق كۆرمەس ھېچقاچان.

ئابدۇراھمان جامى

مەنبە: «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى *1987* ـ يىلى *3* ـ *4* ـ *5* ـ *6* ـ سانلىرى